TÜRK KÜLTÜRÜNÜN GELİŞME ÇAĞLARI

TÜRK KÜLTÜRÜNÜN GELİŞME ÇAĞLARI

2 TL. **BAHAEDDÎN ÖGEL**

TÜR KKÜL TÜRÜNÜN G E İŞM EÇAĞL A R I

I :İ*?

BÎRINCÎ BASILIŞ

DEVLET KİTAPLARI

MİLLİ EĞİTİM BASIMEVİ — İSTANBUL 1971

1000
TEME
L
ESER

49

Millî Eğitim Bakanlığının 24/IX/1970 tarih **v» 375 «afih** ***ma-*** cipleri. Yayımlar ve Basılı Eğitim Malzemeleri **Genel** Müdür-lüğünün 26/IX/1970 tarih ve 15134 **sayılı emirleriyle birinci** defa olarak 20.000 adet **basılmıştır.**

t

ls

Kitaplar, insanlar arasında düşünce ve bilgi' feri, inanç ve duygulan yayan, zekâ ve kültürün, ilim ve sanatın, değer hükümlerinin dünya ölçüsünde paylaşılmasına ve zaman içinde devamına yardım eden vasıtalardır. Kitaplar, bir milletin kültür değerlerini dünden bugüne taşıyan varlıklar olarak millî kültürün temel taşları ve aynı zamanda insanlığın paylaştığı ilim ve fikir dünyasına açılan kapılardır.

Bu vasıflariyle kitaplar, milletlerin ve insanlığın zekâsına ve kültürüne büyük tesirleri bakımından medeniyetleri yayan ve tarihi yapan kuvvetlerin başında gelir.

Eski çağlardan beri yazılan kitapların değerleri çok değişik olmuştur. Yazıldıkları yakın çevre ve zaman içinde bile, pek az okurun ilgisini çekebilen kitaplar yanında, uzun yıllar ve hatta asırlar boyunca zevk ve istifade ile okunan ve dünya ölçüsünde rağbet gören kitaplar vardır. Bir milletin veya insanlığın fikir ve kültür hazinesini teşkil edecek kitaplar temel kitap değerini kazanır.

Kitabın eğitim ve kültür bakımından değerini göz önünde tutan kalkınma plânımız, üstün

vasıfta eserlerin hazırlanıp yayılmasına da özel bir yer ayırmışta.

Eski Türk yazarlarının eserleri, yeni nesillerin anlayacağı gibi sadeleştirilerek basılacak, Batı kültürünün temel eserleri dilimize çevrilerek yayınlanacakta. Bu suretle İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı Dönemi içinde bin ciltlik bir Temel Eserler Kitaplığı vücuda getirilmesine, çalışı-, lacakta.

Böyle bîr temel eserler 'serisinin 'kültür hayatımıza yapacağı hizmetin değeri büyüktür. Bir taraftan alfabe değişikliğinin ve dilde özleşme akımının zarurî olarak nesiller arasında meydana getirebileceği boşlukları doldurmak mümkün olacak ve böylece millî kültür mirasımızın yeni kuşaklara intikali sağlanacakta. Diğer taraftan bütün insanlığın ve medeniyet dünyasının müşterek malı haline gelmiş olan ilim, kültür ve sanat hazinelerinden yabana dilleri bilmeyenler de faydalanabileceklerdir.

Bilhassa bugünün dünyasında, çağımızın istediği insan şahsiyetinin teşekkülü bakımından, kitabın değeri daha çok önem kazanmışta, insanın tabiat karşısındaki gücünün temelini teşkil eden ilim ve teknoloji gibi. insanın kendi kendisini tanıması ve geliştirmesi bakımından büyük bir kaynak olan felsefe, edebiyat ve sanat eğitimi de bir seçkinler zümresinin imtiyazı olmaktan çıkmışta. Millî eğitim davasını sadece bir okullar meselesi sayan dar görüşün ötesinde, vatandaş eğitimini her bakımdan sağlayacak bir devlet anlayışını, bütün batılı ülkelerde olduğu gibi, biz de benimsemiş bulunuyoruz. Bu eğitim, özel yayınevlerinin kendi imkân ve ölçülerine bırakılamayacak bir şümul ve mâna taşır.

Millî Eğitim Bakanlığının ele aldığı temel kitaplar yayını, millî kültür ve sanatımızın değerlerini, ilim ve sanat dünyasının müşterek hazinelerini Türk okuruna ulaştırmakla, bugünkü ve yarınki nesillerin düşünce ve zevk olgunluğuna katkıda bulunmuş olacaktır. Her bakımdan güzel neticeler vadeden bu teşebbüse fikir, sanat ve ilim adamlarımızın yardımcı olacaklarım ümit ediyorum.

Memleket fikir hayatına kazandırmak istediğimiz değerler bakımından iyi seçilmesi gereken temel kitaplar, okul öğrenimini desteklemek ve tamamlamak, Türk gençliğinin kabiliyetlerinin geliştirilmesini ve bütün vatandaşlarımızın faydalanacağı bir temel kitaplığın teşkilini hedef, almaktadır.

Süleyman Demire!
BAŞBAKAN

Bir milletin kültürü, geçmişinden süzülüp ıgelen maddî ve manevî değerlerin tümü ve zaman içinde kendisine kas, duyuş, düşünüş, ifade ediş tana ile ortaya çıkmaktadır.

Dünya milletlerinin, çeşitli kültürleri vardır. Bunlar arasında Türk milletinin kendine özgü, köklü ve zengin millî kültürü büyük önem taşır. Bu kültür, Türklüğün doğuşu ile başlamış, zamanla gelişerek, binlerce yıl, Türk toplumlarını "millet" olarak ayakta tutmuş, onlara "Türklük" damgasını yutmuştur.

Türk kültürünü'meydana getiren bütün değerleri araştırmak, tanıtmak, bunları daha verimli ve yaratıcı unsurlar olarak geliştirmek millî vazi-felerimizdendir. Bin Temel Eser yayımı bu amaçla başlamış, sayıları arasına, millî kültür ve sanat < eserlerimizle birlikte, tanınmış diğer ilim, fikir ve sanat eserlerinin tercümelerini de almıştır.

Bin Temel Eser serisinde yayımlanan kitap-farın, Türk gençliğinin ve vatandaşlarımızın geniş ve ileri bir dünya görüşüne sahip, geçmişine bağlı, tarihi ile gurur duyan ve geleceğe ümitle bakan vatansever, bilgili kişiler olarak yetişmelerinde fay* dalı olacağına inanıyorum.

Prof. Dr. Orhan OĞUZ

Millî Eğitim Bakanı

1

İ Ç İ N D E K İ L E R

TÜRK KÜLTÜRÜNÜN GELİŞMESİ

Sayfa

TÜRK KÜLTÜRÜNÜN GELİŞME ÇAĞLARI

I

L

t

HUNLAR

M. ö. 204 senesinde kurulan Büyük Hun İmparatorluğu, Japon denizinden Volga nehrine ve belki de daha batıya kadar uzanan büyük bir imparatorluktu. Devletin kurucusunu biz, daha çok Çinlilerin yazdıklarına göre Mete diye anıyoruz. Herhalde onun türkçe adı Bahadır'dan başka bir şey değildi. Eski Türkler Bahadır'ı, *Bagatır* şeklinde söylerlerdi. Büyük

Huh devleti ni kuran halk kitleler i, daha çok Altay dağlan ile, bu dağları n güney-batı-larında oturuy orlardı. Çünkü, devleti n doğu bölü-münü meyda na getiren Moğoli stan, Hunlan n elinden erken çağlard a çıkmışt ı. Buna rağmen batıdak i soylu

* Hunlar, daha bir yüz yıl, doğudan gelen Çin ordu-larına karşı direnmişlerdi. Bu büyük imparatorluk, 200 sene müddetle bütün Ortaasya halklanm bir bayrak altında toplamıştı. Disiplinli ve büyük bir devlet hayatı büyük halk kitlelerini, her bakımdan birbirleri ile kaynaştırmıştı. Bu bakımdan insanların yaşantıları ile inançlan arasında bir benzerlik ve birlik meydana gelmişti. Yüzyıllar boyunca yaşanan müşterek felâket ve zaferler, onlan ister istemez bir millet olma yoluna doğru itmişti. Milletler, birkaç yıl içinde ve tesadüfen doğmuş toplumlar olamazlar.

Milletler, tarih içinde oluşmuş ve gelişmişlerdir. Bunun İçin de, tarihin türlü tehlikeleri içinde kaybolup, gitmemişlerdir, üstelik tarihi yapanlar da, yine bu büyük milletlerdir.

Büyük Hun devletinin kuruluşu üe, bağımsızlık ve üstünlük için yaşayan bir millet meydana gelmişti. Bu birlik ve beraberlik, onlara mahsus, yeni bir kültür ve sanat da meydana getirmişti. Hunlann bu disiplinli hayatından, yüzyıllar boyunca yaşayacak olan bir aile düzeni de doğdu. Bu düzen, sonraki Türk toplum ve devletlerini de kuracak bir çekirdek oldu. Türk tarihinin mayası, büyük Hun devletinin yarattığı düzen ve inançla kararını bulacaktı, îşte bunun içindir ki, yalnızca Türk tarihini değil; kendimizi anlamak için de, çağlara bakmak zorunda kalıyoruz.

Altay dağlarının güney-batı etekleri Türk kültürünün geliştiği yerlerdi: Aşağıda da sık sık göreceğimiz gibi Altay dağları, tarihin her çağında en yüksek bir kültür ve medeniyeti temsil etmiştir. Burada oturan insanlar beyaz, geniş kafalı, yani Brakisefal ırktan geliyorlardı. Bu ırk aşağı yukarı sonraki çağlarda Göktürklerde ve Oğuzlarda da kendi özelliklerim devam ettirmişti. Altay dağlarında, M. ö. çağlarda, birçok zengin kurganlar ele geçmişlerdi. Bu kurganların çoğu da mezar hırsızları tarafından soyulmuş ve bulunan eşyalar dünyanın büyük müzelerine satılmışlardı. Bütün Ortaasya Türkleri ölülerini mezara gömdükten sonra, üzerini de taş veya toprak bir tümsek ile kaparlardı. Ortaasya kültürü ile uğraşan bilginler bu tip mezarlara genel

olarak *"kurgan"* deyimini kullanmışlardır. *"Kurgan"* sözü, kök itibariyle Türkçedir ve *"korumak"* fiilinden kale veya müstahkem mevkii anlamına gelir. Bu kurganlarda bulunan ölüler, boy itibariyle çok uzun boylu ve iri kemikli şövalyeler idiler. Bulunan iskeletlerden en küçüğü, 1.80 cm. boyunda îdi. Artık bu çağlarda, eğri Türk kılıçlan da kurganlarda gelişmiş olarak, yavaş yavaş görülmekte idiler. Bilindiği üzere *"eğri kılıçlar"* Türkler tarafından icâd edilmiş ve geliştirilmişlerdi. Bu eğri kılıçların kesme kuvvetleri, diğer düz kılıçlarla mukayese edüemeyecek kadar büyüktü.

Türkler çok eski çağlardan beri doğuya, yani güneşin doğduğu yöne büyük bir saygı gösterirlerdi. Bu saygı, devlet teşküâtı ile resmî törenlerin her yönünde, açık olarak görülecüiyordu. Bunun için de Hun çağında yaşayan Altay'Ular, ölülerinin başını genel olarak doğuya doğru çevirirler ve böylece gö-' merlerdi.

Altay Kurganları a l t ı n eşya bakımından, Ortaasya'nın diğer buluntu yerlerine nazaran çok daha zengindiler. Altaylıların kuzeyinde ve bilhassa Kırgız bölgesinde, zengin altın madenlerinin bulunması da, bu altın zenginliğ tide rol oynuyordu. Altay Kurganlanmn bu zenginliğini, yalnızca Kırgızların altın madenleri ile açıklamak da doğru olmayacaktır, öyle anlaşılıyor ki, devleti kuran ve idare eden bu prensler, devletin akınlarından da bol bol istifade ediyor ve bu yolla zenginleşiyorlardı. Büyük Hun Devletinin başkenti, Orhun nehrinin kaynaklannda bulunuyordu. Başkentin burada olmasına rağmen bu bölgede ele geçen Hun kurganları, Altaylarla

karşılaştırılamayacak kadar fakir ve boştu. Bundan sonraki bölümlerimizde de göstereceğimiz gibi, başkentin Orhun kıyılarında bulunmasına rağmen, devleti kuranların Altaylarda oturmaları sebebiyle zenginlik, bu bölgeye doğru akıyordu. Göktürk çağında da bu, böyle olmuştu..

Altaylarda oturan Hun prensleri, gözlerini özellikle batıya dikmişler ve daha çok Batı Türkistan üe bağlar kurmuşlardı. Bu çağda, Batı Türkistan'da, bazı İran tesirlerini de içinde toplayan eski bir kültür yaşamakta idi. Batı Türkistan'ın bu eski kültür özelliklerini iyice tanımayan bilginler, Altay-lardaki bu Türkistan tesirlerini, İran'a bağlamışlar ve Altayları bir nevi İran kültürünün bağlı bir bölümü halinde düşünmek istemişlerdir. Gerçi bu çağda eski İran motiflerine benzeyen elbise süslerine de rastlanmıştır. Fakat bu elbiseleri meydana getiren kumaşlar ise, tamamiyle Altayların yerli dokuma tekniğine göre dokunmuşlardı. Bunların yanında bol miktarda Ç i n ipeklilerini de görmüyor değiliz. Bu ipekliler doğrudan doğruya Çin'den getirilmiş ve Hun soyluları bunları zaman zaman giyinmişlerdi.

Altaylarda oturan Hun prensleri, at yetiştiren ve atlı k a v i m l e r i n başkanları idiler. Bu sebeple atlı kavimlerin kültürlerinin en önemli ve özel eserleri keçe yapımıdır. Gerçi bu keçeler yünden yapılmıştı. Fakat teknik bakımından onları diğerlerinden ayıran, üzerlerindeki süsler ve işlemeler idiler. Bu çağda Hunlar keçeleri çıplak olarak kullanmıyorlardı. Herkes zenginliğine göre, keçelerin üzerini "a p l i k e" tekniği ile ya iplikle, veyahut da altınla kaplıyorlar ve bundan sonra da türlü işlerde kullanı-

yorlardı. Bu süslemelerde, birçok din anlamalarım gösteren resimler de vardı. Elbetteki Altaydaki prensler daha ziyade avcı idiler. Bu resimlar arasında av s a h n e l e r i çoğunluğu meydana getiriyordu. Bunlar arasında kaplan avları ve hattâ arka arkaya dizilmiş arslanlar bile görülüyordu. Elbetteki bu kompozisyonların kökleri güney-batı ve ön-asya kültürlerinden geliyordu. Fakat bu resimlerin içi ve kenarları, Altay kültürüne mahsus motiflerle çevrilmişti.

Altay dağlan üe Güney Rusya arasmda her zaman için bir kültür bağı bulunmuştur. Altaylar ile Güney Rusya arasında uzanan büyük Kazakistan bozkırları, bu iki bölge için, âdeta bir kültür köprüsü vazifesini görüyordu. Bu bağ yalnızca kültür bakımından değil; kavimlerin göçmesi ve karışması yönünden de önemli bir rol oynuyordu. Altay dağlarındaki kavimler, daha çok yukarı Volga ve Ural bölgesindeki milletlerle karışıyorlar veya onlara, kültür bakımından tesirlerde bulunuyorlardı. Bu konu üzerinde Göktürk çağı ile ilgili bölümümüzde daha geniş olarak duracağız. Bir gerçek varsa, Volga ve Ural nehirleri arasının, çok eski çağlardan beri, Altay'da oturan Hun prenslerinin de kültür tesirleri altına girmiş olduğu idi.

Altay Dağlarındaki Pazırık bölgesi, doğu ve batı kültürlerinin kaynaşması ile, yepyeni bir medeniyete kavuşmuş idi: Bu mezarlarda da bulunan insan iskeletleri, daha sonraki Göktürk ve Oğuzlara benzer bir ırktan geliyorlardı. Kendileri beyaz, güzel, uzun boylu ve çok güçlü insanlar idiler. Bu

bölgede artık mezarlar bir ev halini almış ve birçok odalardan meydana gelmeğe başlamıştı. Hattâ,bazı mezarlar ise, birkaç kat olarak yapılmışlardı. Bu mezarların çoğu, ağaç tomrukları ile meydana getirilmiş bulunuyorlardı. Daha sonraki, Türkler gibi Hunlar da, kendi büyüklerinin mezarlarım yüksek dağ başlarına yapar ve onları halktan saklı tutarlardı. Yüksek dağ başlarında hava genel olarak soğuk olduğu için, mezarlara sızan sular donar ve asırlarca çözülmeden, böylece kalırlardı. Mezarların içindeki buzlar, kumaşlar ile iskeletler ve hattâ hayvanların derilerini bile çürütmeden korumuş ve zamanımıza kadar gelmelerine imkân vermişlerdir. Tabii olarak mezar kalaslarının çoğu, baltalarla kesilmiş ve çivilerle birbirlerine bağlanmıştı. Fakat mezarların içinde bulunan birçok ağaç eserler, bu Altaylı Hun-ların torna işlerinde de çok ileri gittiklerini bize göstermekte idiler.

Batı Türkistan'da, Hunların ortaya çıkışından Önce, Büyük İskender ile beraber gelen Yunanlılar oturuyor ve bu bölgeleri idare ediyorlardı. Elbet-teki Yunanlılar daha ziyade yüksek tabakayı teşkil ediyorlar ve halk ise, Batı Türkistan'ın asırlar öncesi meydana gelen bir ırkını temsü ediyorlardı. Bu sebeple Yunanlı idareciler, Batı Türkistan sanatına bol miktarda Yunan kültür ve sanatının tesirlerini de vermiş ve yepyeni kbir medeniyet meydana getirmişlerdi. Bu Yunan tesirleri, daha sonra da kaybolmayacaklardır. İşte Altaylı Hım prensleri de, bu eski Yunan sanatından istifade ederek, birçok motifler almış ve bu motifleri kendilerine benzete-

rek, yepyeni bir üslûp meydana getirmişlerdi. Düşünmeliyiz ki, eski Yunan motiflerinin çoğu, keçeler üzerine işlenmiş olan süslerde görülmekteydiler. Keçe de Ortaasya kültürünün yerli bir san'atı idi. Bu san'at yerli ustalar tarafından bir meslek haline konmuştu. Bunun içindir ki, yerli ustalar Yunan motiflerini alarak kendilerine benzetmişlerdi. Bunun yanında, Batı Türkistan'ın İran'dan aldığı tesirler de Ortaasya'ya gelmiş ve kolaylıkla Ortaasyalılaşmış-lardı. Çin tesirleri daha çok, ticaret yolu ile gelen ithal mallan içinde görülmekte idiler. Bununla beraber Altaylılar birçok Çin motiflerini de almışlar, keçeler üzerine işleyerek kendilerine benzetmişlerdi. Meselâ Cennet kuşu, Altaylarda bulunmayan bir kuş idi. Bu kuş, Güney-Doğu Asya'da yaşar ve bu bölge halkları da onlara büyük bir önem vererek, saygı duyarlardı. Cennet kuşu resimleri, Ortaasya'ya gelince eski özelliklerini kaybetmişler, ya kırlangıçlara veyahut da horozlara benzemişlerdi.

Ortaasya Kültürünün en önemli sahneleri, daha ziyade hayvan resimleri ile hayvan mücadelelerini anlatan tablolar idiler. Altay dağlarındaki Hu kültüründe, ehli veya dağlarda yaşayan her türlü hayvanın resimlerini ve heykellerini bulmak mümkündür. Bunların çoğu bronzdan yapılmıştı. Fakat tahta oymacılarda boş durmamışlardı. Geyik ve ceylânların güzelliğini gösteren san'at eseri sayılabilecek birçok heykelcikler de bulabiliyoruz. Fakat bunların yanında, zaman zaman geyikler, kutsallaştırılmış ve korkunç hayvanlar halinde şekillendirilmişlerdir. Meselâ uzun ve sivri boynuzlu teke geyiklerin, ağızları kaplan şeklinde yapılmış ve tır-

naklan da kaplanın pençelerinden daha sivri olarak gösterilmişti.

Yarı insan, yan geyik halinde gösterilmiş ruhlar da yok değildi. Geyik, Anadolu'da olduğu gibi Ortaasya'da da, Türk halklarının zihinlerini ve hislerini ençok harekete getiren hayvanlardan biridir. Bu sebepte geyik, Ortaasya sanatının her yönünü kaplamıştır. Geyikler çoğu zaman vahşi hayvanların pençeleri arasmda gösterilmiş ve yüzlerinde de, can veren bir geyiğin hisleri canlandırılmıştır. Bu geyikleri yakalayan hayvanlar, bazan büyük kulaklı kartallar olurlar ve bazan da Ortaasya'ya mahsus g r i f o n l a r şekline girerlerdi. Ortaasya'da kaplanlar da, çok tanınmış ve yırtıcı hayvanlar arasında idiler. Ortaasya'da da, benekli ve küçük boyda birçok kaplan cinsteri vardı. Türkler, bu kaplanlara *"yölbars"* adım verirlerdi. YoZbars'lar kolaylıkla eh-lüeştirüebüen ve av içüı de kullanılmağa elverişli hayvanlardı. Bunların da bol miktarda resimlerini ve heykellerini görebiliyoruz.

Altay dağlarında görülen hayvanlar ile savaş rahnelerinin, din bakımından ifade ettikleri anlamlar da vardı: Elbetteki Altaylarda oturan Hunlar bu eserleri, sırf sanat içüı olsun diye, anlamsız bir şey olarak yapmıyorlardı. Bulunan her eserin, kendine göre dinsel bir anlamı ve ifadesi de vardı. Bu eserlerin hangi anlamı ifade ettiklerini açıklamak, elbette ki kolay bir iş değüdir. Meselâ, gerek Hun çağında ve gerekse ondan daha önceki çağlarda, birbirleriyle güreşen pek çok at resimlerine rastlıyoruz. Bunlar bronzdan dökülmüş, çok güzel eser-

terdi. Daha sonraki Çin kaynakları da, bize at güreşleri hakkında bilgi vermekte ve bu güreşlerin Türkler arasında, ne için yapıldıklarım da anlatmaktadırlar. Eski Türkler, güzel ve güçlü at yetiştiren dünya kavimlerinin başında geliyorlardı. Sonbaharda genel olarak atlar güçlenir ve kuvvetlenirlerdi. Bunun için de Türkler, büyük bir tören yaparlar ve bu törende her bölgenin at yetiştiricisi, seçkin atlarını getirerek güreştirirlerdi. Bütün bölgeler içinde birinci gelen at, toplum içinde de büyük bir değer ve ayrıca da saygı kazanırdı.

HUNLAR VE KUTSAL KURTLAR

Altay dağlarında "Kurt" heykelciklerini de böl milctarda görüyoruz: Kurt, GÖktürlerüı bir d e v l e t a r m a s ı idi. Ayrıca kutsal bir yönü de vardı. Fakat nedense Göktürk çağındaki eserler arasında, kurt resmine ve heykeline hiç rastlamıyoruz. Altay dağları ise, bu bakımdan daha verimlidir. Türlü şekillerde yapılan kurt heykelleri bazan realist bir görüşle işlenmiş; bazan da keskin büyük dişler ve korkunç bir yüzle, kurtlara bir dev manzarası verilmiştir. Elbette ki bizim için, bu her iki türden eserler de büyük bir öneme sahip idiler. Realist olarak yapılmış kurt heykellerinin alt kısımlarında, soyulmuş derileri de görülmektedir. El ve ayaklan üe kuyruğundan meydana gelen beş bölüm, zaman zaman "S" şeklinde bükülerek, türlü süslemeler haline de sokulmuşlardı. Fakat çoğu zaman, kürdim yüzünde bir. ciddiyet ve korkunçluk değil; daha çok

gülen bir insanın ifadesi belirtilmişti. Daha sonraki Türk Şamanizminde, Tanrıya verilen kurbanlarında, genel olarak yalnızca derileri ile başları saklanırdı. Bu deriler günlerce bekletilir ve yapılan törenlerde, onlara saygı gösterilir, yemek ve içkiler sunulurdu. Bu törenler, günlerce ve hattâ aylarca devam ederdi. Kurtların derileri üe birlikte resim ve heykellerinin yapılmış olması da, bize böyle bir inanan en eski izlerini göstermektedir. Yukarıda da söylediğimiz gibi eski Altayiar, din ve içtimâi seviye bakımından çok yükselmişler ve totem dininin izlerini ise, çok eski çağlarda bırakmışlardı. Kurt, onların yanında artık tapılan bir totem değil; daha çok sıhrî ve uğur getiren bir sembol halinde görülüyordu.

Altaylı Hurilar, "Gökyüzünün" resimlerini de yapıyorlardı: Eski Türkler göğe çok önem vermişlerdi. Çünkü onların gökleri, Çin ve Hindistan'da olduğu gibi bulutlu değildi. Gece ve gündüz parlak bir gök, Türklerin kalplerini ve gözlerini kendine çekiyordu. Yıldızlar, eski Türk kültüründe çok büyük bir öneme sahip idiler. Çünkü eski Türkler zamanlarını, yollarım ve hattâ iklim şartlarının değişip veya değişmeyeceğini, gökteki yıldızlara bakarak Öğrenirlerdi. Bunun için de geniş ve iyi gelişmiş bir yıldız bilgisine sahip olmaları gerekiyordu. Bu sebeple Türkler, göğe önem vermişler ve bütün ufukları tek bir renkle kaplayan göğün kendisinin de, bir Tanrı olduğuna inanmışlardı. Onlar Çin'de olduğu gibi yere bakmıyorlar ve yerle bağları ancak atlarının ayaklan ile meydana geliyordu. Göğün maviliği, renklerin en güzeli ve en kutsah, kalplerini

dolduran sonsuz bir ilham kaynağı idi. Eski Türklere göre gök, bir eksen etrafında döner ve bütün burçlarda, göğün bu dönüşüne uyarak düzenlerini kaybetmişlerdi. Bu inanış,, gerçi îran'hların *"felek"* lerine benzerse de Türkler, göğün bu dönüşüne *"Çığ-rt',* yani *"Gök Çıkrığı"* derlerdi. Onlara göre gece ve gündüz de dünyamızın üstünü örter ve durmadan dönerdi. Gece ve gündüz âdeta bir sargı gibi düşünülür ve Altay'da bulunan bazı eserlerde de böyle anlatılırdı. Elbetteki göğün yarısı beyaz ve yarısı da siyah bir sağrı ile kaplanmış olacaktı. Beyaz sağrı insanlara güneş ışığını veriyor ve sıra siyaha gelince de, bütün gök kapanıyor ve insanlar ışıktan mahrum oluyorlardı." Onlara göre göğün gündüz ve gecesinin birer sembolleri de vardı. Çin'de genel olarak bu semboller siyah ve beyaz ejderhalar şeklinde düşünülmüştü. Fakat Türklerin, geyikleri ve kurtlan bile avlayan güçlü av kartalları vardı. Onlar kartala tabiatüstü özellikler verirler, gözlerinin bakışım insanlaştınr ve hareketlerini de büyük bir bahadıra benzetirlerdi. Altay kartallan-nın başında iki büyük kulak görülürdü. Bunun için de, Altaylarda bulunan ve göğü anlatan yuvarlak plâkalarda, gece ve gündüzü, beyaz ve siyah kartallar temsil ederlerdi. Eski Türklere göre göğün de bir ortası ve deliği vardı. Bu sebeple, gök çıkrığını gösteren bu yuvarlak plâkaların ortası da delikti. Türkler *"Kutup yıdıztf'na Demir kazık"* derlerdi. Bunun da elbette astronomik bir anlamı olacaktı. Onlara göre kutup yıldızı göğün ortası idi. Yeryüzünden göğe yükselen demir bir kazık veya ağaç, Kutup yıldızına bağlamyor ve dünya ile gök ise, bu

kazığın etrafında durmadan dönüyorlardı. Altay dağlarında bulunan eserler arasında, bunun gibi açıklanabilecek, daha birçok buluntular vardır. Fakat bunların hepsinin açıklanması, bu kitabımızın büyüklüğü içine giremez.

Hun çağında Tanrı Dağlan bölgesi, Altaylar» dan daha fakir idi: Büyük Hun Devleti Tanrı dağları üzerinde meydana gelmiş ve bu bölgedeki Hun kitleleri, devletin türlü savaşlarına katılmışlardı. Fakat nedense Tanrı dağlarındaki buluntular, Altaylara nazaran çok daha az ve anlamsız eserlerdi. Ayrıca Tann dağlarında ele geçen altın eserler de, çok azdı. Bununla beraber Tanrı dağlarındaki Hun çağı kültürü, özellikleri bakımından Al-taylardan büyük ayrılıklar göstermiyor ve her iki bölgenin de, akraba kavimler tarafından tutulduklarını, gerek üslûp ve gerekse motifler bakımından bizlere açıklıyordu. Hun çağından önceki Tanrı dağları kültürü, Hun çağında da ufak ayrılıklarla, devam etmekte idi. Yalnız bu* gerçek varsa, Büyük Hun devletinin bütün Ortaasyada meydana getirdiği birlik ve kişilere sağladığı zenginlik ile refahın, eserlerde de kendilerini göstermesi idi.

Kazakistan Bozkırları Altay Türklüğü ile Güney Rusya arasında bir köprü vazifesi görüyordu: Ortaasyadan Güney Rusya'ya giden başlıca iki yol vardı. Güney y o l u , Tanrı dağları, Aral gölü ve Hazar denizinin kuzeyinden Güney Rusya'ya inen meşhur bir yoldu. Bu yoldan daha çok kavimler göçmüş ve büyük devletlerin akınları ya-

pılnuşü. Kuzey yolu ise, Altay dağlarından Ural dağlarına gidiyor ve oradan da Güney Rusya'nın içlerine yayılıyordu. Bu yol, tabiî bir yol idi. Bu yoldan yapılmış ne büyük bir akın ve ne de bir istila hareketi görülüyordu. Bu iki bölge arasındaki kavimler ise, aralarındaki normal günlük bağlarım geliştiriyor ve bu suretle birbirlerine girip, gerek ırk ve gerekse kültür bakımından yeni bir karışım ve kompozisyon meydana getiriyorlardı.

Güneydeki yol, akıncıları Güney Rusya'ya sürükledikten sonra, yerli halkın başına getiriyor ve bir müddet bu durum devam ettikten sonra, baştaki idareciler yavaş yavaş kayboluyorlardı. Yerli halk da baş kaldırıp egemenliği yeniden ele alıyordu Kuzey yolu ise günlük yaşantılarla, kavimleri yavaş yavaş birbirlerine benzetiyordu. Bu suretle Güney Rusya'da da yeni bir Altay kültürü ve yeni bir Altay kavmi doğuyordu. Macarların, Bulgarların ve hattâ Finlerin Ortaasya ile Altay özelliklerini göstermelerinin başlıca sebebi bu idi.

Altaylarda hangi kültür devresi başlıyorsa, hemen onun sonucu olarak, Ural dağları bölgesinde de o kültür özellikleri görülüyor ve yeni bir kaynaşma oluyordu. Meselâ Altaylarda demir çağının başlaması, az sonra buraya da sıçrıyor ve bu bölge halkı da demir çağım yaşamağa başlıyordu. Bunun içindir ki, Ural ile Altay dağları arasındaki kültürler de, şimdiye kadar Altay kültürünün bir bölümü olarak incelenmiş ve böyle kabul edilmiştir.

Orhun nehrinin kaynakları, Büyük Hun devletinin de başkenti idi: Göktürklerle ilgili bölümümüz-

de de söyliyeceğimiz gibi, Orhun nehrinin kaynaklarım aldığı dağlar, bütün Ortaasyalıların kutsal ve saygı duydukları bir bölge idi. Burada da birçok araştırmalar yapılmış ve yeni eserler bulunmuştur. Orhun bölgesinin kültürü de elbetteki Aıtay dağlarındaki yüksek medeniyetten birçok şeyler almıştı. Fakat bu bölgenin, kültür tarihi bakımından çok önemli bir özelliği vardı. Altayhlar, dışardan birçok tesirler almışlar ve bunları kendüerine benzetmişlerdi. Fakat Orhun bölgesinde, bu dış tesirleri bulmak çok güçleşiyordu. Burası, Çin denizinden Ortaavrupa'ya kadar uzanan, Ortaasya kültürünün hiç değişmemiş ilk Örneklerini, kendinde saklıyordu. Bunun içindir ki, 500 yıl sonra bile, buradaki eserlerin değişmediklerini ve eski özlüklerini koruduklarım görüyoruz. Hatta öyle ki, çok daha sonraki, yani X. asırdaki Macar eserlerinin Ortaasya özelliklerini tanımak için bile, Macar bilginleri kendi eserlerini Orhun bölgesindeki Hun çağı buluntuları ile karşılaştırıyorlardı. Burada en çok bulunan eserlerden biri de kuşak üzerine takılan altın veya bronz süslerdi. Kuşak, eski Türklerce çok önemli bir süs eşyası idi. Hükümdarın en önemli sembollerinden birisinin kuşak olması gibi, askerir herşeyi-ni taşıyan da yine kuşaktı. Bu sebeple hükümdar altınla süslenmiş bir kuşak; ufak bir asker de sade kayıştan yapılmış bir kuşak takardı. Fakat kuşaksız hiç kimse gezemezdi.

Moğolistan, Hunîarın bir doğu vilâyeti gibiydi: Moğollarla Türkler, ırk ve dil bakımından, ayrı iki millet idiler. Elbetteki uzun asırlar yan yana

yaşamışlar ve her iki millet de, birbirlerinden çok şeyler almış ve vermişlerdi. Fakat aralarındaki ayrılıklar, yine de belirli kalmıştı. Büyük Hun İmparatoru ve Hun devletinin kurucusu Mete, doğudaki bütün Moğol kavimlerini egemenliği altına almış ve onları kendi eyâleti haline sokmuştu. Kendi öz oğlunu bu bölgeye vali olarak tayin eder ve orasını bu şekilde idare ederdi. Hiç şüphe yok ki, Moğollar içinde büyük kabile reisleri ve hatta küçük hakanlar da vardı. Eski Türk devlet idaresinin bir özelliği olarak, yerli prenslere dokunulmaz ve onlara da kendi kararlarınca, bir selâhiyet veriürdL Bunun içindir ki, Moğolistan'da bulunan Hun mezarlarında daha çok Moğol yüzü taşıyan ölüler bulmaktayız. Bunları idare eden Hun soyluları ise, sayıca az idiler. Halbuki Altay dağlarındaki prenslerin hemen hemen hepsi beyaz, uzun boylu ve güzel insanlar idiler. Hun idaresi sayesinde gittikçe zenginleşen Moğollar, başta kumaş olmak üzere, Cinden birçok eşyalar getirtmişler, ve onları günlük yaşantılarında kullanmışlardı. Fakat bunların yanında, Bizans'ta dokunmuş kumaşlar da görülüyordu. Çünkü, Büyük Hun devleti, Bizans sınırlarına kadar uzayan bir imparatorluk halinde idi. öte yandan bu bölgedeki Hun kültürü, ta Kore yarımadasının eski kültürü ile de bir benzerlik gösteriyordu. Kore'den buraya getirtilmesi muhtemel olan bazı eşyalar da bulunuyordu. Bütün bunlar bize, Büyük Hun devletinin nasıl düzenli bir teşkilât meydana getirdiğini ve Çin denizinden Bizans'a kadar, bütün eşyaları nasıl kendine topladığını, açık olarak gösteriyorlardı. Moğolistan'daki Hun mezarlarında,

Altay kültürünün tesirlerini de görmüyor değiliz. Çünkü Altay, bu çağda bütün Ortaasya'nın en yüksek medeniyetini kendinde topluyordu. Bu sebeple Moğolistan, Altay dağları tesirlerinin dışında kalamazdı. Esasen Büyük Hun devletini kuran soylular da yine Altay dağlarında oturmalı idiler. Büyük Hun devleti parçalanıp da, Moğolistan kendisinden ayrıldıktan sonra, Hunlarm elinde bir dayanak bölgesi olarak yalnızca Altaylar kalmıştı. Hun-lara büyük akınlar yapan Çinliler, artık ne Orhun kıyılarına ve ne de Möğolistana gidiyorlardı. Onların tek amacı, Altay ve Tanrı dağlan eteklerinde yayılan Hunlardı.

Çin sınırları, Hurilarm devamlı bir garnizon yeri idi: Çin il Altay dağları arasında, büyük bir Gobi çölü vardı. Çine akın yapmak isteyen Altayl* Hunlar, bu büyük çölü geçip, Çin'e ulaşmak zorunda idiler. Fakat çölü geçer geçmez yorgun ve bitkin bir halde bulunan Ortaasyalıların, hemen Çin ordusu ile karşılaşıp, savaşmaları imkânsızdı. Bu sebeple Hunlardan önceki çağlarda da Or* taasyalılar, Çin sınırlarındaki strateji bakımından en önemli bölgeleri almışlar ve oraları ileri garnizon olarak kullanmışlardı. Elbetteki buraya, Ortaasyalılarla beraber aileleri de gelmiş ve orada yerleşmişlerdi. Bu yolla, Sarı nehrin kıvrımı içinde ve onun kuzeyindeki dağlarda, yavaş yavaş Çinli olmayan, Ortaasyalı halk. kitleleri meydana gelmişti. Tabiî olarak bu Ortaasyalılar, oralarda asırlarca yaşamış ve birçok da san'at eserleri bırakmışlardı. Yalnız şu önemli noktayı unutmamamız lâzımdır:

Çin'in kuzeyindeki Hunlar, nihayet öncü garnizonlardan başka bir şey değil idiler. Devletin esas kısmı ise, Ortaasya'da bulunuyordu. Bunun içindir ki, bu küçük asker grupları, ne büyük bir medeniyet yaratabilmiş ve ne de büyük prenslere sahip olabilmişlerdi. Fakat bunların eserleri Ortaasya san'-atının özelliklerini taşıyan en orijinal buluntulardı. Çin'in kuzeyindeki bu Hun askerlerinin eserleri, daha çok Hun halk sanatının örnekleri idiler. Ne Bizans'tan ve ne de Çin'den gelen tesirler vardı. Bol bol savaşan hayvanlar, güzel geyik ve kuş heykelcikleri, onların sevdikleri ve saydıkları eserlerdi.

II.

G Ö K T Ü R K L E R

1. TÜRKLER, BÎR KÜLTÜR DEVLETÎ KURMA YOLUNDA

Türkler, kendi yeni imparatorluklarını kültürle taçlandırmağa, çok erken çağlarda girişmişlerdi: Çeliğe su verme ve onu istedikleri şekle sokmakla ün salan Göktürk soyluları, yeni imparatorlukla-**rını** da, kendi benliklerine benzetme işinde geç kalmadılar, önceleri bir vuruşta baş uçurması ve demiri bile kesmesi gereken bir kılıca, nasıl bir eğrilik verelim diye zihinlerini yoran Göktürkler, devlet kurduktan sonra, artık nasıl bir millet yapalım da bana benzesin, diye çaba göstermeğe başlamışlardı. 552 senesinde, Ortaasya'yı elinde tutan A var İmparatoru Anagay'ın başı kesilmiş, kafatası altın-lanıp gümüşlenmişti. Artık Türk nesilleri eski imparatorluğun mirasını, bu kafatasından kana kana içeceklerdi. Ama bu tastan iyi bir şarap içilmeliydi. Şarap gittikçe de yıllanmak- ve iyileşmeli idi. Bir imparatorluğun çöküşünü ve yenisinin kuruluşunu sembolleştiren bu şarap tasını, Bumın Kağan Türk'lere hediye etmiş ve az sonra da ölerek *"göklere uçmuştu".* Fakat geride, Batıda ve Doğu'da iller

açan Türk milletini konduran ve umduran bir kardeşle, bir torun bırakmıştı. Batıdaki küçük kardeşi Îstem-Kağan (552-576), 24 sene hüküm sürmüş ve ağabeyinin *"Töresi"* ile buyruğunu yerine getirmişti. Doğudaki güçlü ve kudretli torunu Mokan (553 - 572) ise, yüzünün ve vücudunun şekli ile bile, 20 sene her yana dehşet saçmıştı, *işte* talih ve tarih, uzun yaşayan bu iki büyük liderle, Türk' kavminin yüzüne gülmüş ve onu kalkın* dırmıştı. 250 yıl, Kırım yarımadasından Çin Sarı denizi'ne kadar uzayan geniş topraklarda, yalnızca Türk adı ve Türk budununun andı çınla-mıştı.

Büyük Çin edebiyat ve fikir eserleri Türkçeye tercüme ediliyor: Bir devlet ve düzen kurulduktan sonra, onun idare edilmesi daha kolaydır. Akınlar, savaşlar durduktan ve büyük Türk kitlelerinin göçüp, verimli topraklan tutmasından sonra, artık bir durgunluk çağı başlıyacaktı. Hakanlar, durulan kafalarını, artık okuma ve yazma ile, düşünmeğe verme zamanlarını da bulacaklardı. Türklerin Güney ve Doğularında, büyük dinler ve kültürler vardı. Mokan Kağan'ın bıraktığı sağlam tahta, kardeşi Ta-bo Kağan oturmuştu. Bu yeni kağanın, devlet içindeki işleri az zamanda bitmiş ve gözleri büyük kültür ülkelerine çevrilmişti. Meraklıydı. Oralarda neler olup bittiğini, hep soruyordu. Din ve kültür -adamları, çok eski çağlardan beri büyük hükümdarları hiç ihmal etmezler ve onların gölgelerinde bir barınak bulmak isterlerdi. îşte bu sırada idi ki, Buda rahipleri, Tabo Kağan'ı ziyaret ederler ve

onunla uzun uzun konuşurlar. Elbetteki büyük sürülere sahip olan atlı ve savaşçı Türklerle, et yemeyen ve hayvanları büe öldürmeyen Budistlerin temel inançlarının, birbirlerine uymalarına hiç bir imkân yoktu. Ama Çin tarihleri bize çok daha önemli haberler iletiyorlardı. Tarihler oldukça zengin bir kitap listesi de veriyorlardı. Çin edebiyat ve felsefesinin en önemli kitapları da, bu liste içinde idi. Tabo Kağan bu kitapların Türkçeye tercüme edilmesini emretmiş ve bu buyruk da yerine getirilmişti. 8u çok derin Çin fikir eserlerinin Türkçeye tercüme edilebilmesi için, o derece gelişmiş bir Türk diline ve yazışma da ihtiyaç vardı. Nitekim 732 ve 735 senelerinde, *Bengü taş'a.,* yani "ebedi ve ölmez taşa" vurulan Kül-Tegin ile B i 1 -g e - K a ğ a n y a z ı t l a r ı, çok gelişmiş bir dil ve yazı ile karşımıza çıkiyorlardı. Bu Türkçe öyle gelişmişti ki, bugünkü Türkçemizin bile ötesindeydi. Elbette böyle bir dil ve yazı, Kül-Tegin ve Bilge -Kağan'lar zamanında, birdenbire icâd edilmiş olamazdı. Dil de, bir çocuk ve toplum gibi büyüyen ve gelişen bir varlıktı.- Ama, daha önce yazılanlar ne olmuşta? Biz, tarih belgelerine göre konuştuk. Yazanlar gibi, onlar da çürüyüp toprak olmamışlar ise, elbette bir gün ele geçeceklerdi.

2. ESKİ TÜRK YAZITLARI

Eski Türkler yazıta, "Bengü" yani "ebedî, "ölümsüz? derlerdi: Eski Türkler yazıtlara çoğu zaman, *"Bengü"* yani "ebediyete ve sonsuzluğa kadar ölmeyen, kalan" gözü ile bakarlardı. Zaman zaman yazıtlara *,"Bengü taş", "Bengü kaya"* adını da verirlerdi. Yazıtlar, Türk devletinin o kadar önemli sembolleri idiler ki, sadece *bengü* demek bile, onların kutsal yönlerini anlatmağa yetiyordu. Türkler *"bengü"* sözünü sonradan, *"mengü"* şeklinde söylemişler ve Tanrı'yı da bu adla anmışlardı. S o n s u z l u k ve ö l ü m s ü z l ü k a n c a k T a n r ı ile y a z ı t a g e r e k t i . Bazan da yazıtlar için, *"Bin yıllık, onbin günlük"* derlerdi *"İnsan ölür, ünü kaltr"dı.* Fakat ölümsüz taşa vurulmayan ün, ölümlü kulaklarda nasıl kalabilirdi?

Türkler, kazanılan ve büyük ölüler için, *JDev-let y a z ı t l a r ı" da yazdırırlardı. Eski Türklerde elbetteki kişiler de kendileri için yazıtlar diktiriyorlardı. Ama, devletçe yazdırılan yazıtların, ayrı bir önemi vardı. Türkler, diğerlerinden ayırmak için, devlet tarafından yazdırılan yazıtlara, *"11 Bengüsi",* yani "De v 1 e t y a z ı t ı" derlerdi. Kül - Tegin, Bilge Kağan ve onların büyük veziri Tonyukuk için yazdırılan yazıtlar, unutulmaz büyük "Devlet yazıtları" idiler. (Bunlar, büyükler için dikilmiş birer süs veya hâtıra değildiler. Onlar çoğu da halk görsün, duysun, ibret alsın diye *"Taşa vurulmuş öğütler"* di. Vezir Tonyukuk kendi yazıtı için, *"Ben, Bilge Tem-yukuk, Türklerin Bilge - Kağant'nm iline bu yazıtı yazdırdım",* diyor. Yazıt, Türk Bilge Kağan'mn ili, yani devleti için dikilmişti. Kuzey Türkleri de, bu tür yazıtlardan söz açarlarken, *"İlimin bengüsi"* yazıtı derlerdi. Kendi yurtlarının yazıtlı, yani eski Türkçe *"bitigli"* olduğunu söyler ve bu yazıtlar için,

kendi paylarınca öğüne duyarlardı, öyle anlaşılıyor ki büNilin yazıtı, orasının bir nev'i tapusu gibi görülüyordu.

Eski Türk yazıttan, Türk "Töre' ve "Kanunları"nı halka ve gelecek soylara, örneklerle anlatır gibi idiler:* Büyük bir devlet kuran Türk büyükleri, kendi tecrübe ve inanışlarına göre, bir de *"Töre"* kurarlardı. Sonraki Göktürk hakanları, devleti büyük kurucu ve ilk ataları olan Bunun ve İstemi Kağanların,? *"Töresince"* idare etmişlerdi. Büğe-Kağan da elbetteki, onların töresinden ayrılamamışta. Ama kendisinin de gördüğü, bildiği ve edindiği birçok tecrübeleri vardı. Geçmiş olayları anlatarak bunlardan öğüt payı çıkarma ve[7] edinilen tecrübelere göre yeni bir yol bulma işinde Türkler, herhalde dünyada başta gelen milletlerden bîri idiler. Zaten Türklerde kanun ve Töre'lerin diğer bir adı da *"Yol"* idi. Herkes bu yoldan gitmek zorunda idi. Bu yoldan çıkanlar *"Yanılmış"* olur ve yanılanın da sonu ölüm idi. tyi bir Kağan'-ın özellikleri de yardı. Kağanın halka, halkın da halka karşı olan görevleri, yazıtlarda açık örneklerle bir kanun gibi uzun uzun anlatılmıştı: *'Tanrı varlık verdiği için, özümün de kufu var olduğu için, kağan olarak tahta çıktım. Kağan olup, yoksul ve fakir milleti bir araya getirdim. Fakir milleti zengin kıldım! Az milleti çok kıldım! Bu sözümde yanlış var mıf Türk beğleri ve milleti işitin! Türk budununun derlenip, birleştirilmesini ve devlet idaresini bu (yazıta) vurdum! Nasıl yanılıp öldüğümü de buraya vurdum! Ne sözüm varsa, hep bu yazıt taşına vurdum! Bunları görün ve bilin! Şimdiki Türk milleti ve beyleri! Bu (Kağanlık) çağımda bana bağlı olan beyler! Siz mi yanılacaksınız!"*

Türk yazıtlarının bu sütunlarında bir Kağan'ın buyruk ve fermam okunmaktadır. Bu buyruklar da o çağda birer Töre ve kanun idiler,

Türk sınırları dikilen yazıtlarla, adetâ mühür-Jenirdi: Eski Türk devletlerince sınır, çok büyük bir önem taşırdı. Eski Türklere göre sınır, bir *"Yaka",* yani devletin bir kıyısı gibi kü. Ele geçirilen bir yerin hemen sınırlarını tesbit etmek, yani *"Yakalatmak",* Kağanların en önemli bir işi olarak sayılmıştı. Sınıra ayrıca kazıklar da çakılırdı. Bunlara da *"Çit"* deniyordu. Kağanın veya Türk devletinin damga veya nişanlarının vurulduğu sınır taşlan da vardı ki, Türkler buna *"belgü"* derlerdi. Türk Kağanları her aldıkları Hin sınırlarında, "Türk Töresince" bazı işler yapmak zorunda idiler. Bu yapılan işleri ikinci büyük Uygur Kağanı kendi Türkçe • yazıtının birkaç yerinde, şöyle anlatıyor: *"Ordugâhımı, sarayımı orda yaptırdım! Sınır çitimi orda çaktırdım! Yazı, orda yazladım. Sının-*n», (yani yakamı) orada yakalattım! Bin yıllık, on-bin günlük yazıtımı ve belgemi yassı taşa orada vurdurdum!"*

Bir "Zaf er anıtı" gibi dikilmiş Türk yazıttan da vardı: "Zafer anıtları" her savaşın ve başarının yazık hatıraları gibi idiler. Yeni alınan bir ülkenin sınırlarım belgelerle belirtmek ve bir de yazıt dikmek, aslında Türk Kağanlarının bir devlet işi ve görevi idi. Bunlar da birer zafer anıtı gibi idiler. Orhun bölgesini ele geçiren ilk Hıtay tmpara-

toru, Bilge - Kağan'm yazıtı önüne gelince, göğe beyaz bir at kurban etmiş ve şenlik düzenlemişti Yurduna dönerken de, kendisinden 200 sene önce yaşamış olan bu büyük Türk Kağanı'nm yazıtı karşısına, bir de kendi yazıtım diktirmişti. Gerçi bu da bir "Zafer anıtı" sayılabilirdi ama, büyük din ve kurban törenleri ile eski Türk atalarına karşı yapılan saygı duruş* lan, bu törende öç ve kan kokan zafer sarhoşluklarını eritmişti.

Zaten bu ilk Hıtay İmparatorunun ünlü hatunu, bir Türk soylusunun kızı ve kendisi de, Türk hayatının tesirlerinde çok kalmış bir kimse idi.

Yazıta sahip olmak, her Türk için büyük bir şerefti: Yunus E m r e'nin bir garibin ve yalnız kalmış bir kimsenin gurbette ölümünü anlatan şiiri ne kadar içli, gerçekçi ve güzeldir. Eski Türkleri en çok ürküten şey, yalnız ve soysuz kalmaktı. Bunun için de mezarda yatan her yazıt sahibi, soyu Ue öğünür ve durumuna şükrederdi. Kimi, *"Büyük ve küçük kardeşlerim olduğu için yazıtımı diktiler",* der; kimi de, *"Dört oğlum var olduğu için, yazıtımı diktiler",* diye öğünürdü. Yazıt, artık kutsal mezarın bir parçası haline gelmişti. Yazıtsız ölü, bu dünyada olduğu gibi, öbür dünyada da yarım, garip ve yalnız gibi idi.

Yazıtları yazan, eski Türk oymacı ve yazarlar da vardı: Eski Türkler yazmağa, *"Bitvmek"* ve yazılmış şeye de *"Bitig"* derlerdi. Bu sebeple yazıtlara da, *"Bitig taş"* veya *"Bitigli taş"* diyenler **yok**

değildi Türkler yazı yazanlara da, *"Bitigçi"* derlerdi. Sonradan kâtiplere ve vergi toplayan maliyecilere de bu ad verilmişti. İşte böyle taşlara yazı yazan Türk bitigçilerinden birisi, kendisini şöyle tanıtıyordu: *"Bilinmeyen bilgileri bildiğim ve anladığım için, bunca yazıları ben yazdım".* Kül-Te-ğin'in yazıtını ise, akrabası Yolıg-Tegin yazmıştı. O da yazıtı nasıl yazdığım şöyle anlatıyordu: *"Taşı oydum! Gönlümdeki sözleri ona vurdum!"* "Ama yazıttaki sözler, yalnızca gönlünden kopan hisler değildi. Bunlar iyi ve kötü tecrübelerden alınmış öğütler ve ata sözleri idiler. Bunun için de yazar: *"On-Ok oğulları, (yani Batı Görktürk halkları) ile (Batı Türkistan'da Türkçeden başka dü konuşan) Tafktra kadar herkes, bunu böyle görün ve bilin!"* Diye sesleniyordu. Yazar ve oymacı Türk prensi Yolıg-Tegin, Kül - Tegin yazıtını 20 günde yazmıştı.

Türkler, büyük anıtların "uluslararası" bir katkı ile yapılmasını arzu ederlerdi: Göktürkler kendi devletlerinin bir "Dünya İmparatorluğu" olduğuna inanırlardı. Onlara göre, bütün dünyadan elçi ve temsilciler gelmeli ve büyük törenlerin hepsi, bu elçilerle beraber yapılmalı idi. Bu sebeple büyük Türk Kağanlarının ölümleri dolayısı ile, her yandan birçok elçiler gelmiş ve Türk yazıtlarında da bunların birer birer sayılmasına özellikle dikkat edilmişti. Elçiler, sayılıp anlatıldıktan sonra, kendi büyüjderi için de: *"Bu kadar ünlü bir Kağan imiş!"* Diye, bir öğünme payı çıkardırdı. Fakat Büğe-Kağan'm ölüm töreni, ayrıca

büyük bir önem ve özellik taşıyordu. Küçük kardeşi Kül - Tegin'in ölüm töreni de, öyle büyük ve uluslararası olmuştu.

Eski- Türkler taşlara yapılan oymalarla, diğer süslere *"Bediz",* bunları işleyen ustalara da *"Bediz-Çİ"* derlerdi. Yazıtlardan öğrendiğimize göre, Türk süslemecileri de vardı. Fakat mezar taşlarında, yazıtlarda ve özellikle mezarın yanında yapılan küçük tapınaklarda, Çin gibi büyük imparatorlukların ustalarının emeğinin geçmiş olmasına da, büyük bir önem veriliyordu. Her yandan gelen elçüer gibi, yabancı ustaların çalışması da, tören ve anıta uluslararası ayrı bir anlam getiriyordu. Çünkü Göktürk devleti, bir "Cihan İmparatorluğu" idi.

Bunun için Çin İmparatoru Türklere, özel saray oymacılarını göndermişti. Böyle diplomatik bir nezâket, gerçekten Çin tarihinde, yabancılar için yapılmamış ve az görülen jestlerden biri idil Bilge-Kağan'a göre, Çin İmparatorunun özel nakkaşını bizzat kendisi davet etmiş ve İmparator da onun sözünü kırmamıştı. Çin kaynaklarına göre ise İmparator, Türklere bir saygı göstermek için elçilerle birlikte, birçok san'atkârlar da göndermişti. 808 de yazılan U y g u r Karabalgasun yazıtını da, Çinli nakkaşlarla birlikte, Batı Türkistanlı, İranlı ve Türk san'atkârlar, hep beraberce yazmışlardı. .

3. GÖKTÜRK YAZITLARI NASIL BULUNDU?

Güney Sibirya'da, anlaşılmayan işaretlerle dolu taşların bulunuşu, Avrupa'yı da heyecanlandırmıştı:

Deli Petro ile İsveç Kralı Demirbaş Şarl, Poltava'da savaşırlar. Yenik düşen Demirbaş Şarl, Türkiye'ye kaçar. Demirbaş Şarl'ın Türkiye'ye sığınışı, Türklüğe ne kazandırmıştır, pek iyi bilinmez ama; Ruslara esir düşüp Sibirya'ya sürülen bilgin bir yüzbaşının adından, daha çok söz açılmıştır. Sibirya'da, türlü yokluk ve sefaletin içine düşen J o h a n n P h i l i p p S t r a h l e n b e r g adlı bu genç yüzbaşı, kalbini dolduran araştırma ateşi ve bundan aldığı enerji ile, Güney Sibirya'yı baştan başa gezmişti. Bu geziler sırasında onun gözünde her şey değerlenmiş, resim, kroki ve harita şeklinde can-landırılmıştı. Sibirya, Rusların elindeydi. Ama Avrupa bu bilinmeyen bölgeleri, İsveç/li bu genç yüzbaşının eserinden öğrenecekti. Dağ, taş demeyip gezen Strahlenberg, pek çok mezar, dikili taş ve heykel de görmüştü. Fakat bilgin İsveç'imin gözünden, özellikle bazı yazılı taşlar kaçmamıştı. Bu yazılar biraz da, kendi öz memleketindeki eski Cermen yazılarına benziyorlardı. Cermenlerin dünyaya yayılıp, medeniyeti getirdikleri nazariyesi de, yine bu anlarda, bütün sıcaklığı ile Avrupa'da tutunmakta idi.

Ama diğer yandan, Fin ve Macar gibi milletler de, artık kendilerinin Avrupalı olmadıklarım ve köklerinin Asya'dan geldiğini, henüz daha bir teori şeklinde bile olsa, iyiden iyiye inanmış bulunuyorlardı. Macar Kontları, büyük ilim heyetleri" Ue yola çıkıyorlardı. Bilginlerin kimi bir derviş kıyafetine girerek Ortaasya'yı baştan başa dolaşıyor; kimisine de talih gülmüyor ve "Ortaasya'daki kardeş-

lerimle akrabalarımı arayıp bulacağım" diye, yokluk ve hastalık içinde canlarım veriyorlardı. Macarların bu cesur ve romantik hamlelerinin yanında Finliler, daha temkinli, daha yavaş ve daha araştırıcı bir yolda yürüyorlardı.

îsveç'li Strahhlenberg, Yenisey nehrinin kaynak bölgelerinde gezmiş ve bize, K ı r g ı z Türklerine ait yazıtlardan haber vermişti. Bu yazıtların varlığını İsveç'li bilginin eserinden öğrenen Finler, 1889 da hemen bir heyet göndermişler ve bütün yazıtların kopyalarım aldırmışlardı. Ama az sonra Sibirya'dan çok daha heyecanlı ve önemli haberler geliyordu. Ruslar, Orhun nehrinin kıyılarında, Ye-nisey'deki yazıtlara benzer daha büyük eserler bulmuşlardı. Bu haber üzerine Finler yine koşarlar ve yeni eserlerin kopyalarım da aldırırlar. Fakat hiç bir kimse, ne bu yazılara ve ne de içinde söylenenlere, bir anlam veremiyordu. Bereket ki, eserlerin yanında Çince yazıtlar da vardı. Ne var ki, bunlar hem çok kısa ve hem de Çinlilerin anlayışlarına göre yazılmış, edebî parçalardı.

Türk kültürüne şans gülüyor ve geçen yüzyılın en büyük dilcilerinden V ilhelm T h om s en, eski Türk yazılarım çözme çalışmalarına başlıyor: Dil araştırmaları ayrı bir bilim dalıdır ve kendine özel metodları vardır. Eski Türk yazıtları ile ilgilenen ne Fin, ne Macar ve ne de Ruslarda, böyle büyük çapta bir dil bilgini yoktu. Danimarka'lı Vfl-helm Thomsen, Cermen dilleri üzerindeki araştırmaları ile şöhretini yapmış ve bu dillerle ilgili birçok ses kanunlarım da bulmuştu. Bütün Avrupalı

araştırıcılar tarafından değerlendirilip, kabul edüen bu ses kanunları, ona dil bilginleri arasında özel bir yer sağlamıştı. Hangi konuya el atmışsa Thomsen, en karanlık meseleleri bile aydınlığa kavuşturmuştu. Bir türlü okunamayan Anadolu'daki eski Frigya yazıtları ile Etrüsk yazısının çözüm şerefi de, yine Vilhelm Thomsen'e aittir. îşte böyle büyük bir bü-ginin Türk dili ve kültürü ile ilgili araştırmalara istek duyması, bizim için iyi bir şansın başlangıcı idi. Eski yazıtları okumanın da bir yolu ve ayrı bir metodu vardı. Thomsen'de ise metod ve tecrübeler artık, en olgun derecesine erişmişti. Ayrıca, kendisi de bir dahî idi.

Göktürk elfabesi de, eski türkçe "T en gri? yani Tanrı sözünün yardımı ile çözülüyor: Yazıtlarda bütün sözler, iki nokta konma yolu ile birbirlerinden ayrılmışlardı. Her alfabede sesliler, ayrıca sessiz harflerden daha az idiler, işte bu mantık düzeninden yürüyen Thomsen, biraz da talih eseri olarak, *"i"* ve *"u"* seslilerini, tahminle de olsa bulmuştu. Ama, hepsi o kadardı. Artık ümidini de yitirmişti. Az sonra bir hamle daha yapıp, bu defa da birbirine benzeyen sözleri saymağa başladı. Nedense bir söz, bütün yazıtlarda, diğer sözlerden çok geçiyordu. Eski Türkler bu sözü çok seviyorlar ve hemen hemen birkaç satırda bir defa olsun, kullanıyorlardı. Thomsen, ümitsiz de olsa uğraşırken, bu sözün eski Türkçe *"Tengri",* yani Tanrı olduğunu henüz daha bilmiyordu. Gerçi sonu *"i"* ile bitiyordu. Ama sözün *"Tengri"* olduğunu nereden irilecekti? Bununla da bir sonuca varamamıştı. Başka

bir yol daha aramalıydı. 732 senesinde dikilmiş olan "Kül-Tegin" yazıtının, birde Çince yüzü vardı, Çince yazıtta, *"Tegin"* seklinde bir kişi adı da, hayal meyâl görülüyordu. Çünkü Çinliler Türkçe sözleri, kendi ağızlarına göre bozarlar ve öyle yazarlardı. Türkçe *Tegin* adını, Çinliler "Tö-Çin" şeklinde yazmışlardı. Ama ne de olsa, *"t, i, n"* sesleri bu sözde görülebiliyordu. Thomsen, yazıttaki sözleri sayarak, *"Tegin'** adım da buldu. Artık işler kolaylaşmıştı. *"Tegin"* ve *"Tengri"* sözleri, ses bakımından birbirlerine çok yakın idiler. *"T, e, g, n, i"* sesleri her iki sözde de vardı. Bu beş sesin bulunmasından sonra, yazıtların okunması için artık Thomsen'in önünde bir engel kalmamıştı. Eski Türk alfabesinin 38 işaretini de bulan Vilhelm Thomsen,. yazıların anahtarım 1893 de Danimarka İlimler Akademisine sundu. Artık bu anahtarlarla her isteyen, eski Türk yazıtlarım okuyabilirdi. Ama eski Türkçeyi çok İyi bilmek şartı ile.

Göktürk alfabesi çözülünce Batıda, Türk Tarihi ve dili üzerinde bir araştırma yarışı başlamıştı: Göktürk yazılarının anahtarları bulununca, yazıtların okunması ile ilgili milletlerarası bir yarış başladı. Orhun ve Yenisey boyları Rusların elinde bulunuyordu. Bu sırada Rusya'da çalışan Alman asıllı, büyük Türk dili araştırıcısı W. Radlof da Rus tlimler Akademisindeydi. Kendisi, Türk ağızlarım çok iyi tanıyan büyük bir derleyiciydi. Nitekim anahtarlar bulununca bütün yazıtları, metinleri, çevri yazıları ve tercümeleri ile birlikte, 1895 de yayınlama işinde gecikmedi. Ne var ki, ilim metodu, Thomsen kadar sağlam ve kesin değildi. Birkaç sene sonra Thomsen'in tercümeleri çıkınca, Radlof'un bu ilk hamlesi unutulacak ve kitabı bir daha da ele alınmayacaktı.

Ruslar, Göktürk tarihinin de bir aydınlığa kavuşturulmasını istiyorlardı. Fakat Rusya'da, nasıl şimdi yoksa, o zaman da böyle araştırmaları yapabilecek bir bilgin yoktu. Şimdikilerden daha akıllı davranan eski Ruslar, Çin kaynaklarına göre bir *"Bat% Opktürkleri Tarihi"* yazım işini, Fransa'daki meşhur Sinolog E. Chavannes'a sipariş verdiler. Bu büyük Fransız bilgininin Türk Tarihi araştırmalarına girişi, biz Türkler için büyük bir talih idi. Çünkü Chavannes, Çinlilerin bile okuyup anlayamadıkları eski Çin kitaplarım Fransızca'ya tercüme etmiş, deyimleri açıklamış ve anlamları bir aydınlığa kavuşturmuştu. Çoğu eserlerindeki kendi nöt ve görüşleri, Çüice metinlerden daha büyük bir değer ve mana taşıyorlardı. Türk Tarihi araştırmalarına girerken bile, bu büyük Fransız bilgininin en az 15 şaheseri yayınlanmıştı. Onun, *"Batı Gölc-türkleri Tarihi"* de ölmez bir eserdir. Fakat asıl önemli olan nokta, Türk Tarih ve kültürünün O'nun gibi bir dost ve taraftar kazanmış olmasıydı. Çin'i, O'nun gibi tanıyan ikinci bir kimse yoktu. Ayrıca O, Türkleri de iyice tanımıştı. Bu sebeple Türklerin Çinlüerden, Çinlilerin de Türklerden neler alabileceklerini, artık en iyi ayırt edebilecek bir duruma gelmişti. Nitekim, o, *"12 hayvanlı Türk Takvi-mi'ıâ,* Çinlilerin Türklerden aldıklarını yazdığı zaman, Avrupa'da büyük gürültüler kopmuştu. "Medenî Çinliler, barbar Türklerden böyle bir şeyi na-

sil alabilirlerdi?" diye. Ama karşılarında o'nun gibi büyük bir ilim kalesi vardı. Haykırmalar, bu kalenin kaü duvarlarında yansıdı ve yine sahiplerine döndü. Bu sebeple şimdi Kopenhag'da ve Paris'te, iki mütevazi mezarda yatan bu iki büyük bilgine, Türklerin minnettarlığı sonsuzdur.

4. MİLLİYET ŞUURUNUN DOĞUŞU

630 senesinde Göktürk Kağanı Il-Kağan, Çine karşı büyük bir yenilgiye uğruyor ve bu felâketin sonucu olarak, Ortaasya'daki Türk egemenliği sona eriyordu. Bu yenilgiyi hazmedemeyen birçok Türk büyükleri hayatlarına kendi elleri- ile son veriyorlar ve bütün Türk âlemi de, böylece sonsuz bir anarşi ite ümitsizliğe gömülmüş oluyordu. 618 senesinde Çin'de kurulan Tang Sülâlesi, belki de bütün Çin tarihinin en güçlü ve şuurlu bir devleti idi Çinlilere göre artık, ne olursa olsun Türk tehlikesine bir son verilmeli idi. Güçlü Türk kavimlerinin bile yerlerini değiştirip, daha az stratejik bölgelere yerleştiren bu sülâle, Türk liderlerini de birer birer toplamış ve Çin sarayında göz altına almıştı. Bütün Ortaasya Türk halkları için özel bir teşkilât meydana getiren Çin, Türkleri devamlı olarak sıkı kontrol altına alabilmiş oluyordu. Çin'in kurup işlettiği bu kontrol sistemi, gerçekten Hukuk ve Teşkilât tarihi bakımından, büyük bir değer taşıyordu.

Çin, Türk liderlerini öldürmektense, Türkleri kontrol edebilmek için "rehin" tutma yolunu

daha faydalı bulmuştu: Çin sarayında göz altında bulundurulan Türk liderlerine sözde yüksek birer Çin unvanı verilmiş ve Çinliler gibi bir memuriyete tayin edilmişlerdi. Bu Türk beyleri "Ok atma" ve "At yarışları"nda akıl almaz rekorlar kırdıkça, Çinlilerin gözlerinde daha da büyüyorlardı. Tabu olarak Türk beylerinin bu başarıları, Ortaasya Türkleri arasında da yayılmıyor ve duyulmuyor değildi. Çin sarayındaki en cins atlan alıp kaçıran ve hatta Çin İmparatorluk sarayım bile birkaç gün için ele geçiren Türk beylerinin adlan, Çin'de ve Ortaasya'da ün salıyorlardı. Romanlarımıza bile konu teşkil eden Kür-Şad gibi beyler, hep bu çağın yiğitlerinden idiler. Bütün bu taşkınlıklara rağmen Çin, yine de Türk beylerine iyi davranıyor ve onları ölümle cezalandırmıyordu.

Çin esareti, Türklerde "Mill% bir şuur" doğurmuştu: Bundan önce Çinliler yakaladıkları Türk beylerini öldürmüşler ve bu yüzden de Ortaasya Türklerinden çok sert tepkiler görmüşlerdi. Yeni sülâle başka bir metod deneyerek, Çin'de onlara yüksek memuriyetler vermeğe başlamıştı. Bu yeni hayat tarzı, Türk beylerini daha çok yetiştirmiş ve gelecekteki görevleri bakımından, bilgi ile tecrübelerini daha çok geliştirmişti. Çin kültür ve idare usûllerini yakından görüp, öğrenen bu Türk liderlerinin çoğu, Türklüklerini kaybetmemişler ve yeni bir fırsat gününü kollaya durmuşlardı. Bu örnek, Türk tarihinde ilk ve son değildi. 615 senesinde Çin'i büyük bir yenilgiye uğratan ve Sui Sülâlesi 'gibi köklü bir Çin hanedanının yıkılmasına yol

açan, Türk Kağanı gibi - Kağan'ın babası da, Çin'e tâbi olan bir Türk soylusu idi. Şibi - Kağan'ın çocukluk ve gençliği de Çin'de geçmiş ve oralarda yetişmişti. Ortaasya'ya kaçıp da, Türklerin başın» geçince, bu genç kağan Çin için gerçek bir felaket sebebi olmuştu.

"Türk milleti yok olmasın diye" Tanrı, îl-Teriş Kağan"% Türk Milletinin başına getiriyordu:* 682 den önce, Bilge-Kağan ile Kül-Tegin'in babaları 11-Teriş Kağan, Çin sınırında bir Çin memuru olarak vazife görüyordu. O da milleti ile ilgisini kesmiyor ve kendisi için bir fırsat gününün doğacağına inanıyordu. Îl-Teriş-Kağan'ın Görktürk dev» letini nasıl kurduğunu oğlu Kül-Tegin'in yazlımdan okuyalım:

"Türk Tanrısı ile Türklerin kutsal Yer ve Surları, (Türk milletinin) kaderini şöyle çizmişler: 'Türk Milleti yok olmasın, bir millet olsun diye, babam lUTeriş Kağan üe annem ll-Bilge Hatun'u, Tanrı tepelerinden tutmuş ve (tnsanoğullarının) üstüne çıkarmış. Bunun üzerine babam 17 eri ile (Çin'e) isyan etmiş. Onun isyan ettiğini, Çin egemenliğinin dışına çıktığını duyan ve ününü alan (Türklerin), şehirde oturanları dağlara çıkmış ve dağlardakiler de aşağı inmişler. Derilip, toplanıp 70' *er olmuşlar. Tanrı güç verdiği için, babam Kağanın askerleri tıpkı, bir kurt gibi imişler! Düşmanınki-ler ise koyun gibi olmuşlar! (Babam), doğuya ve batıya akın yapmış, (Türkleri) dermiş toplamış ve-700 er olmuşlar. 100 er olunca da, ilsiz ve Kağansız kalmış milleti, Çin'e kul ve cariye olmuş milleti,. Türk töresini kaybetmiş milleti, atalarım (Bumın ve İstemi Kağanların) töresine göre (yeniden) yaratmış ve yeniden düzenlemiş!....."*

Yukarıdaki satırlarda Türklerin kendi sözlerin» den, yeni bir Türk devletini nasıl kurduklarım görüyoruz. Fakat sözler bir tarihten çok, Türk milletinin hafızalarında kalmış bilgilerin, his ve din İnançları ile yuğrulmuş efsaneleşmiş, şiir gibi bir söylenişidir. 7, 17, 70, 700 sayıları, Türklerin kutsal «ayıları idiler. Derleme ve gelişme, yine Tanrının çizdiği kaderle, bu kutsal sayılar üzerinden olmuşlardı. Tanrı ile Türklerin kutsal Yer ve Suları, Il-Teriş Kağan'a kut vermiş ve şimdiye kadar âdi bir kişioğlu, insan olan O'nu, eski Türklerin deyimi ile *""Yûgerü",* yani yukarı götürmüşlerdi. Çünkü eski Türklere göre uzay ve dünyadaki varlıklar, yukarıdan aşağıya doğru şöyle sıralanıyorlardı: En yukarıda Tanrı ve gök, en aşağıda da *"Yağız-Yer"* vardı. Bu ikisi arasında *"Kişi - Oğlu",* yani insanoğlu bulunuyordu. însanoğlu'nun üzerinde de *"Türk Kağanı"* oturuyordu. Bu inanca göre Türklerin Kağanı, "Bütün İnsanlığında kutsal hakanı" olmuş oluyordu. Tanrı, 11 - Teriş Kağan'ı Însanoğlu'nun yukarısına çıkarmakla, ona tabiî olarak *"Kağanlık"* kaderini çizmiş bulunuyordu.

Ö-Teriş Kağan'ın 17 kişi ile harekete geçmesi, yine kutsal yönden gelen bir ses gibi, Türk milletinin kulaklarım çınlatıyor ve millete bu şahlanışı haber veriyordu. Biz, eski türkçedeki *"kü"* sözünü, *"ün"* diye açıkladık. Ama bu *ün* de, Tanrının sesi ve gücü de vardı.

Türklere akraba kültür çevreleri sayılan Mo-

gol ve Mançu halkları, Tanrı tutsun diye tepelerin» de bir saç perçem bırakırlar ve bazan da bunu, tepelerinde tek bir örgü şeklinde örerlerdi. Türkler de uzun saç bırakırlardı. Tanrı tl-Teriş Kağan ile Hatununu yükseltirken, onların da tepelerinden tutmuştu. Ama Tanrı'nın onların saclarından mı; yoksa başlarından mı tuttuğunu, tabii olarak iyice bilemiyoruz.

Çinliler güçlü Türk kavimlerini yerlerinden oynatmış ve atlıları şehirlere, şehirlileri de dağlara sürerek, enerji ve hareket kabiliyetlerini kırmışlardı. Şehirdeki Türklerin dağlara, dağlarda yaşayan Türklerin de aşağıya inmiş olmaları, eski Çin düzenine karşı bir nev'i isyan ve karşı koyma idi.

Eski Türkler, *"II gider, töre kalır"* derlerdi. Bunun için de yeni Çin siyaseti gözlerini, Türklerin illerinden çok, törelerine dikmişti. Çin kültürünün propaganda ve yayılması, eski Türk töresini iyice zedelemişti. *"Türk töresi",* bir nev'i *"Türk örf hukuku"* idi. Türklerin benliklerine kadar sinmiş olan bu örf ve hukuk kaideleri, toplumu yöneten ve yaşatan tek yol idi. Bu sebeple yeni Kağan tl-Teriş,. ilk çabalarım *Türk* Kore'sinin yeniden kurulmasına vermişti.

"tl-Teriş" Kağan'a, *"ili, devleti derleyip, topladığı"* için bu ad verilmişti, tik unvanları ise, *"Kuttug-Tegin"* ve *Kutlug-Şad"* idi. Ama ne de olsa adı, yine de *"Kutlu"* sözü ile başlıyordu. Çünkü kendisi, Tanrı tarafından kutlanmıştır.

tl-Teriş ve Bilge-Kağan'ların büyük veziri Tonyukuk ise, Kağanı îl-Teriş'in Türkleri derleyip, yenir

Göktürk devletini nasıl kurduğunu, kendi Türkçe yazıtında şöyle anlatıyor:

"Bilge-Tonyükuk, ben özüm Çin'de doğdum. Türk milleti (o zamanlar) Çin'e bağlı idi. Türk milleti, bir Han'a sahip olmayınca, Çin'den ayrıldı ve (başka bir) Han buldu. (Ondan sonra) Han'%n% bırakıp, yeniden Çin'e bağlandı. Bunun üzerine Tanrı şöyle demiş:

"•— '(Ben sana bir) Han verdim. (Sen isey Han'ını koyup, (Çine) bağlandın!' (Türk milleti Çin'e) bağlandı diye, Tanrı(Onları) öldürmüş. Türk milleti (böylece) öldü, dağıldı ve yok oldu. Birleşik Türk milletinin yerinde, bağımsız (kimse) kalmadı. Kırda, taşta kalmış (Türkler) toplandılar. 700 kişinin (başlarındaki) büyükleri ise Şad idi. (Şad, bize) koşulun, dedi. (Ona) koşulanlardan (ilki) ben oldum. (Yani ben), Bilge-Tonyukuk! Kağanımı teşvik edeyim dedim ve (şöyle) düşündüm: Semiz olan (bir) boğa ile, zayıf olan bir boğa, (birbirlerini görmeden), arkadan tanımak ister» ler, fakat semiz boğa zayıf boğanın ne demek olduğunu bilmezmiş! Böyle düşündüm ve bundan sonra da, Tanrı bana bilgi verdiği için, kendim bizzat Kağan teşvik ettim. (Ben), Bilge-Tonyukuk ve Boyla-Bağa Tarkan, tl-Teriş Kağanla birlikte olunca, güneyde Çinlileri, doğuda Hıtay'ları ve kuzeyde de Oğuzları çok ölürdü..."*

Türkçe Tonyukuk yazıtının yukarıdaki güzel parçasından da anlaşılacağı üzere, tl-Teriş Kağan ortaya çıkarken, etrafındakiler çok az ve kendisi de zayıf idi. Fakat ellerinde bir "Türklük bayrağı'* vardı. Kendileri azdı, ama, amaçları büyüktü. Se-

miz bir boğanın, zayıf bir boğayı görmeden ne olduğunu bilemeyeceği gibi, Çin gibi güçlü Türk düşmanlarının da; Il-Teriş Kağamn kuvvetim keşfetmelerine imkân yoktu, önemli olan gaye idi. Çin'i de korkutan bundan başka bir şey değildi.

*Devlet kurucusu "Il-Teriş Kağan**, Türkleri "Milli Şuur heyecanı" içinde toplamak için, ilk akınını Çin'e yapynıştı:* 630 senesindeki Çin yenilgisi, gerçi Türkler için büyük bir ders olmuştu. Fakat Çin boş durmamıştı. Göktürk yazıtlarının da dediği gibi, *"Bilge kişiyi yürütmemiş, alp ve kahraman kişileri yürütmemiş"* idL Ayrıca güçlü Türk boylarını yerlerinden oynatmış, dağıtmış ve stratejik bölgeleri de Çin kontrolü altına almışlardı. Dağılmış ve ümitsiz gezen Türk halklarını bir araya getirmek gerekiyordu. Ama bu iş nasü olacaktı? Ortaasya çok genişti ve Türk halklarının herbiri bir dağa veya bir vadiye sığınmıştı. Kimi de bağımsızlık iddiasında idi.

Meşhur Alman Başvekili Bismark, dağınık Alman devletlerini "Almanlık millî şuuru" altında toplamak için, Fransa savaşını iyi bir sebep olaark' bulmuştu. Alman orduları Fransa'yı mağlûp edince, bütün Almanlar bir ad ve bir bayrak altında toplanarak, Almanlık ile yeni Alman imparatorluğu kurulmuştu.

Çhfe isyan edip, *"Çugay-Kuz"* ile *"Kara-Kum"* adlı yerlerde tavşan ve geyik yemekle geçinen tl-Teriş Kağan ile etrafındakiler, kutsaı başkent yani Gtügen'i alıp oturdukları zaman, ancak 200 kişi olabilmişlerdi. Bununla beraber yakınlarındaki bir-

çok Türkler de onlara, hemen savaşsız olarak baş eğmişlerdi. Devlet henüz daha kurulmamış iken ve Îl-Teriş Kağan'ın henüz daha etrafında 2000 kişisi var iken, büyük bir Çin akımna girişildiğini görüyoruz. Bu garip akından Çin tarihleri de söz açarlar. Fakat bu, Çin'e yapılan akınların en büyüğü ve en başarılısı olmuştu. Bu akım yine vezir Ton-yukuk'un kendi Türkçe yazıtından dinleyelim:

"Türk (Kağan'ı) ve milleti, ötügen yeri'ne konmuş diye, ben özüm Büge-Tonyukuk ötügen yerine-konmuşum diye işiten, güneydeki budunlar, batı-daki, kuzeydeki, doğudaki milletler (de bize tâbi ol-dülar).

"Ikjbin kişi idik... Türk milleti, millet olalı, Türk Kağanları da Kağan olarak tahta oturalı, (iç» terinde Çin'deki) Şandun şehrine ve Büyük Okyanusa erişip, değen yok imiş. Kağanıma dilekte bulunup asker şevkettim. Şandun şehri ile Büyük Ok» yanus'a kadar eriştim. 23 (Çin şehri) yiküdi..."

Bu ünlü akınla Görktürk Kağanı, batıdaki Türklerin On-Boy'u ve Kırgız Türkleri hariç olmak üzere, eski Türk milletinin hepsini, bir bayrak altında toplayabilmişti. Burada *"Şandun-Balıg"* yani Şandun şehri denen yer, Sarı deniz'in güneyinde Büyük Okyanus'a uzanan yarımadadadır. tl-Teriş Kağan bu akım ile, Kuzey Çin'in en zengin yerlerini baştan başa geçmiş ve Okyanusa erişmiş oluyordu» Bu da gerçekten bütün Türk tarihinin, büyük bir başarısı idi.

5, BİLGE-KAĞAN VE KÜL-TEGİN ;J|P KARDEŞLER

Bilge-Kağan'm amcası, büyük bir "ziraat reformu" ile meşguldü: ikinci Göktürk devletinin kurucusu İl-Teriş Kağan 692 senesinde ölürken, büyük oğlu Bilge-Kağan henüz daha 19 yaşında idi. Kendisi veliaht olarak, Tarduş Türklerinin üzerinde *Şad,* yani "Ordu komutanı" olarak bulunuyordu. Bu sebeple Çin kaynaklan ona, çoğu zaman *"Küçük Şad"* diyorlardı. Eski *"Türk töre"* sine göre, eğer hakanın büyük oğulları hükümdar olamayacak kadar küçük yaşta veya ehil değiller ise, onların yerine amcaları geçerdi. Bu sebeple İl-Teriş Kağanın yerine küçük kardeşi Kapagan-Kağan, yine Türk töresine göre hakanlık tahtına oturmuştu. 692 den 716 ya kadar, yani 25 sene gibi uzun bir süre Kağanlık yapan Kapagan, savaşçı ve büyük bir Kağandı. Fakat ne Bilge-Kağan ve ne de babasının, ileri ve uzağa yönelen siyasi görüşlerine sahip olamamıştı. Bu sebeple baş kaldıranlar kan içinde boğulmuş ve devlet düzenindeki en önemli rol de, yalnızca silâhlara düşmüştü.

Bununla beraber Kapagan Kağan büyük reformlara da girişmemiş değildi. Gittikçe gelişen devlet iğinde, z i r a a t ı g e l i ş t i r m e ve teşvik etme lâzımdı. Fakat atlı ve savaşçı Türklerin elinde ne iyi cins bir hububat tohumu, ne ziraat âletleri ve ne de bunları ekip biçmesini bilen insanlar vardı. Gerçi Türklerde de ziraat vardı. Fakat binlerce yıllık Çin ziraatı kadar değildi. Bu sebeple Kapagan-Kağan Çin'e elçiler gönderir ve iyi cins

tohumlarla, ziraat âletleri ister. Kapagan-Kağan'ın büyük ve ezici askerî gücüne rağmen Çin, bu istekleri hemen reddeder. Çünkü gelecekteki Çin politikası ve Türklerin gelişmesi bakımından, bu işler çok önemliydi. Bunun üzerine büyük akınlar başlar. *"Tohum savaştan"* adım verebileceğimiz bu alanlarda Çin, büyük bir yenilgiye uğrar. Türklerin istediği tohumlan, ziraat âletlerini ve bunları işleyip, öğretecek insanları vermek yolu ile Çin, böylece büyük bir tehlikeden kurtulmuş olur.

Bilge-Kağan bütün gücünü Türk Milletinin "birlik" ve "refahına" vermiş, dış polit i k a d a saygı toplayan bir denge siyaseti gütmüştü: Bilge-Kağan, Çin ile her zaman dost olarak geçin-memişti. Buna rağmen onun ölümü, Çin kaynaklarında büyük bir saygı gösterisi İle yer almıştı. Çin sarayında, belki de ilk defa bir yabancı hükümdar için, gerçek bîr yas programı uygulanıyordu. Eski Ç3» düşmanı olan Bilge-Kağan, âsi bir Türkbeyi tarafından öldürülmüş ve devleti de anarşiye sürüklenmişti. Buna rağmen Çin sarayında, büyük bir hükümdarın öldüğünü haber veren fermanlar dağıtılıyor ve Çin tarihinde eşine rastlanmamış bir elçilik heyeti de yola çıkıyordu. Bunun sebebi ne olabilirdi? Çüıce belgeleri dikkatle okuyunca, Bilge-Kağan'm bilgeliği, büyüklüğü daha iyi anlaşılıyordu. Çünkü O, bir kültür devleti kurmuş ve yürütmüştü. Çinliler artık O'na diğer milletlere dedikleri gibi, bir "Barbar Reisi" diyemiyorlardı. O, Çin İmparatoru gibi saygı değer, bilgili ve faziletli bir hÜ* kümdar olarak görülüyor ve böyle kabul ediliyordu.

Çünkü Bilge- Kağan, bütün gücünü kendi milletinin birliği üe refah ve saadetine vermişti. Bunun için de Çin üe olan diplomatik bağları, beynelmüel nezaket ve karşılıklı saygı ölçülerini asmamıştı.

Bilge-Kağan, "Bilge" unvanını, Mete ve Sun devlet düzeninden kalan inançlara göre alıyordu: "Bilge" sözü, Bilge-Kağan'ın öz adı değü; yalnızca unvanı idi. Eski Türk devlet anlayışına göre İyi bir Kağanın, başlıca iki özelliği olmalıydı. Her peyden önce *"Büğe",* yani bilgili olması gerekti. *"Alp"* yani cesur ve savaşçı olmak da, hükümdarlığın ikinci şartı idi. Bilge-Kağan, daha Kağanlık tabuna oturmadan önce, devlet içinde, *"Sol-Bilge"* mevkiinde bulunuyordu. Kendisi Kağan olunca, küçük kardeşi Kül-Tegin *"Sol-Bilge"* olmuş ve ağabeyinin yerine geçmişti. *"Sağ"* ve *"Sol-Bilge"\er,* büyük Hun devletinde de vardı. *"Sol-Bilge"liğe* ancak, veliahtlar tayin edilebilirlerdi, öyle anlaşılıyorki Bilge-Kağan hakan olunca, Kağanlık tahtında da eski unvanını taşımıştı. Bu örnekle de açık olarak -görüyoruz ki, Göktürler, "Büyük Hun Devleti" üe 'Mete" nin devlet düzenini devam ettirme çaba ve iddiasında idiler.

Bilge-Kağan, "Bilge"likJe; Kül-Tegin ise "A l p" hğı, cesareti ile şöhret kazanmıştı: Kül-Teğin, büyük kardeşi Bilge-Kağan'ın emrinde ve ağabeyisi Içüı çalışmıştı. Büyük kardeşin ünü "BiZgre"likle; kü-CÜk kardeşinki ise *"Alp'lık,* yani cesaret ve savaşçılıkla yayılmıştı. Kül-Teğin "Ordu komutam" idi. Eski Türk töresine göre, "Taht, büyük oğullara; babanın malı ile ordusu ise, küçük oğula kalırdı." Kül-

Teğin'in ordu komutam olması, belki de bu inançtan ileri geliyordu. Bir gerçek varsa, o da Kül-Teğin'jn fevkalâde bir asker oluşu idi. Çin kaynakları ise Kül-Teğin'l *"büyüklerine karşı gösterdiği saygı ve bağlılıktan"* dolayı öğerler. KüliTegin,. devlet içinde kendi gücü ne olursa olsun, *"Türk töresi"xâ* bozmamış ve büyük kardeşi için çalışmıştı. Devlet içinde herkes kendine düşen görevi yapmış ve daha fazlasını istememişti. Buna rağmen Kül-Teğin'de, hem kendi devletinde ve hem de komşu devletlerde lâyık olduğu sevgi ve saygıyı kazanmıştı. Bilge-Kağan gerçi bir hükümdardı. Fakat ne Çin tarihleri ve ne de eski Türk yazıtları, onları birbirlerinden ayıramamışlardı. Her ikisi için de aynı övgü ve saygıyı göstermişlerdi

Bilge-Kağan, "düzenli, devamlı" ve "merkezden idare edilen" bir "Kültür devleti" kurmak istiyordu: Meşhur Hive Ham Ebülgazi Bahadır Han, *"Türkmenlerin Şeceresi"* adlı eserinde, şöyle eski bir Türk Atasözü söyler:

"Türkün konup, göçmediği yer var mı?
"Türkün gezip görmediği ü var mtî"

Bu gezip, görme alışkanlığı Türklere, birçok yeni bilgi ve tecrübeler de edindirmişti. Fakat büyük devletler çağında bu gezip görme alışkanlığı, devletin birlik ve dirliğine, önemli tesirler yapmadan d» geri kalmıyordu. Ayrıca böyle gezip tozan büyük Türk kitleleri, gittikjeri ülkelerde eriyip gidiyorlar ve Türklüklerini kaybediyorlardı. Bilge-Kağan, "Düzenli, devamlı" bir Türk devletinin ye-

rine oturma imkânlarını ararken, Türk kavimlerinin gezme alışkanlıklarım da önlemek istiyordu. Bilge-Kağan'ın kurduğu bu töre, çok daha sonradan Uygur veziri Tun Bağa Tarkan tarafından güdülecek ve yağmacı Dokuz-Oğuz'larla Böğü-Kağan, bu yüzden öldürüleceklerdi. Büyük H u n Hakanı Mete de, Ortaasya'daki halkları teşkilâtlandırırken, Çin sınırında sulhun bozulmamasına büyük bir önem vermişti.

Bilge-Kağan, Türk halklarına geçmiş olaylar» dan da örnekler vererek şöyle öğüt veriyordu. Bu öğütler sonradan bir *"Töre"* ve "örf hukuku" olacaklardı:

"(Tabgaç budun), yani Çin milleti, (Türklere) altın, gümüş, işlemeli kemha ve ipekli kumaşlardan bolca verirmiş. Çin milletinin sözü tatlı, hediyesi de çekici imiş. Tatlı söz ve yumuşak hediyeleri ile Çinliler, ararlar ve uzak milletleri (bulup ve) kendilerine bu yolla yakınlaştınrlarmış. (Yakınlarına gelip) konan (kavimlerin ise), içlerine fesat bilgisini yayarmış. İyi bilgiye sahip bilgi kişiyi, iyi cesur ve alp kişiyi yürütmez imiş. (Onların içinde) bir kişi yanılsa, beşiktekilere kadar (artık acımaz ve) kıymaz imiş. (Çin'im.) tatlı sözüne, yumuşak hediyesine kanıp, pekçok Türk öldü. Türk milleti ölünce, güneyde Çuğay Ormanına iliştin, (der); yazıya, ovaya konayım dese, Türk milleti ölsün diye, oradaki kötü kişiler onları kışkırtır du-rurmuş. Uzak (kavimlere) kötü hediyeler verir ve yakındakilere ise iyi hediye vererek, onları böyle teşvik edermiş. Bu sözü dinleyip, onların yakınlarına varan, pek çok 'bilgi bilmez' kişi öldü.

" —■ Türk milleti, eğer o yerlere varırsan öleceksin! ötügen Yeri'nde oturup, (Çin'e yalnızca) kervan ve heyetler gönderirsen, hiçbir kaygın olmayacaktır! ötügen Ormanı'nda oturursan, ebedi ü tutup oturacaksın! Türk milleti, artık tok olacaksın! Açlık, tokluk nedir bilmezsin! Bir doysan, açlık nedir bilmezsin! Bunun için, seni eğitmiş olan Kağanının sözünü almadın! Yer sayarak (yerden yere) vardın! Oralarda hep tükendin ve zayıfladın! Orada kalmış olanlar ise, (yine) yerden yere gittiler. Hep-si, ölü (gibi) yürüyor idiler! Tanrı buyurduğu için; kendimin de kutum, talihim olduğu için Kağan oldum..."

Bilge-Kağan'ın bu seslenişinde, Türk milletinin düzenlenmesi için güdülen prensip ve çabalar açık olarak görülüyor. Tabiî olarak bu sözler yalnızca yazıtın dikildiği 732 senesinde söylenmiş değildi. Bilge-Kağan 716 da tahta çıkmıştı. Devletin ileri gelenleri ise, 682 de devleti kuran tl-Teriş Kağan'ın etrafında idiler. Bu sebeple, böyle kaygı ve dertleri önlemek için gösterilen çabalar da, ta 682 de başlamıştı.

€. GÖKTÜRK DEVLETİNİN DOĞU BÖLGELERİ

Orhun bölgesi Ortaasyanın en kutsal bir yeri idi: O r h u n nehrinin kaynaklarım aldığı dağlar daha önceki Ortaasya devletlerinde olduğu gibi Türklerce de en kutsal yerler idiler. Göktürkler bu bölgeye *ötügen* adını verirlerdi. Daha sonra U y g u r l a r da başkentlerini burada yapmışlar ve Uygur Başkenti *Ordu-Balıg* uzun zaman

■

Ortaasya tarihindeki büyük ününü kaybetmemişti. Ç ı n g i z - H a n büyük cihan imparatorluğunu kurduktan sonra, başkentsiz olan devletine yeni bir başkent aramış ve münasip olarak yine bu bölge bulunmuştu. H ı t a y İmparatorluğunun kurucusu olan meşhur hükümdar da bu bölgeyi zaptetmiş, Büyük Göktürk Kağanı B i l g e - K a ğ a n ı n Türkçe, yazıtının karşısında saygı ile durarak, kendisi de bir kitabe yazdırmıştı. Hıtay İmparatoru, Bilge-Kağanın yazıtının yanında büyük şölenler ver-miş ve göğe de birçok beyaz at kurban etmişti. Bütün bunlar bize gösteriyorki, ötüken adlı yerler bütün Ortaasyalılarca kutsal sayılan dağlar, ormanlar ve ovalar idiler. Mete'nin başkenti de yine aynı yerde idi.

ötüken, tabiat şartlan bakımından çok verimsiz bir yerdi: ötüken'in bulunduğu yerleri, Batı Göktürklerin Tanrı dağlarındaki yaylaları ve ovaları ile karşılaştırdığımız takdirde, bu ünlü başkentin çok verimsiz bir yer olduğunu açık olarak görebiliriz. Bu sebeple ötüken etrafındaki yerlerde, büyük şehirlerin ve medeniyetlerin kurulmuş olmalarını beklemek gereksizdi. Ancak şunu söylemek lâzımdır ki, Büyük Göktürk devletinin Çin ile bağları bakımından bu bölge, çok önemli idi. ötüken'in güney-doğusundan Gobi çöllerinin içlerine doğru uzanan Altay dağlarının bir ucu, onlara Çin'e gitmek için güzel bir sıçrama tahtası vazifesini görüyordu. Belki bu stratejik önemi de, ötüken'e bütün tarih boyunca önemli bir yer kazandırmıştı.

Orhun Kıyılarında ele geçen Türk eserler az, fakat öz idiler: .ö t ü k e n bölgesinde, yani Orhun nehrinin kaynaklarında, büyük imparatorların ve prenslerin yaşamış olmasına rağmen, ele geçen mezarlar diğer yerlere nazaran fakir idiler. Belki de gelecek zamanlarda, daha önemli buluntu yerleri ele geçecek ve daha çok aydınlanmış olacağız. Fakat maalesef bugünkü buluntular, bu bölge hakkında fazla birşey söylememize imkân vermemektedirler. Bir gerçek varsa, buralarda bulunan az ve önemsiz eserler, bütün Ortaasya sanatının en öz ve temel örnek*, terini meydana getiriyorlardı. Batıdaki Türk eserleri batılılaşmış, doğudakiler ise Çinlileşmişlerdi Fakat buradakiler en eski Türk özellikleri, en ufak çizgilerde bile gösteriyorlardı.' En büyük Göktürk yazıtları da yine hep bu bölgede bulunmuştu. Fakat Kırgızlarla ilgili bölümümüzde de göstereceğimiz gibi, bu yazıtların sayıları çok az ve önemsiz idi. B i 1 g e - K a ğ an, K ü l - T e g i n ve Tonyukuk adına dikilmiş olan bu yazıtlar, daha çok devlet yazıtı idiler. Fakat bir kültür tarihçisi' için önemli olanlar, halk yazıtlarıdır. Halk tarafından yazılmış ve dikilmiş olan yazıtlar ise, daha çok Altay-ların kuzeyi ile Batı Göktürk Devletinin sınırları x* içinde yayılmışlardı.

ALTAY DAĞLARI

(Göktürklerin soylu Prenslerinin yeri)

Altay dağlarında her çağda zengin buluntulara rastlanmıştı,: Ortaasya'daki Batı T ü r k l e r i n i n Tanrı dağlarının kuzey etekleri ile Altay dağlarının

güney-batısı arasında oturduklarını söylemiştik. Bu bölgelerden kuzeye doğru çıkılmca, artık Kuzey T ü r k l e r i n e rastlanıyordu. Kuzey Türkleri iğinde en güçlü olanlar ise K ı r g ı z T ü r k l e r i idiler. Kırgız Türklerinin yaşadığı bölgeler demir, çelik, altın cevherleri ve kürk ticareti bakımından çok önemli idi. Altay dağlarındaki bölge ise, Batı Türkleri ile kuzey Türkleri arasında kalıyordu. Fakat bu konuda kültür tarihi bakımından çok önemli sonuçlara varıyoruz. Altay dağları, kuzey Türklerine yakın bir bölge idi. Fakat nasılsa kültür bakımından Kırgız kültürüne değil; Batı Türklerinin buluntularına yakın idiler. Yani Altay dağlarının kuzeyindeki kültürler bile, Kırgızların değil; Batı Göktürk D e v l e t i n i n kültür ç e v r e s i içinde incelenmesi gerekiyordu. Bu da bize gösteriyor ki, Batı Göktürk Devletini kuran ve yücelten halkların bir ucu da, Altay dağları içinde yayılıyordu. Bu bölgelerin altın cevherlerine yakın olması bakımından, mezarlarda bulunan eserler de, diğerlerine nazaran daha zengindir, öyle anlaşıyor ki Göktürk çağında en zengin prensler, bu bölgelerde yaşıyorlar ve soyluluklan dolayısiyle, servet ve refah da bunlara akıyordu. Zaten bu prenslerin oturdukları yerler, Hun çağında da en yüksek kültürlere sahip olan bölgeler idiler. Büyük Hun Devletindeki en soylu prenslerin, buralarda oturmuş olmaları çok muhtemeldi. Doğuya gidildikçe Batı Türkistan kültürünün izleri kaybolurken, Altay'ın kuzey dağlarında daha çoğalıyor ve daha belirli bir hale giriyordu. Kuzey Türklerinde av sahneleri, henüz daha bir sanat özelliğini kazanmamıştı. Gün-

lük yaşantıların yankıları halinde çiziliyordu. Halbuki Altay dağlarında, Bata Türkistan ve İran'da hakim olan üslûpla, prenslerin nasıl avlandıkları gösteriliyor ve açıklanıyordu. Arslan ve kaplan, güneydeki memleketlerin kültürlerinde yer alan önemli motiflerdi. Elbette ki Altay dağlarının kuzeyinde, kaplan ve arslan gibi hayvanları bulmanın imkânı yoktu. Fakat Altaylı Türk prenslerine hizmet eden sanatkârlar, yaptıkları resimlerde büyük boylu kaplan resimleri yapıyorlar ve kendi şövalyelerine bu kaplanları avlatıyorlardı. Gerçi bu kaplanlar, artık İran ve ö n a s y a ' n ı n kaplanları değildiler. Etrafları hep yerli motifler ve av hayvanları ile donatılmış ve adeta yeni bir Altay-Türk kompozisyonu meydana getirilmişti.

Altay'daki Türk Prensleri, Doğu Türkistan şehirleri ile de ilgi kurmuşlardı: Ortaasya'nın başlıca iki büyük kültür merkezi vardır. Bunlardan biri Batı ve diğeri de Doğu T ü r k i s t a n idL Altaylı prensler Batı Türkistan'dan bol bol kültür tesirleri alırlarken, Doğu Türkistan'ı da ihmal etmiyorlar ve o bölgelerin üslûplarını da, kendi eserlerinde kullanıyorlardı. Ama eskiden beri onları ■etkileyen daha çok Batı T ü r k i s t a n bölgesi olmuştu. Doğu Türkistan'la ise, henüz daha temasları yeni olarak başlamıştı.

Altay Mezarlarında en çok rastlanan şeylerden Uri de Göktürk alfabesiyle yazılmış yazıtlardı: Türkr terde damga çok önemli bir semboldü. Her kişinin, her boyun ve hatta her devletin, bir dam-

gası vardı. Altaydaki Türk Prenslerinin mezarla» rında bulunan altın ve gümüş eserlerde ise, bol miktarda eski Türk alfabesiyle yazılmış türkçe yazılan görüyoruz. Kültür tarihi bakımından bu çok önem» li bir noktadır. Çünkü, artık günlük hayatta yazıyı kullanan Türkler, kendi e ş y a l a r ı n a damga basmayı ikinci plana itmiş ve özlüklerini yazı ile yazmaya başlamışlardı. Meselâ bir maşrapa ve» ya kayış süsü kime ait ise, onun ismi yazılıyor ve bir daha da hiç kimse, o mala sahip çıkamıyordu. Türkler eşyalarına yalnız adlarım yazmakla kalmıyorlar; aynı zamanda uğur getiren ve Tanrının hoşuna gidebilecek, bazı sözler de kullanıyorlardı. Eş» yanın sahibi olan kişinin iyi özellikleri ile bahadırlarından da, bu arada kısa olarak söz ediliyordu. *Altayların Kuzeyinde, Batı T ü r k l e r i n i n s ı n ı r ı sona eriyordu:* Altay dağlarındaki kültürler Göktürk çağında, her zaman için Batı G ö k t ü r k devletinin bir bölgesi olarak gelişmişti. Kuzeye gidildikçe, Kuzey Türklerinin tesirleri çoğalır ve Kuzey Türk bölgesine girilmiş olunurdu. Bunlar da bize gösteriyor ki, A n a d o l u Türklüğünü meydana getiren Batı Göktürk devletir Altay dağları dahil çok geniş bir bölgeyi, kendi nüfuz ve egemenliği altında tutuyordu. Altay dağlarının kuzeyi, bir yandan Kırgızlardan bol tesirler alırken; diğer yandan da Ural ve Volga nehirleri ile Ural dağları arasında hemen hemen hiçbir ilgileri görülmemişti. Onlar daha ziyade büyük göç yollarına önem veriyorlar, Hazar denizinin kuzeyinde ve Güney Rusya'daki geniş bozkırlarla, liman şehirlerine tesir etmeye çalışıyorlardı. Kuzey Türkle-

xi, yaşadıkları bölgenin coğrafya imkânlarına kaderlerini bağlamışlardı. Kuzeylerinde sonsuz, bitip ve tükenmeyen Sibirya tundraları uzanıyor, güneylerinde ise kendilerine nefes aldırmayan güçlü Batı Türkleri bulunuyorlardı. Elbetteki bunların uzanacakları bölge, o çağda hemen hemen boş sayılan Ural dağları üe Volga nehrinin kuzey kısımlarından başka yerler olmayacaktı.

Göktürk çağındaki Türk kültürü Sibirya'nın iç» lerine kadar uzanıyordu: Göktürk yazıtları, Bay-kal gölünün batısında yaşayan K u r ı k a n adlı bir kavimden çok söz" açarlar. Çin kaynaklan da, Kurıkan'lar için özel bir bölüm ayırmışlar ve bunların kültür bakımından Göktürklere yakın olduklarını -söylemişlerdi. Göktürk çağındaki Kurıkan'lar, özellikle kayalar üzerine resim yapmasım çok seviyorlardı. Zamanımıza kadar gelen bu jcesimler^ bize ■çok şey^ğretmekledirler. Fakat kültür tarihi bakımından en önemli olan nokta, bu resimler yanına -eski Göktürk alfabesi ile bazı türkçe yazıtlann da yazılmış olmasıdır. r Bu bölge halkı eskiden beri çok •güzel atlaFbeslemekte idiler. Ortaasya Türk atları daha çok küçük, fakat çok dayanıklı at cinsleri idiler. Kurıkan'larda ise durum değişmektedir. Kurıkan atlan çok büyük ve uzun boylu atlardı. <3yle anlaşılıyorki, Görktürk ileri gelenleri zaman zaman bu bölgeden cins atlar getirmişler ve binmişlerdi.

Baykal gölünün batısına, yalnız Göktürk kültürü değil; Türk boyları da çok yayılmışlardı. Meselâ Çin kaynaklarına göre, bu bölgelerde *"Tahta*

atlı üç Göktürk Boyu" oturuyordu. Çin'de karın çok yağmadığını hepimiz çok iyi biliyoruz. Halbuki bu bölgeler karlarla kaplı yerlerdi. Bunun için insanlar, bir yerden diğer bir yere gitmek istedikleri zaman, tahtadan kayak yapıyoralr ve ayaklarına takıyorlardı. Buraya gelen Çinli seyyahlar ise, hayatlarında hiç böyle birşey görmemişlerdi. Elbetteki kayaklar üzerinde süratle kayan bu Türk halkları, çok gariplerine gitmiş ve onlara *"Tahta AW Türkler* lâkasmı takmışlardı.

7. BATI, GÖKTÜRK DEVLETÎ

Tanrt dağlarının etekleri Türklerin iZfc *yurdu idi:* Başka bir eserimizde biz, Göktürk devletinin kültürünü anlatırken ilk önce, Orhun bölgesinden başlamıştık. Fakat bu kitabımızda, düşüncemizi değiştirmiş bulunuyoruz. Gerçi Orhun bölgesi, Büyük Göktürk İmparatorluğunun başkenti ve kutsal bir yeri idi. Fakat Mete'den itibaren bu bölge, bütün imparatorlukların başkenti olmuş ve büyük bir önem taşımıştı. Bu da bize gösteriyor ki, Orhun nehri kıyıları, Türklerin ana yurdu olduğundan değil; daha çok kutsal bir başkent yeri olması sebebi ile önem kazanmış ve Göktürk başkentine de yer-lik etmişti. Halbuki Türklerin meydana geldikleri ve geliştikleri bölge daha çok, Tanrı dağlarının etekleri ile Altay dağlarının kuzey - batı bölgeleri idi. Bu konu üzerinde durmuş ve Türk tarihinin belgelerine göre durumu açıklamağa çalışmıştık. Batı Göktürk devletinin Kağanı istemi Kağandı. 552 senesinden 576 ya kadar yaşamış ve bu bölgeler»

deki Türkleri düzenleyerek, o çağın en güçlü bir devleti haline getirmişti. 562 senesinden sonra Ak - Hun Devletini de yıkan Istemi-Kağan, sınırlarını Hindistan'ın kuzeyindeki ta Keşmir'e kadar uzatmıştı.

Göktürk Kağanları Batıda "tskân: ve Türkleri "yerleştirme" işlerine çok erken başladılar: Göktürk yazıtlarını okurken Türk kağanlarının Batı Türkistandaki Demir-Kapı'ya kadar asker sevkettiklerini ve o bölgeleri Türkler tarafından iskân ettirdiklerini görüyoruz. Eski Türkler iskân etme anlamı için, *"kondurmak"* fiilini kullanırlardı. Diğer tarih belgelerinden de anladığımıza göre Türkler, Batı Türkistan, Afganistan ve Keşmir'i almakla kalmamışlar aynı zamanda buralara büyük Türk kitlelerini de göç ettirerek yerleştirmişlerdi. Bu konu üzerinde diğer bir bölümümüzde de durmuştuk. İşte bütün bu sebeplerden dolayıdır ki biz, Göktürk devletinin kültür izlerini ararken, bu tarih gerçeğini de bir an olsun gözümüzden kaçırmamız lâzımdır. Batı Türkistan şehirleri, Göktürk çağında yine eski halkları tarafından işgal ediliyorlar ve eski medeniyetlerini devam ettiriyorlardı. Buhara ve Semer-kand gibi büyük şehirlerin iç kısımlarında süre gelen eski medeniyete rağmen, Göktürklerden sonra Türkler, şehirlerin dış kısımları ile Batı Türkistan yaylalarım baştanbaşa doldurmuşlardı. Ortaasya Türk halklarının belirli bir san'at ve kültürü vardı. Şehirlerin dış kısmını kaplayan bu Türk kültürleri, şehirlerin içindeki bölgelere de sızıyorlar ve artık Göktürk çağından itibaren, mâbedler içinde bile Türk silâhlarına ve buna benzer eşyalara rastgelinebili-

yordu. Bu bize çok önemli bir gerçeği hatırlatır: Eski Türkler, şehir ve yayla hayatını birleştirmişlerdi. Uygurlar da Turfan gibi medenî şehirlerde otururlardı. Fakat yayla hayatından da vazgeçemezlerdi.

Batı Göktürk devleti iüc ve en önemli kültür tesirlerini Ak Hun'lardan almışlardı: Türklerin ilk karşılaştıkları ve tesir aldıkları kültür, Batı Türkistan ve dolayısı ile îran kültürü idi. Bunun içindir ki, Türk kültürünün ta başlangıç devirlerinden itibaren Batı Türkistan izlerini, Türk halklarının günlük yaşantı ve devlet deyimlerinde bile görebiliyoruz. Bu deyimlerden birçoğu da, Büyük Hun devleti çağında, Hun'lar tarafından Batı Türkistan'a verilmiş şeylerdi. Meselâ *"Yabgu"* unvanı, eski bir Hun memuriyet unvanı idi. Bu unvan Hun çağında Batı Türkistan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'ı elinde tutan Kuşan devleti tarafından da alınmış ve sonra da, asırlarca bu bölgelerde yaşamıştı. Göktürklerin ilk unvanı da *"Yabgu"* ve *"Yabguluk"* idi. Devlet teşkilâtı ile ilgili bu çok önemli Türk unvanlarını, hem Türklerde ve hem de Güney bölgelerinde görebiliyoruz. Türklerin eski unvanlarından birisi de *"Şad"* idi. Bu unvanın da eski tran padişahlarının adı olan *Şah'dan* veya buna benzer bir memuriyet unvanından gelmiş olması çok muhtemeldi. Esasen Türk Mitolojisi ve inançlarında da, İran'ın en eski tesirlerini görebiliyoruz. Elbette ki bunlar çok fazla değildiler. Meselâ Türklerin k u t s a l s a y ı s ı 9 idi. Iranlılarınki ise 7 dir. Doğu Türklerinde 9 sayısı kutsallığını devam ettirip giderken, Batı Göktürk devletinde 7 rakamı, daha

çok önem kazanmağa başlamıştı. Bu inanış daha sonraki çağlarda da devam etmiş, Doğu Sibirya Şamanizminde kutsal sayı 9 iken; Batı Sibirya ve Macarlarda 7 olmuş ve herşey 7 ile tarif edilmeğe başlanmıştı. Bu, nihayet ufak bir örnektir. Ama Türk içtimaî hayatına, çok büyük bir tesiri olmamıştı.

Batı Göktürk devletine Çin tesirleri daha az olmuştu: Sonradan Oğuz Türklerini ve Anadolu Türklüğünü meydana getirecek olan Batı Göktürk devletinin On-boyu, Çin'den çok uzak idiler. Bu sebeple Çin kültür tesirleri, bu bölgeye kadar uzanmamışür. 630 senesinde Doğu Göktürk devleti yıkılınca, Çin orduları Doğu Türkistan şehirlerine girmiş ve buralarda yerleşmek için bazı çabalar göstermişlerdi. Bunun sonucu olarak Çin kervanlarına da yol açılmış ve Batı Göktürk devleti içinde, bazı Çin kültür izleri de yavaş yavaş görülmeğe başlanmıştı. Meselâ "Cennet kuşu" motifi Çinlilere mahsus bir kuş şeklidir. A j u r dediğimiz dantelâ süslemesi de yine Çinlilere ait bir tekniktir. Ayrıca Çin a s t r o l o j i s i ile ilgili bazı eserler de, Batı Göktürk devletinin sınırlan içine girmişti.

Batı Göktürk'leri yalnız yaylalarda değil; şehirlerde de oturuyorlardı: Tanrı dağlarındaki başlıca büyük şehirler, ticaret yollan üzerinde kurulmuşlardı. Çin'den önasya'ya giden kervanlar, bu şehirlerde konaklıyorlar ve bu suretle yollarına daha emin olarak devam ediyorlardı. Büyük ticaret şehirlerinin idare ve emniyeti hiç şüphe yok ki, Göktürkler tarafından temin ediliyordu. Bunun yanında şehir-

terin sınırları içinde Türk garnizonlarının bulunması da gayet tabiî bir şeydi. Eski Türk savaş sistemine göre, ordu ve askerin arkasından, aileleri de giderdi. Bu askerlerin yanında Türk ailelerinin de bulunması, eski Türk Töresi'nin gereklerinden biri olmalıydı.

Çok eski çağlardan beri büyük ticaret şehirleri, her zaman için karışık ve kozmopolit oturma yerleri olarak gelişmişlerdi. Kervanları bulunan her milletten, küçük veya büyük bir ticaret kolonisi gelir ve bu şehirlere yerleşirlerdi. Tabu olarak buradan geçen kervanlar da, yüklerini kendi milletlerinden olan kolonilerin hanlarına yıkarlar ve oralarda istirahat ederlerdi. Bunun içindir ki, Batı Göktürk devleti içindeki şehirlerde, birçok milletlerin kolonileri yaşıyordu. Fakat bunlar içinde en önemli yer tutanlar şüphesiz ki, Batı Türkistanhlar idiler. Türkler Batı Türkistanlılara *"Suğdak"* adım verirlerdi. *Suğdakflscr* çok eski çağlardan beri Ortaasya şehirlerine gelerek yerleşmişler ve adeta buraların yerli halkları haline gelmişlerdi. Bu sebeple Türkler *8uğddk']a.n* hiç yadırgamazlar ve onlara da önemli vazifeler verirlerdi. Hatta Karahanlı devleti gibi medenî ve Türk kültürünün en ileri gittiği bir çağda büe, başkent Balasagun şehrinde Türklerle Suğdaklar yanyana oturuyorlardı. Tanrı dağlan üzerindeki birçok kalelerin eski Suğ-dak derebeylerinin ellerinde bulunması, gayet tabiî görülebilirdi. Esasen onlar kendilerini Göktürkler-den ayrı görmüyorlardı. Fakat stratejik bölgelerdeki kaleler de, Goktürklerin garnizon yerleri idi., Bu

kalelerde, bol miktarda atlı kültürlerle ilgili eserlerin bulunması, bize bu yönü açık olarak izah etmektedir. Her zaman söylediğimiz gibi eski Türkler, yayla ile şehir hayatım birleştirmişlerdi. Bunun en güzel örneği Turfan'dan yaşıyan Uygurlardı. Yazın yaylalarının başında bulunan bir Türk beyinin, en yakın şehirde bir konağının da bulunması, eski Ortaasya Türk hayatımn gereklerinden biriydi. Zaten şehirler içinde de bol miktarda atlı Türklere ait eserlerin bulunmuş olması, bize bu gerçeği daha açık olarak göstermektedir.

Batı Göktürk çağında, Afganistan ve Kuzey Hindistan da Türkleşmeye başlamıştı: Eski Türk devletlerinin başlıca iki özellikleri vardı. Yerli halka büyük bir tolerans gösterir ve onların günlük eko-nomik yaşantılarına dokunmazlardı. Bunun yanında, zaptedilen her bölgeye de kitle halinde Türk boyları gönderilir ve o yerler kontrol altında tutulurdu. Ak-Hun devletinin, bütün sınırları ile Goktürklerin eline geçmesi üzerine, aynı siyasetin bu bölgelerde de takip edildiğini, bize gösteren belirtiler yok değildir. Göktürk devleti yıkıldıktan bir asır sonra bile, Afganistan ile Kuzey Hindistan'da, Türk unvanlarım taşıyan beyler bulunuyordu. Çin İmparatoru bu bey-lere yeni unvanlar veriyor ve onlar da bir saygı göstermek için Çin İmparatoruna elçiler gönderiyor-lardı. Bu beylerin çoğunun da zamanla, unvan ve adları değişmiş, yerlileşmişti. Meselâ İran adı taşıyan beylerden biri, Çin'e yeğenini elçi olarak göndermiş ve birçok hediyeler sunmuştu. **İşin** önemli olan tarafı, bu İran adı taşıyan beyin yeğeni-

nin ise, Türkçe bir ad taşıması idi. Keşmir'deki beyler de, IX. yüzyıla kadar Türk adlarını ve unvanlarını bırakmadan taşımışlardı. Samanoğul-ları devleti zamanında Batı Türkistan, bazı tarihçilere göre bir Iran bölgesi olarak görülmüştür. Halbuki *Paykent* ve *özkent* gibi, birçok şehir adlan halâ bu çağda bile, Türkçe sözlerle ifade ediliyorlardı, öyle anlaşılıyor ki, Göktürk çağında *Bey-kent* admı alan bir şehir, Samanoğulları devletinde ve *Paykent* şeklinde devam edegelmişti. 999 senesinde Batı Türkistan'ı Samanoğulları'nın elinden alan K a r a h a n l ı l a r da, birçok eski Türk derebeyleriyle karşılaşmışlardı. Buna benzer örnekler bize gösteriyor ki Göktürk çağında meydana gelen Türkleşme, tamamiyle ortadan kalkmamış ve Samanoğulları çağında da devam edegelmişti.

8. GÖKTÜRKLERDEN DOĞAN DİĞER TÜRK DEVLETLERİ

1. Türgeş devleti ve şehirlileşme:

Türgeş devleti, Göktürklerin On Boy'larını şehirlere indiriyor: Türgeş'ler, Batı Göktürklerini meydana getiren On-Boy'dan birisi idiler. M.S. 630 da Göktürk devleti yıkılınca Türgeş'ler, onların adeta mirasına konarak, o bölgedeki 9 Türk kabilesini egemenlikleri altında topladılar. Türgeş devletinin Türk tarihindeki önemi çok büyüktür. Göktürk* lerin yıkılışı ile başıboş kalan Batı Türklerini yeniden bir araya getirerek, onları 750 senesine kadar idare ettiler. Türklere şehir ve kültür hayatını be-

nimsettüer. Sonradan Selçuklu devleti gibi devletler kuracak olan kudretli Oğuz kitlelerinin de, bir imparatorluk kurmak için yeterli bir içtimaî seviyeye gelmelerine, imkân verdiler, tik Türgeş devletini kuran soylu boylardan Sarı Türgeşler, daha önce Altay dağlarının güney-batı eteklerinde oturuyorlardı. 657 de Çin baskısı ile batıya göç etmişler ve etrafa yayılmışlardı. 658 de Türgeş kabilelerinden bir kısmı, B e ş - b a l ı g şehrine doğru gitmiş ve diğerleri de îli nehrinin kenarlarına gelmişlerdi, ili nehri kıyılarında bulunan Türgeşler, sayı bakımından diğerlerinden daha çok idüer. Başlarında B a g a - T a r k a n adlı bir reisleri de vardı. Aslında doğudaki bu Türgeşler, Göktürklerin On-Boy kabilesinden 5 ini meydana getiriyorlardı. Diğer beş boy ise, daha batıda Talaş bölgesinde idüer. öyle anlaşılıyor ki doğudaki bu beş kabile, batıdakilere nazaran daha soylu idiler. Başlangıçta batıdakiler, hemen onkrın egemenliklerini tanımışlar ve kolaylıkla bir devlet kurulmasına imkân vermişlerdi. Baga-Tarkan bu birliği meydana getirince, Batı Türklerine çok uzak olan İli nehri boylarında elbetteki daha fazla oturamazlardı. Onları idare edebilmeleri için biraz daha batıya göçmeleri lâzımdı, işte bundan dolayıdır ki, Baga-Tarkan'm güneyde ünlü bir ticaret şehri olan Tokmak şehrine yerleştiğini ve burayı başkent edinerek Sarı T ü r g e ş devletini kurduğunu görüyoruz. Fakat eski Türkler, önceki yurtlarım da kolaylıkla unutamazlardı. Bunun içindir ki Baga-Tarkan, doğudaki ili nehri boylarında da ikinci bir başkent meydana getirmiş ve buraya da *"Küçük - Başken?**

adını vermişti. Bu zamana kadar Türklerin devlet teşkilâtı, genel olarak boyların sayısına ve oturduk-lan bölgelere göre düzenlenirdi. Halbuki Bağa-Tarkan'ın yeni kurduğu bu devletin, 20 askerî valiliğe ayrıldığını görüyoruz. Hemen hemen her şehir ve hatta büyük kasaba, bu valiliklerin çekirdeklerini meydana getiriyorlardı.

Türgeş devletinin doğu sınırları, Çin kaynaklarına göre iyi bir şekilde beürtümiştir. öyle anlaşılıyor ki güçlü Türk kavimlerinden olan B a s m ı İ' lar, hâlâ Beş-Balıg ve Turfan bölgesinde oturuyorlar ve buraları ellerinde tutuyorlardı. Fakat en önemli olan mesele, Türgeş'lerin batı sınırı idi. Her nekadar bu sırada Batı Türkistan Arapların elinde bulunuyor idiyse de, S i r - d e r-ya'ya kadar uzanan bölgeler, Türklerin sürülerine ve atlılarına açıktı. Çünkü burada, bu bölgeleri biribirinden ayıran tabiî sınırları pek fazla görmüyoruz. Bir gerçek varsa, Talaş şehrinin de Türgeşlerin elinde bulunduğu ve bu sınırın Karaçuk dağları ile Sirderya nehrine kadar uzadığı idi.

Türkistan'ın en medenî şehirleri, artık Türgegterin eline geçmişti: Göktürk devletinin yıkılışından sonra Çin Orduları, Doğu Türkistan'ın içlerine doğru girmiş ve en önemli ticaret şehirlerim ellerine geçirmiş bulunuyorlardı. 705 senesinde Çinin batı sınırı Kuça şehrine kadar uzanıyordu. Yine aynı çağda, güneydeki Tibetliler de gittikçe güçlenmiş ve H o t a n şehrini elde ederek, Doğu Türkistan'ı tehdit etmeğe başlamışlardı. Fakat bütün zinde Türk kitlelerini emri altında toplamış olan Sarı Türgeş

devletinin, harekete geçerek Kuça ile Hotan şehirlerini elde ettiklerini görüyoruz. Bu şehirler, Göktürk çağında da birçok defalar Türklerin eline geçmiş ve yaylalar yavaş yavaş Türkleşmeğe başlamışlardı. Fakat Türgeşler şehirli bir Türk devleti idiler. Bu sebeple ele geçirdikleri şehirlerin, yalnız yaylalarında değü; içinde de oturup yerli halkı meydana getiriyorlardı.

Sarı Tür gemlerin Kağanı para da bastırmıştı: Doğu Göktürk devletinin, eski Türk kültürü ile inançlarım oldukça iyi bir şekilde korumuş olmasına rağmen, Çin ile sınırdaş olması bakımından, kuvvetli Çin tesirleri de almıştı. Batı Göktürkleri ile ilgili bölümümüzde de gösterdiğimiz gibi, batıdaki Türkler, daha çok batı medeniyetleri üe temasa gelmiş ve gelişmelerini, bu şekilde meydana getirmişlerdi. Sarı Türgeş devleti ise, daha şuurlu *bit* yolda yürümekte idi. Çin, yüksek bir kültüre ve medeniyete sahipti. Aynı zamanda Türkler için en bü yük tehlike de Çin'den geliyordu. Bunun için şekil bakımından da olsa, Sarı Türgeş'lerin Çin kültürünü ihmal edemeyip, taklide devam ettiklerini görüyoruz. Fakat Türklerin hemen yanmasında, ayrıca bir Batı Türkistan medeniyeti bulunuyordu. Sarı Türgeş devletinin kurulduğu bölgeler ve şehirler, daha çok bu medeniyetin etkisi altında gelişmişlerdi. Bu sebeple îran tesirlerinin Türklere girişini, daha ilk çağlarda açık bir şekilde görebiliyoruz. Baga-Tarkan'ın bastırdığı para, şekil bakımından Çin paralarına benziyordu. Çüı paralan genel olarak bir halka şeklinde yapılır ve yazılar bu

halkanın etrafına türlü tekniklerle yazılırdı. Fakat Baga-Tarkan'ın parasının yazısı, ne eski Türk alfabesi ve ne de Çince yazılmıştı. Baga-Tarkan, yepyeni bir kültür siyasetine girişmiş ve yazı olarak da eski Batı Türkistan alfabesini kabul etmişti. Alfabe, Batı Türkistan'ın Soğd yazısı idi. Fakat kullanılan dil, Türkçe idi. Batı Türkistan'ın eski alfabesi, kök itibariyle Suriye'den gelmiş ve Süryanî yazısına dayanıyordu. Sonradan aynı yazıyı Uygurlar da almış ve geliştirmişlerdi. Bu yazı ile Arap harfleri arasında büyük benzerlikler vardı. Bundan da anlaşılıyorki Türkler, daha Uk zamanlarda, Arap harflerine benzeyen alfabeler kullanmışlar ve bunlara yavaş yavaş ısınmağa başlamışlardı. Bu sırada ikinci Göktürk devleti kurulmuş ve bütün haşmeti ile yaşamağa başlamıştı. Türgeş'ler daha başlangıçta büyük Göktürk hakanı îl-Teriş, Kağan'a (682-691) baş eğmiş ve onların tabileri olmuşlardı. Îl-Teriş Kağanın kardeşi Kapa-gan-Kağan, özellikleri bakımından, ağabeyi kadar büyük ve ileri görüşlü değildi. Bu sebeple 712 senesinde batıya gelerek, Sarı Türgeş Kağanım öldürüp ve onun hanedanına son verdiğini görüyoruz.

Doğuda Göktürklerden ve Cinden çekinen Türgeşler, "Batı Türklüğüne" önem vermeğe başladılar: Kapagan-Kağan'ın bu akınından sonra On-Boy Türkleri dağılmışlar ve başsız kalmışlardı. Talaş nehri boylarının en önemli bir şehri olan Taraz şehrinde oturan, doğudaki Beş, Türgeş boyunun reisi harekete geçmiş ve diğerlerini yeniden bir idare altında toplamağa çalışmıştı.

717 senesinde bu birlik meydana gelmiş ve Kara Türgeş Devleti kurulmuştu. Fakat Göktürk Kağamnın akmı, Sarı Türgeş devletini sona erdirmekle kalmamış, soylu On-Boy Türklerini batıya doğru da itmişti. Bu zamana kadar başkentleri Tokmak şehrinde oturan ve 11 i nehri boylarını kontrolları altında tutan Türgeşler, daha batıya kaçmış ve Talaş nehri boylarında yaşamak zorunda kalmışlardı. Herşeyden önce şunu düşünmeliyiz ki, bu 10 Türk boyu, Batı Göktürk devletini meydana getiren kalabalık Türk kitleleri idiler. Çin kaynakları bunlar hakkında bize gayet geniş bilgi verirler ve siyasî eylemleri ile bölgeleri hakkında kesin bilgiler anlatırlar. On-Boy'lar, Göktürk çağı boyunca Altay dağlarından ta Sir-derya boylarına kadar uzanan geniş bölgeleri ellerinde tutmuşlar ve bu bölgeleri kendi yurtları haline getirmişlerdi. Kara Türgeş devletinin kurulması ile bu kadar geniş bölgelerde yayılan bu büyük Türk kitleleri, batıya kaymış ve adeta yalnızca küçük Talaş nehri boylarında yaşamağa mecbur olmuşlardı. Elbette ki bu durumun, tarih belgelerinin verdiği bügilerle anlaşılmasına imkân yoktur. Bundan sonra, bütün Avrupa'yı alt üst eden Peçenek ve Uz akınları başlayacaktır. Bundan başka batı ve güney bölgelerini, Oğuz boylarının baskıları, yavaş yavaş artan bir jşekilde tehdit edecektir, tşte bu sebeple Sarı Türgeş devletinin yıkılışı, Türk tarihi bakımından çok büyük bir önem taşımaktadır.

Kapagan-Kağan'ın batıdaki Türk halklarına karşı güttüğü bu sert siyaset, onları ürkütmüş ve Çin'in kucağına atmıştı. Tabiî olarak Göktürklerden

korkan büyük Türk kitleleri de, batıya doğru kayıp gitmişlerdi.

*Türgeşler bir "şehirler devleti** haline giriyorlar:* Bu zamana kadar Türk devletlerinin devlet teşkilâtlarını boy düzenine göre meydana getirdiklerini söylemiştik. Bu sebeple bütün boylar bir birlik meydana getiriyorlar ve bunun üzerinde de *Yabgu* unvanını taşıyan bir başvekil bulunuyordu. Göktürk devleti genişledikçe, birçok büyük şehirleri de" almış ve bu sebeple büyük şehirlerde yeni YabgrM'luklar meydana getirilmişti. Fakat bunların hepsi de, yine başkentte bulunan *"Büyük Yabgu"yai* bağlı idüer. Türgeş devletlerinde ise, bir nevi merkez idaresinin başkanı sayılan *Yabguluk* ortadan kalkmış ve bütün şehirler doğrudan doğruya Kağana bağlanmıştı. Küçük şehir ve köylerde bile artık Yabgu'lar oturuyor ve bu şehirleri Türgeş Kağanı adına idare ediyorlardı. Bütün bu *YabguİBüc,* soy itibarı üe Türk idiler. Türgeş şehirlerinin bazılarında ise, yerli prensler görülmüyor değillerdi. Bunlar zaten Çin kaynaklannca kendi isimleri ile anılıyorlar ve kimlikleri de kolaylıkla anlaşılabiliyordu,

Karluk'lar Türgeş'lerden boşalan yerleri ah mağa başladılar: Karluk Türklerinin Türk tarihinde çok önemli yerleri vardır. Sarı Türgeş devleti kurulurken, bunlar üç boy halinde Altay dağlarında oturuyorlardı. Göktürk devletinin baskısı altında, her ne kadar onlara tâbi olmuş idiyseler de, yine de gönül ve istekleri, Türgeş'lerle beraber yaşamak idi. Nitekim Sarı Türgeş devleti yıkılınca, büyük Türk kitleleri batıya doğru göçmüş ve on-

TÜRK KÜLTÜRÜNÜN GELİŞME ÇAĞLARI

lann yerlerini de Karluk'lar almışlardı. Fakat San Türgeş devleti onların zihinlerinden silinmemiş ve Karluk'lar, yeni bir Türgeş devleti kurarak, Tokmak şehri yakınlarında yaşamağa başlamışlardı. Bu yolla Türgeş devleti ikileşmiş oluyordu.

Türklerin, yeni "şehir devletleri" çoğalmağa başlıyor: Yine aynı çağda çok zengin ziraat bölgelerini içinde toplayan Fergana bölgesi de eski Göktürk prenslerinin ellerinde bulunuyordu. Fergana, eski çağlardan beri türlü hububat çeşitlerini yetiştirmekle ün yapmış ve maden cevherleri ile de, Çin kaynaklarını her zaman için meşgul etmişti. Fergana'nın kuzey batısında, ikinci zengin bir bölge daha vardı. Bugünkü Taşkent şehrinin çevrelerinde meydana gelen bu prenslikler, yine eski Göktürk şehzadelerinin elinde bulunuyorlardı. Taşkent şehrinde oturan bu Göktürk prensleri *"Kağan'** unvanını taşıyorlar ve Türgeş devletini zaman zaman, güneyden tehdit ediyorlardı. 740 senesinden sonra, Kara Türgeş'lerle Taşkent kralının çarpıştığını görüyoruz. Taşkent'i! Türkler, Türgeş devletine cephe almakla kalmamışlar, batıdaki Karluk'lan da kandırarak kendi yanlarına katmışlardı. Bu sebeple Taşkent Kağanının başkanlığında, yeni bir devletin kurulduğunu da görüyoruz. Bu devlette Karluk'lar, *Yabgu'lak* yani başvekillik makamını tutuyorlar ve devletin idaresine iştirak ediyorlardı.

Bütün bu olaylar bize gösteriyorki, artık şehirlerde yerleşmiş olan Türkler birer Kağanlık kuruyorlar ve birbirleriy-

le mücadele etmeye başlıyorlardı. Bir gerçek varsa» o da Türklerin, Araplar ile Müslümanları çok sevmedikleri ve onlara karşı, Çin ile olsun birleşerek cephe aldıkları idi. Nitekim 756 senesinde Türgeş'-ler, Taşkent kralı ile diğer Türk beyleri ve Çin ile birleşerek Araplara taarruz ederler ve onları Talaş; bölgesinde büyük bir mağlûbiyete uğratırlar. 756 senesinden sonra, artık Türgeş devletinden bahseden kaynaklara rastlamıyoruz. Talaş nehri, Arap kaynaklarına göre bir *"Korluk Kapısı"* olmuştur ve Karluk'ların doğu sınırı da artık Talaş nehrinden başlamaktadır.

Güneyde Taşkent ve» Fergana Türk Prenslikleri vardı. Bunun için, Göktürklerin On-Boy'la-rı güneye inemezlerdi". Bu duruma göre bu büyük Türk kitlelerinin ne tarafa gittikleri, daha açık olarak anlaşılmaktadır, öyle anlaşılıyor ki bunların büyük bir kısmı, Sir-derya ve Bat* Türkistan'a geçmişler ve diğer bölümleri de Hazar denizinin kuzeyinden Peçenek ve.Uz adlarıyla Güney Rusya'ya sızmışlardı.

2. Avarlar

Göktürk devletinden önce Ortaasya'yı, Avar'lar ellerinde bulunduruyorlardı: V. Yüzyılda A var (Juan-Juan) devleti kurulmuş ve az zamanda Ortaasya'yı egemenliği altına almıştı. Avar'lar aslen Moğol cinsinden idiler. Ortaasya'nın güney-doğu kesimlerinde toparlanıp, devletlerini kurduktan sonra, başkentlerini Orhun kıyılarına naklettiler. Bundan

sonra bir buçuk yüzyıl sürecek, bütün Ortaasya'yı egemenlikleri altında toplamağa gayret ettiler. Bu sırada, Altay ve Tann dağlarının eteklerinde, Çinli'-lerce *Tie-le* adı verilen Türk aslından kavimler bulunuyorlardı, öyle anlaşılıyor ki, Göktürk olmayan, fakat Türkçe konuşan bütün Türk boylan, Tie-le adı toplanıyorlardı. Bu adı onlara Çinli'ler veriyorlardı. Fakat bu ad herhalde, sonradan ortaya çıkan *Töliş* adlı Türk kavminin adı ile aynı olmalıydı. Zaten bu çağda Çinliler, Orhun kıyılarından ta Güney Rusya'ya kadar uzayan Türklerin hepsine birden *Tie-le* diyorlardı. Çünkü Volga kıyılarında yaşayan Bulgar ve Macarlar bile bu Tie-le gurubu içinde gösteriliyor ve bunların ayrı bir "Batı bölümü" oldukları söyleniyordu. Çinli'lerin böyle bir adlandırma yapmaları tarihçiler içinde ayrı bir önem taşır. Bütün boylara hep birden aynı adın verilmesi, bunlar arasındaki Çinli'ler tarafından iyi bilinen, dil ve inanç yakınlığından ileri gelmeli îdi. Avar İmparatorluğu başlangıçta, bu Türkleri de eli altında toplamak istemiş ve hatta zaman zaman da bunu başarabilmişti. Fakat çoğu zaman Töliş Türkleri, Batıya doğru kaymışlar ve Avar'ların baskısından kurtulmağa çalışmışlardı. *Töliş* Türklerinin Ortaasya kültür tarihindeki yerleri de önemlidir. Çünkü, Çin'den önasya'ya ve Avrupa'ya giden ipek yolunun orta ve bazı kısımları da onların kontrolü altında bulunuyordu.

Avar İmparatorluğu zamanında Türkler daha çok, Ak-Hun devleti üe anlaşıyorlardı: Ak-Hun devleti, Batı Türkistan, Afganistan ve Hindistan'ın

kuzey kısımlarım elinde tutan zengin bir imparatorluk idi. Bu imparatorluğu kuran boylar da herhalde Ortaasya'dan gelmiş ve Türk olmaları çok muhtemel bulunan kabileler idiler. Bu sebepten olsa gerek ki *Töliş* Türkleri, Ak-Hun devleti ile çok sıkı bir şekilde siyasî ve kültürel bağlarım devam ettiriyorlardı. Ayrıca Avar ve Çin baskınları karşısında Ak-Hunlar'la da, hemence birleşiyorlardı. Töliş Türklerinin Çin'den gelen ticaret yollarım kontrolları altında bulundurmaları, Ak-Hun devletinin de işine geliyordu. Türklerin başlangıçta Avar ve Çin baskısı dolayısı ile yakınlaşma zorunda kaldıkları Ak-Hun devletinden, birçok kültür tesirleri aldıklarım da görüyoruz. Bu sebeple daha sonraki Göktürk devletinin başlangıcında, Türkler arasında Çin kültüründen çok, Ak-Hun medeniyetinin tesirlerine rastlamaktayız. Göktürk kültüründeki Çin tesirleri ancak, VTI. Yüzyıldan itibaren görülmeğe başlanmıştı.

Göktürkler Avar İmparatorluğunu ortadan kaldırdılar: Yukarıda Çinli'lerin, Göktürk'lerin dışında kalan bütün Türk boylarına *Töliş* adı verdiklerini söylemiştik, öyle anlaşılıyor ki, Altay dağlarının güney-baü eteklerinde yaşayan Göktürk boyları, demirci olmaları sebebi ile, silâh tekniği bakımından diğer Türk boylarından daha üstün idiler. Bundan başka kendilerini Mete'nin soylarından getiriyorlar ve eski Hun İmparatorluğunun bir nesli olarak, kendi kendilerine de öğünüyorlardı. Göktürk'lerin reisi Bumm Kağan, ilk olarak *Töliş* adını taşıyan Türkleri idaresi altında toplamış ve Avar'lara karşı cephe almıştı. Bumın Kağan'm kuvvetini gören Çin'liler, Göktürklere hemen bir elçi göndererek aralarında bir anlaşma yapmışlar ve bu suretle de Avarlar, bütün Ortaasya'da yalnız başına kalmışlardı. 552 senesinde Avar İmparatorluğuna hücum eden Bumm Kağan, Avar'ların Kağanı Anagay'ı öldürmüş ve başım keserek kafatasından şarap kâsesi yapmıştı.

Göktürkler, Avarları milletçe ortadan kaldırmak istediler: Avar İmparatorluğu yıkılınca Göktürkler sağ kalan Avarları da ortadan kaldırmak istediler ve böylece kanlı ve büyük bir intikam savaşı başladı. A varların büyük bir kısmı daha çok, Doğu Asya'da oturuyorlardı. 150 senelik Ortaasya egemenliğinden sonra, bazı Avar boylarının, batıya da yayılmış olmaları çok mümkündü. Doğu Asya'da himayesiz kalan Avarlar, Baü Asya'da ise canlarım kurtarmak için, batıya kaçmak zorunda kalmışlardı. Türklerin deyimi ile, kurt girmiş bir koyun sürüsü gibi batıya kaçan Avarlar, önlerine kim gelmişse itmişler ve en sonunda selâmeti Güney Rusya'ya sığınmada bulmuşlardı.

Göktürk devletinin kuruluşu, Ortaasya ve Avrupa'daki kavimleri de yerinden oynatmış oldu: Batı Asya'da, Göktürklerin düşmanı olan diğer kavimler de vardı. Bunlar da canlarını kurtarmak için, Avarların önünde veya peşinde olarak Güney, Rusya'ya doğru kaçtılar. Hiç şüphe yok ki, bu kaçan kavimler içinde en düzenli ve savaşçı olanları, yine Avarlar idiler. Esasen daha önce bir imparatorluğa sahip olmaları sebebi üe, Bizans tarihçileri tarafından da tanınıyorlardı. Avarlarla kader arkadaşlığı

yapan diğer kavimler, Güney Rusya'ya gelince, kargılarında Atilla Hunlarmın kalıntıları olan karışık Türk boyları ile karşılaştılar. Fakat az zamanda bu boyları egemenlikleri altına alan Avarlar, Avrupa'ya geçmesini de başardılar.

Göktürk'lerden korkup batıya kaçan diğer Türk kavimlerine de, Avar denmeğe başlanmıştı: Bizans tarihçileri daha önce, Ortaasya'daki Avar İmparatorluğunu tanıyorlardı. Göktürklerin korkusu ile batıya kaçan Avarlar, birçok kavimleri de önlerine katmış ve batıya doğru ilerlemişlerdi. Bunun için, Avarların önünde giden kavimlere de Avar adı verilmişti. Çünkü Avarların kimler olduğunu gerçek anlamı ile bilmeyen Bizans ve Avrupa tarihçileri, onların da Avar olduklarını zannetmişlerdi. *"Gerçek Avarlar"* ise 558 senesinde Volga nehrinin doğusuna gelmişler ve orada durmuşlardı. Bununla beraber Avarların önündeki bu kavimlere *Avar-Honi* adını vermişler ve bu yolla, onları gerçek Avarlar -dan ayırmışlardı. Bizanslılar bunlara fam olarak Avar diyememişler ve bir de Honı adını takmışlardı. Bazı Bizans tarihçileri ise *Avar-Honi'lere, "Sahte Avarlar"* demişlerdi. Bu yeni adla da, batıdaki bu Türk kavimlerinin Avar olmadıklarını göstermek istemişlerdi. İşte bütün bunlardan da anlaşılıyor ki, Göktürk devletinin baskısı altında batıya gelen Türk kavimlerinin hepsi, gene bir ad olarak, yalnızca Avar adı ile adlandırılmağa baş-lanmışlardı. Bunun için de, önümüze çok önemli bir gerçek çıkmaktadır: Avrupa'daki Avar İmparatorluğunun *"Avar"* adını taşımış olmasına bakarak, onlarında Ortaasya'daki Avar devletinin bir devamı

olduğu düşüncesine kapılmamalıyız. Elbette ki Avrupa Avarları içinde, gerçek Avarlar da bulunuyorlardı. Fakat bu devleti temsil eden ve düzenleyen halk kitlelerinin çoğu, Ortaasya ve Güney Rusya Türklerinden idiler.

Kuzey Rusya'yı egemenlikleri altına alan Avarlar, daha sonra Avrupa'ya geçtiler: Avarlar, Güney Rusya'da *Onogur* ve *Kutrigur* gibi Hun kalıntısı olan karışık Türk kavimlerini birleştirdikten sonra bunların hepsini, *"Bulgar"* adı altında bir araya topladılar. Güney Rusya Türklerinin, Avarlar tarafından bir araya getirümesi, daha sonraki Türk tarihi bakımından da ayrı ayrı bir önem taşır. Meselâ Bulgarlar, Avarların kendilerine verdikleri birlik ve düzen sayesinde, daha sonra birçok başarılar sağlayabilmişlerdi. 568 de Avarlar, Ortaavrupa'ya gitmişler ve bu bölgelerde süratle yerleşmişlerdi. Bu çağlarda onların başlarında, *Bayan-Kağan* adlı büyük bir kağan da bulunuyordu. Görünüşe göre, Avarların Ortaavrupa'ya gelmesi üe Islavlar, hemen onlara baş eğmişler ve adeta memnuniyetle Avar İmparatorluğuna hizmet etmeğe başlamışlardı. Çünkü Avarların ekonomik düzen ve devlet teşkilâtlan o sıralarda Islavlarınkine nazaran, çok daha üstündü.

Avarlar, düşmanlarının kutsal günlerine bile, saygı gösterecek kadar ileri idüer: Bizans kaynaklarına göre Avarların kutsal günleri ve bayramları, zaman zaman büyük şenliklerle yapılıyordu. Kendileri Hıristiyan değil idiler. Ayrıca Hıristiyanlığa karşı kalplerinde en ufak bir sevgi de yoktu. Fakat Bayan-Kağan 600 senesinde, Dalmaçya'da bir şehri

kuşatırken, şehirdeki halk aç ve susuz kalmış ve bunun için de, dinî yortularını kutlulayamamışlardı. Bayan-Kağan bunu duyunca, şehre hemen arabalarla yiyecekler göndermiş ve yortunun sonuna kadar, Hıristiyanların bayramlarını kutlamalarına müsaade etmişti. Bizans kaynaklan bile, Avarları bir barbar kavim olarak göstermelerine rağmen, bu olayı anlatarak onların insanlık taraflarım da öğmeden kendilerini alamamışlardı.

Orta Avrupa ile Balkanları Islavtaştıranlar da, yine Avarlardı: Islavlar Avarlann koyunlan ile di[L] ger sürülerini güdüyorlar ve savaşlarda da onların öncülüklerini yapıyorlardı. Islavlar ile Avarlar arasında karşılıklı bir saygı ve sevgiye dayanan *"e f e n*d i l i k" ve "k ö l e l i k" bağlan, Bizans tarihçilerinin de gözlerinden kaçmamıştı. Avarlar, strateji bakımından önemli bölgelere Islavlan götürerek yerleştirmişler ve bu yerlerin bekçiliklerini onlara vermişlerdi. Avarlann Balkanlara inişleri ve İstanbul'u kuşatmaları üe, birçok köy ve şehirler halksız kalmıştı. Eskiden Bizans İmparatorluğunun bir parçası olan ve içinde Rum halklan bulunan bölgeler, Avarlann gelişinden sonra boşalınca, hemen Islavlar tarafından işgal edilmişlerdi. Avarlar, Öder nehrine kadar gitmişler ve Almanya'daki Cermen kitlelerinin güçlerini kırmak için, onların içlerine de Islavlan yerleştirmişlerdi. Bugünkü Yugoslavya ve Çekoslovakya'nın ıslavlaşması da, yine Avarlann teşebbüsü ile gerçekleşebilmişti. Bu bakımdan Avarlann Avrupa tarihindeki yerleri de büyüktür.

islav'lara teşkilâtlı bir düzen içinde yaşamağı, yine Avarlar öğretmişlerdi: Yukanda söylediğimiz gibi Islavlar Avarlann çobanlan idiler. Islavların hayvanlarını otlatan Avarlar, onları sanki bir memuriyete tayin etmiş gibi kabul ederlerdi. Bu sebeple islav dillerindeki *Zupan,* yani "çoban" sözü, büyük bir memuriyet unvanı halinde zamanımıza kadar gelmiştir. Aynca Islavlar Avarlan, yüksek ve kutsal bir ırk olarak kabul ediyorlardı. Bunun için de birçok Avarlann, islav kadınları üe kitle halinde evlendiklerini, yine tarih kaynaklarından öğreniyoruz.

3. H a z a r D e v l e t i

Hazar devleti, Rusya'daki Göktürk idaresinin yeni yeşermeleridir: ı Her defasında söylediğimiz gibi Göktürkler, yarım asırdan fazla Güney Rusya'yı ellerinde tutmuşlardı. Göktürklerin Türk kavimleri içinde en soylu, teşkilâtçı ve en yüksek topluma sahip olduklarından hiçbir şüphemiz yoktur. Bunun sonucu olarak Güney Rusya'daki Türk kavimleri de, onları kendilerine bir örnek olarak tutmuşlar ve bu yolla, soylu Ortaasya Türklerinden çok şeyler öğrenmişlerdir. Göktürkler, Güney Rusya'da dağınık bir şekilde yaşayan Türklere bir akrabalık hissi aşılamışlar ve bu yolla da onlar arasında bir dirlik ve düzenlik kurmağı başarmışlardı. Bu bölgelerdeki eski Türk düı ve kültürü, Göktürk tesirleriyle yeniden gelişmeye ve benzeşmeye doğru gitmişti. Göktürkler onlara yalnız dil ve kültür birliğini değil; bir mület olma şuurunu da aşılamışlardı. Göktürklerin

sonsuz enerjileri ve üstün devlet idare etme meziyetleri, Güney Rusya'daki Türk kavimlerinin şuurlarında derin izler bırakmışlardı.

Hazar devleti, Güney Rusya Türklerini şehir ve ticaret hayaHnd mr'atle geçirmeyi de başarmıştı: Hazar devleti de diğer Türk devletlerinde olduğu gibi başlangıçta, atlı Türk boylarına dayanıyordu. Çünkü atlı Türkler, sonsuz bir hareket kabiliyetine ve devlet kurma ile geliştirme özelliklerine sahip olan milletlerden birisi idiler. Hazarların Musa dinini resmî devlet dini olarak kabul etmeleri ile, şehirlerdeki yerleşme hareketleri de az zamanda başlamış ve tamamlanmış oldu. Yahudilik, ticareti teşvik eden bir din idi. Bu sebeple Hazarlar yeni dinlerinin gereğini yapmışlar ve hemen ticarete atılabilmişlerdi. Esasen onların oturdukları bölgeler de, ticaret için en uygun olan yerlerdi. Volga ve Don nehirlerinin kıyılarını tutan Hazarlar bu su yolları vasıtası ile, Kuzey ve ön Asya ticaretini ellerine geçirmiş oldular. Türk tarihinin en ilgi çekici olaylarından birisi de. Hazarların bu din değiştirmeleridir. Yer yüzünde İbranî alfabesini resmî yazı olarak kullanan son devlet de yine Hazarlar idiler. Tabiî olarak bunu söylerken, eski Filistin'deki İbranî kültürünü konumuzun dışında tutuyoruz. Bugünkü Rusya Yahudilerinin çoğu da, herhalde Ruslaşmış Hazarların soyları ile ilgili bulunmalıdırlar.

Hazar devletini kuran ve ayakta tutanlar yine Atlı Türkler idiler: Hazar şehirleri ile ilgili bilgileri, "Türk Kültür Tarihi" adlı eserimizde vermiştik. Fakat Hazar kültürünün en ilgi çekici bölgeleri,

"Atlı Hazar Türkleri"mn gezindikleri yerlerdi. Orta Rusya'da, Don kıyılarındaki Saltovo köyü yakınında bulunan eserler, silâh tekniği bakımından Türk kültürünün en üeri örnekleri idüer. En eski ve en mükemmel "eğri Türk Kılıçları" hep bu mezarlarda bulunmuşlardı. Atlı Hazar Türklerinin, güneyde -Kuban nehri kıyüarma kadar indiklerini yine bu bölgelerde ele geçen eserlerden kolaylıkla öğrenebiliyoruz. Hazar çağında, Kuzey Kafkasya'dan Orta Rusya'ya kadar tek bir kavmin elinden çıkmış ve her bakımdan Hazar özelliği gösteren bir kültürün yaşadığını hissetmek, anlayanlar için hiç de zor değildir. Ticaret ve taklit yolu ile Hazar eserleri, Rusya'mn ta Kuzey bölgelerine kadar yayılmıştı. Kuzey Rusya'da önemli bir kültür merkezî olan Liada buluntuları bu yayılışın en güzel örneğini teşkil ediyorlardı Şehirde /rturan Türkler, şüphesiz ki yüksek bir kültüre ve içtimaî hayata sahip idiler. Bununla beraber atlı Türkler arasında da gözle görülen açık bir kültür birliği vardı.

4. Peçenek ve Oğuzlar

Peçenekler, Batı Göktürk devletini teşkil eden On - Boy'lardan idiler: Türgeş devletine ait bölümümüzde de belirttiğimiz gibi, 751 senesinde Karluklar'm doğudan gelen baskısı yüzünden Oğuz Türkleri, batıya doğru kaymağa yavaş yavaş mecbur kalmışlardı. Son Türgeş devleti Talaş nehri boylarında kurulmuştu. Bu devleti kuranlar da On-Boy Türkleri idiler. Bu Türkler, yavaş yavaş batıya geçmişler ve Sir-Derya boylarında oturmağa başlamışlardı. Kendileri sayı bakımından çok idüer. Fa-

kat oturdukları topraklar, verim ve genişlik bakımın» dan çok dar ve elverişsizdi tşte bunun içindir ki bu Türklerin, eninde sonunda güneye doğru, Oğuz ve Türkmen; kuzeye doğru da Peçenek, Uz ve Kuman adlarıyla göç etmelerini beklemek, aklın ve mantığın bir sonucu idi. Aral gölü kıyılarına kadar ilerleyen Peçenekler, bir müddet buralarda kalmışlardı. Fakat az sonra baskılarını göstermeğe başlayan Uzların zoru ile, Volga ve Ural nehirlerinin kıyılarına göçettiler. 830 senelerinde Volga kıyılarına gelen Peçenekler artık, 8 boy ve 40 oba halinde yaşamağa başlamışlardı.

Peçenekler niçin büyük bir imparatorluk kuramamışlardı: Asırlardan beri birçok küçük boylar halinde yaşayan Türkler, nereye gitmişlerse, büyük veya küçük bir devlet kurmuşlardı. Peçenek-lerin Güney Rusya'da ve Balkanlar ile Orta Avrupa'da gösterdikleri canlı faaliyet, aşağı yukarı üç-yüz sene devam etmişti. Bu sebeple Peçenekler, Rusya Ue Avrupa, Bizans ve hatta Selçuk tarihi bakımından büyük bir öneme sahip olmuşlardı. Bu kadar başarılı savaşlar yapmalarına ve o çağlarda büyük bir ün kazanmış olmalarına rağmen, Peçenek birliği bir devlet veya imparatorluk manzarası göstermiyordu. Türk tarihinin önemli özelliklerinden biri de, devletlerin soylu boyların önderliğinde kurulması idi. Anladığımıza göre *Türgeş devletinin* yıkılması ile, başsız kalan Türklerden bir kısmı batıya göçmüşler ve bunların en önemli bölümlerinden biri de Peçenekler idiler. Gerçi Peçenekler, Volga ile Ural nehirleri arasında otururlarken, *Kangar*

adlı bir boyun egemenliği altında, bir devlet görüşüne sahip idiler. Fakat bu adı taşıyan boylar da kendi aralarında bir birlik gösterenüyorlardı. Peçeneklerin Ural nehrinden Orta Avrupa ve Bizans sınırları gibi çok geniş bir bölgeye yayılmış olmaları da, onların güçlü bir devlet kurmalarına engel olmuştu. Peçe-/ıeklerin kendileri çok ünlü savaşçılar idüer. Fakat devletleri bir coğrafya sınırından mahrumdu. Ayrıca bu kadar geniş bölgelere yayılmış olmalarına rağmen, nüfusları da pek fazla değildi. 889 da *Uz* ve *Kuman* Türkleri, doğudan bastırmaya başladılar. Ural ve Volga kıyılarını bırakan Peçenekler, Don ve Dinyeper kıyılarına göçmek zorunda kaldılar.

Peçeneklerde İçtimaî Hayat: Peçenekler de diğer Türkler gibi, hayvan yetiştiren ath kavimlerden idiler. Çok büyük at sürülerine sahip olan Peçenekler, büyük bir hareket kabiliyeti kazanmışlar ve her girdikleri savaşta da başarı göstermişlerdi. Az önce söylediğimiz gibi Peçeneklerin 8 büyük boyu ve bu boylara bağlı olarak yaşayan 40 obaları vardı. Boyların adları nedense hep at renkleriyle ifade edilmişlerdi. Her boyun adının başında bir at rengi bulunuyor ve bundan sonra da boy başkanının unvanı geliyordu. Peçeneklerin at yetiştiren bir kavim olmaları, boy adlarının meydana gelişinde de önemli bir rol oynamıştı.

Peçenekler de Göktürk yazılarını biliyorlardı: Teşkilâtçı ve kültürlü Türklerin büyük öncüleri Göktürkler, Türkçe konuşan kavimleri kendilerine çekmiş ve onlarla sıkı bağlar meydana getirmişlerdi. Bunun içindir ki, Peçeneklerin de eski yazüarı,

Göktürk alfabesini hatırlatan bir yazı şekli idi. Fakat Peçenekler öyle anlaşılıyor ki bu alfabeyi, Ortaasya'dan ve Göktürk devletinden getiriyorlardı. Çünkü, yazıların şekli bakımından, Göktürklerle aralarında çok ufak değişmeler vardı. Peçenekler bu yazıları herhalde Göktürklere çok yakın otururlarken öğrenmişlerdi. Fakat bu yazılar genel olarak kabartma yolu ile madenî kaplar üzerine yazılıyordu. Bu bakımdan, yani yazıların yazılış tekniği yönünden, Macarlarla Peçenekler arasında açık olarak bir birliğin var olduğu görülmüyor değildi. Bundan da anlaşılıyor ki Peçenekler, Güney Rusya'ya geldikten sonra bir müddet Macarlarla komşu olmuşlar ve onlardan yazıt tekniğini almışlardı. NAGY SZENT MÎKLOS adı ile bütün dünyada şöhret kazanan Peçenek hazinesi, Macaristan'da ele geçmiştir. Bu hazinedeki sürahiler, içki kâseleri v. s. gibi kaplar tamamiyle altından yapılmış ve üzerleri de resimlerle süslenmişti. Bu kaplar üzerinde Göktürk alfabesiyle yazılmış yazılar da görülüyordu. Bu yazıtlar Macar bilginleri tarafından okunmuş ve hazinenin Peçeneklere ait olduğu kesin bir şekUde isbat edilmiştir.

III.

U Y G U R L A R

Göktürk devleti, Türkçe konuşan ve kendilerini birbirine yakın hisseden bütün Ortaasya halklarını bir bayrak altında toplamış ve onlara, büyük zaferlerin sarhoşluğu ile, felâketlerin acılarını, hep beraberce tatma alışkanlığım vermişti. Başka devletlerde ve Avrupa tarihinde olduğu gibi, bağımsız yaşama ve üstün olma, yalnızca idare edenlere bir saltanat sürme fırsatım vermiyor; halkın da konma ve iyi yaşaması için bir imkân veriyordu.

Başlangıçta yalnızca akın ve savaşlar için kurulmuş gibi görünen Göktürk Kağanlığı, artık VIII. asırda, medenî ve bir kültür devleti olmak yoluna giriyordu. Ayrıca devlet idare etmenin kaideleri ve prensipleri de kesinleşiyordu. Bü kaideler, yalnızca soyluların ve okumuşların değil; halkında' aklına ve benliğine, vazgeçilemez, dışına çıkılamaz töreler halinde sindiriliyordu. Göktürk yazıtlarının bitip tükenmeyen öğütleri, devlet idare etme sanatının taş3 vurulmuş örnekleri idiler.

2 Göktürklerin kurup, geliştirdiği bu yüksek devlet anlayışı ve felsefesi, elbette Ortaasya Türk kavimlerinin benliklerinden, kolaylıkla silinip gitmeyecekti. Bundan sonra kurulacak devletlerde, daha yeni

ve daha ileri gelişmeler olacaktı. Devlet kurma ve devlet idare etme tecrübesi, yer yer kendini yeniden gösterecekti. İşte bütün bu bakımlardan, 744 de kurulan Uygur devletini, Göktürklerin bir devamı gibi görüyoruz. Uygurlar, 300 sene süre üe Görktürkle-re bağlı kalmışlar ve onların inançları ile töreleri İğinde yoğrulmuşlardı. Bir imparatorluk nasıl kurulur ve nasıl idare edilir, bu ince san'aü, onlardan öğrenmişlerdi. Dilleri, inançları ve adetleri Türklerin-ki üe aynı idi. Sosyal kuruluşlar, aile ve kabile teşkilâtı bakımından da, aralarında büyük ayrılıklar yok idi. Ama Ortaasya çok genişti. Uygur adı verilen halkların sayısı çoktu. Yayıldıkları bölgeler ise, Baykal gölünden Çin sınırlarına kadar uzanıyordu. Bu sebeple Göktürkler, kendi Türklüklerini; Uygurlar da, Uygurluklanm biliyorlardı. Aralarında bir aüe ve kan davası vardı. Fakat her ikisinin de amacı, bütün Türk âlemini bir bayrak altında toplamaktı. Bunun için de II. Uygur Hükümdarı Bayan-Çur Kağan, Türkçe ve Göktürk alfabesi ile yazılmış yazıtında, tıpkı Göktürklerin büyük Kağanı Bilge-Kağan gibi konuşuyor ve onun devletinin sınırlarını kurar gibi, çaba sarfettiğini anlatıyordu.

t Tel i m ve hava durumunun, Uygur tarih ve medeniyetine tesirleri: Orhun, Selenga ve Tola nehri vadileri: Baykal gölünün güneyindeki Orhun, Selenga ve Tola nehirlerinin bulunduğu bölge, Uygurların ana yurdu idi. Bugünkü Moğolistan Cumhuriyetinin yerinde bulunan bu ülke, iklim bakımından mutedil iklimlere sahip olan memleketlerin kuzeylerinde kalıyor ve Sibirya'nın da güney kısmını

teşkil ediyordu. Çok sık olan nehirler, dik vadüerden akıyorlardı. Düzlükler ise, az süren sıcak mevsimlerin kısalığı sebebiyle, ziraata müsait değü idi. Bu sebeple eski Çin kaynakları burasını, bat a k l ı k ve s o ğ u k bir ülke olarak tasvir ediyorlardı. Bununla beraber yaylalar, koyun ve sığır sürülerinin yetiştirilmesine müsaitti. Fakat sık sık gelen soğuklar, hayvan neslinin kökünü kesiyorlardı. Bu felâketlerden, gerek Bunlar çağında ve gerekse daha sonraki çağlarda, Çin kaynaklarında sık sık söz açılıyordu. Burası, Göktürklerin yaşadığı Altay bölgesi gibi, at beslemeye de müsait değildi. Bu bölgede yaşayan insanlar, tarihçi Reşideddin'in dediği gibi, ırmak vadileri boyunca yurtlarını kuruyorlar ve bu suretle her vadi içinde tarih boyunca yavaş yavaş bir boy veya oba haline geliyorlardı. Bu bölgenin en büyük ve suyu en bol olan ırmağı şüphesizki S e l e n g a idi. Güneyden gelen Orhun nehri, Selenga'ya katılıyordu. Orhun nehrine doğudan dökülen Tola nehri ise, ay şeklinde bir kıvrımla, Türk ve Moğol halklarını birbirinden ayırıyordu. Orhun nehrinin güneyden çıktığı yerden itibaren, Çin sınırlarına doğru, büyük bir çöl, yani G o b i çölü uzanıyordu. Altay dağlarının doğu ucunu teşkil eden Orhun nehrinin kaynak kısımları, hayat şartları için daha müsait bir iklime sahipti. İşte Uygurların anayurdu böyle soğuk ve bataklık bir ülke idi.

Turfan ve Beşbalıg bölgesi: 840 dan sonra Uygurlar, B e ş - b a l ı g ve Turfan bölgesine göçtüler. Bu bölge, Tanrı dağlarının doğu uçlarının kuzey ve güney etekleri idi. Tann dağlarının kuzey

eteklerinde Beş-balıg şehri ve güneyinde de Turfan Ovası bulunuyordu. Tanrı dağlan, at, koyun ve sığır sunileri için, fevkalâde bir otlak idi. Tanrı dağlannın kuzey ve güney eteklerinden inen suların kavuştuğu ovalar ise, ziraat yapmağa müsait bir arazi meydana getiriyorlardı. Fakat bu ziraat sahaları da, kuzeyde Çungarya ve güneyde meşhur Taklamakan çölleri ile kesiliyordu. Bu bölge de, çöl arasında, böylece sıkışıp kalmış oluyordu. Tabiî olarak çöllerin iklim şartla-n da, bu bölgenin ova kısımlannı, bilhassa yaz ay-larında tesiri altında bırakıyordu. Sulama kanalları ve yeraltı suları ile, Uygurlar sulama faaliyetlerine devam ediyorlar ve tabiat şartlarım yenmeye çalışıyorlardı. Büyük ticaret yollannın Turfan'dan geçmesi, onlara para kazanmak için başka bir imkân da sağlıyordu. Çin'den Yakındoğuya giden ve daima büyük çölleri aşmak zorunluğunda olan kervanlar, yiyeceklerini bol miktarda yine.. Uygurlardan tedarik ediyorlardı.

Gelen ve giden tüccarlarla konuşma, alış veriş etme, onların dünya hakkındaki bilgi ve görgülerine de yeni bir yön veriyordu. Zengin ovalarda ziraat yapan Uygurların, Tann dağlarının uçsuz ve bucaksız yaylalan ise, bir hayvan yatağı halinde idi.

1. UYGURLAR VE DOĞU TÜRKLÜĞÜ

Yukanda da söylediğimiz gibi, başlangıçta Göktürk devletini kuran ve geliştiren Türkler, Batı Türkleri idiler. Biz, Anadolu Türkleri, Göktürk-lerin batı koluna bağlı bulunuyoruz. Uygurlar ise,

Doğu Türkleri idiler. Bugünkü Ortaasya Türklerinin çoğunluğu da, dil ve inanç bakmandan, Uygurlardan geliyorlardı. Bu sebeple Karahan 11 devleti ile Çağatay Edebiyatının kökleri, Uygurlara dayanıyordu. Doğu Türkçesini böyle yüksek bir seviyeye getirme şerefi, hiç şüphe yok ki, Uygurlara aitti.

Uygurlar, tarihden önceki çağlardan M. S. 840 a kadar, Baykal gölünün güneylerinden, Çin sınırlarına kadar yayılıyorlardı. Doğularında Moğol âlemi, ba-tılarında ise Sir-Tarduş, Karluk, Şatolar gibi güçlü Türk boyları vardı. Uygurlar da Göktürkler gibi, kendilerinin Hunlardan geldiklerine inanıyor ve büyük Hun İmparatoru Met e'nin bir gün olsun, gücüne erişme inancım taşıyorlardı. Güçleri az olduğu zamanlarda da, sakin bir hayat sürerlerdi. VI. yüzyıla ait Çin kaynakları, Uygurların hayatını şöyle anlatıyorlardı:

"Uygurlar sayı bakımından çok değillerdi. Fakat disiplinleri ile cezalan çok şiddetli ve kendileri de çok cesur idiler. Yüksek tekerlekli arabaları vardı. Göçlerde ve harplerde bu arabalarına çok güveniyor-lardı. Başlangıçta bütün Uygur boylarını, kendi idaresi altına toplayan müşterek bir reisleri yoktu. Konar göçer oldukları için de, süreli olarak bir yerde oturmuyorlardı. Ata binmede ve ok atmadaki maha-retleri, fevkalâde idi. Hayatlarını çoğu zaman, akın yapmakla devam ettirirlerdi. Çünkü topraklan çok verimsizdi. S elen g a, O r h u n ve T ola Nehirlerinin kıyılarında oturan bu oymaklann, a t l a r ı çok azdı. Fakat koyun ve sığırkm pek çoktu. Göktürk devleti kurulunca bu oymaklar, Göktürk hâkimi-

yetini tanıdılar. Fakat Göktürkler de onları, kendi başlarına bıraktılar. Kuzeydeki, yani Baykal gölünün güneyindeki bozkırları, onların idarelerine verdiler. VI. yüzyılın sonunda, Göktürkleri büyük bir mağlûbiyete uğratan Çinlüer, Uygurların birliklerini de dağıttılar."

GÖrülüyorki Uygurlar, Göktürklerin güçlü oldukları çağlarda, pek iddialı görünmüyorlardı. Göktürklerde ekonominin temelini at sürüleri ve "at yetiştirme" teşkil ederdi. Uygurlarda ise, maun kökü, "koyun ve sığır "di. Tekerlekleri büyük olarak yapılan arabalar ise, küçük aileler ile geniş halk kitlelerinin hareket kabiliyetlerini fazlalaştırıyordu. Durmadan hareket halinde olma, Uygurlara sonsuz bir içtimaî dinamizm ve enerji sağlıyordu. Bunun için de, Uygurlar, diğer Türklerden önce büyük kültürlerle temas haline gelmişler, bilgi, kültür, ticaret gibi, birçok yeni şeyler öğrenmişlerdi.

2. UYGUR KÜLTÜR VE TOPLUMUNUN GELİŞME ÇAĞLARI

Uygur'lara yabancı kültürlerin sızması ve bir devlet halinde ilk defa toplanmaları: 630 senesinde, Göktürk devletinin Çinliler tarafından yıkılması üzerine Uygurlar, büsbütün serbest kaldılar, öyle anlaşılıyor ki Uygurlar, Göktürklerin zayıf, çağlarında da az çok derlenip toparlanmışlar ve Çin ile Doğu Türkistan'daki yüksek medeniyet ve kültüre sahip şehirlerle, temas imkânı da bulabilmişlerdi. Buda dini, 572 senesinden sonra, yani 3 üncü Göktürk Kağanı *Tabo-Kağan* zamanında,

Türkler arasında yayılmak için, sonuçsuz bir teşebbüste de bulunmuştu. Soylu devlet erkânı arasında rağbet gören Budizm, halkın ve askerlerin tepkisi karşısında, Türkler arasından silinmişti Çünkü Buda dini, "et yeme" ile "savaş yapmayı" yasak ediyordu. 840 dan sonra Buda dinini kabul eden Uygurlar, bu dinin yalnızca, kendi işlerine geeln ve adetlerine uyan taraflarım almışlardı. Bu sebeple yeryüzünde et yiyen *"Yaylacı Budistler",* ilk ve son olarak Uygurlar olmuşlardı.

Göktürk devleti zayıflayınca, Orhun ile Setenga nehirlerinde oturan ve Uygur adı taşıyan, *Tongra, Buğu, Bayırku,* v.s. gibi kabileler, bir başkanın buyruğu altında toplandılar. Reislerinin unvanı, Göktürklerde ve daha sonra Karahanlılar çağında, küçük bir memuriyet olarak görülen, *İrkin* idi. Kendisinin şahsi unvanının da *Tigin* olması çok muhtemeldi. Bu *Irkin'in Pu-sa* adlı bir oğlu vardı. Bu ad, B u d a'nın adından başka birşey değildi. Buda dininin ilk tesirlerini göstermesi bakımından bu Uygur başkanı, ayrı bir öneme sahiptir. *Pusa,* 630 senesinden sonra Göktürklerin kuzey sınırlarına akınlar yapmaya başladı. Çok zayıf olan Göktürkler, bu yeni Uygur akınlarım durdurmak için bir ordu gönderdiler. Fakat *Pu-sa,* Göktürk ordusunu mağlûp etti ve ayrıca onları Tanrı dağlarına kadar da kovaladı. Bu galibiyet Uygurlara, artık büyük bir itibar kazandırmıştı.

Bu başarıdan sonra *Pu-sa'nm* unvanı *Alp tlteber* olur. *tlteber, îrkin'den* daha yüksek bir unvandır. Manası da, eski Türkçe de *ÎVTapar,* yani '7Te,

vatana hizmet eden" anlamına gelirdi. Çin kaynakları ondan şöyle söz açıyorlardı:

"Kendisi çok güzel harp planlan yapardı. Düşmanla karşılaştığı zaman ordusunu savaş düzeninde dizdirir ve askerleri üe subaylarının önüne geçer ve öylece taarruz ederdi. Az miktarda askerle kolaylıkla başarı kazanırdı. Askerî talimler yapar, ok atar ve askerleri ile beraber ava giderdi. Annesi de halkın şikâyetlerini dinler ve davalarına bakardı. Kanun ve nizamları (yani Töre'yi) bozmak isteyenleri ise, hemen cezalandırırdı. Bu sebeple Uygur oymaklarındaki asayiş ve düzen yerinde idi. Uygurların refah devri, bu çağdır."

Uygurlar, imparatorluk idaresini Göktürk'lerden öğrendiler: Yukarıdaki çok önemli Çince belge bize gösteriyor ki Uygurlar, bir yandan savaşı yasaK-layan bir din olan Buda dinini kabul etmiş gibi görünüyorlardı. Diğer yandan da askerî planlamada, Ortaasya halkları içinde, büyük bir ün kazanmışlar-* di. Göktürkler üe diğer büyük Türk devletlerinde, Kağanın yerine annesi veya hatun vekâlet edemezdi. Çingiz ve Moğol devletlerinde ise, Hatun veya Anne-sultanların, hükümdarın yerine nâiblik yaptıkları çok görülür. Çünkü Çingiz ve hanedanı, çok eski çağlardan gelen geri aile inançlarını, devlet içinden tamamı üe atamamışlardı. Türklerde ise hükümdarın naibi, yalnızca amcası ve küçük kardeşi olurdu. Bu, çok daha ileri bir devlet anlayışı idi. Henüz daha büyük devlet hayatına girmemiş olan Uygurlarda ise, devletin "içişlerini" Kağanın annesi idare ediyordu. Bu sistem daha çok

Türklerin, aile ve küçük kabile kuruluşlarından gelen bir düzen ve inanç idi. 744 de Uygur İmparatorluğu, eski Türk devletleri düzeninde kurulunca, devlet işlerine kadınların el uzatmaları artık görülmez olmuştu.

630 senesinde Göktürk devleti yıkılınca, bütün Ortaasya Çinlilerin ellerine geçmiş oldu. Çin idaresi, Uygurlara önem vermiş ve adeta Göktürk devletinin doğu kısımlarım, onların ellerine bırakmıştı. Kuvvetli Çin baskı ve kontrolü, Uygurları sık sık tedirgin etmiş ve Çin'e karşı isyan etmişlerdi. 646 ve 661 isyanları bunların en tesirlileridir. Bütün memnuniyetsizliklerine rağmen Uygurlar, bu çağda Çin üe bol bol temas etme imkânım bulmuşlardı. Bir devleti idare etme tecrübesini de edinen Uygurlar, Çin sınırlarında bol bol gezerek, ticaret hayatına girme teşebbüsüne de, bu çağda başlamışlardı.

3. UYGUR KAĞANLIĞININ KURULUŞU

Uygur kültürünün bir imparatorluk içinde gelişmesi

Göktürklerin hâkimiyeti altında bulunan *Bas-mıl, Karluk* ve *Uygur* oymakları isyan ettiler ve son Göktürk Kağanı *Ozamvş'ı* mağlûp edip, öldürdüler (742-743). Göktürk devleti böylece ortadan kalkınca da, *Basmil* boylarının başkanlığında yeni bir Kağanlık kurulmuş oldu. Uygurlar, *Basmil* Kağanh-ğı'nm *sol* (yani doğu); *Korluklar* ise, *sağ* (yani batı) *Yabgu'hığamı* teşkil ettüer. *Yabguluk* Türkler-

de kağandan sonra gelen, büyük bir memuriyet idi. Bu zamana kadar, *irkin* ve *Hteber* gibi küçük unvanlar taşıyan Uygur reisleri, bundan sonra *Yabgu'*-luğa terfi etmiş oldular.

744 senesinde *Uygur Yabgu'sa, Basmil Kağanı*'* nu mağlûp etti ve kendisini bizzat *Uygur Kağanı* olarak ilân etti. Hükümdarlık unvanı olarak da, *Kutlug Bilge Kut Kağan* unvanını aldı. Bu suretle artık, ilk "U y g u r K a ğ a n l ı ğ ı" kurulmuş oluyordu.

Uygur devlet düzeninin, ekonomik gelişmedeki rolü: Uygur devleti kurulurken devlet teşkilâtı, yukarıda sıraladığımız oymakların soyluluk derecelerine uyulmak yolu ve töresi üe meydana gelmişti. Devletin bütün arazisi de, Uygurların 9 obası ile *Karluk* ve *Basmil* boyları arasında bölünmüş ve devlet bu suretle, 11 Tımar veya Yurtluğa ayrılmıştı. *Basmil* ve *Karluk* boyları, savaşlarda öncü olarak giderlerdi. Uygurlardaki bu eski Türk "T ı m a r" veya "Yurtluk" sistemi, islâm devletleri ile Osmanlılar'daki tımar düzeninden şu şekilde ayrılıyordu: Uygurlarda bir bölge, halkı ile birlikte bir Türk boyuna veriliyordu. Osmanlüar'da ise Tımar, kişilere verilirdi.

Selçuk ve Osmanlı devletlerinde de, soylu ve yararlık göstermiş boylara "Yurtluk" verme düzeni vardı. *Uç-Beyleri* de bu düzenin en güzel örnekleri idiler. Uygurlar ayrıca, şehzadeler ile soylu beylerin emrine de geniş bölgeler veriyorlardı. Bu düzen Uygurlarda, diğer Türk devletlerinde görülmeyen bambaşka, ekonomik bir gelişme de meydana getirmisti. Kültürlü ve bilgili Uygur beyleri, kendilerine verilen bölgenin özelliklerine de bakarak, yatırım yapmış ve ü r e t i m faaliyetlerine girmişlerdi. Meselâ hayvan yetiştirmesini iyi büen beyler, kendi bölgelerinin otlak ve havasına göre yeni baştan at, sığır ve deve sürüleri üretmiş ve yerli halka da bu sürülerin çobanlıklarım yaptırmışlardı. Eskiden sefalet ve açlık içinde yaşayan iptidaî Moğollar, Uygur beylerine hizmet etme yolu ile ferahlığa ve refaha kavuşmuşlardı. Meselâ 932 de Kuzey Çin'de büyük bir imparatorluk kuran Ki tan kabileleri, Uygur beylerinin at çobanları idiler. Tatarlar, Uygur soylularının sığrı ve koyunlarını; yine büyük C e 1 a y i r kabilesi ise, Uygurların develerini güderlerdi. Doğu ve güneyde, ziraat yapılan bölgelerde, ziraatçı Uygur beyleri de vardı. Nitekim, Uygur devletinin yıkılışından sonra Hıtay imparatorluğunu kuran Kağanın "Baş-Hatunu", o bölgelerde kalmış, Uygur beylerinden birinin kızı idi.

840 senesinde Uygur Kağanlığı Kırgızlar tarafından yıkılınca, Uygur soyluları, bu eski çoban ve kölelerine sığındılar. Bu çobanlarla ve köylülerin, kendi eski beylerini, Kırgız ve Çinlilere karşı korumak için giriştikleri savaşlar ve göze aldıkları tehlikeler, gerçekten çok büyük olmuştu. Uygurlar, geri Asya halklarının yalnız beyleri değü; aynı zamanda velinimetleri, ekmek verenleri ve hem de hocaları olmuşlardı.

Uygurların, Turfan gibi kültür ve ticaret şehirlerini ele geçirmeleri: Göktürk devletini kuran *Bu~mın Kağan,* birkaç ay yaşadıktan sonra ölmüştü.

Uygur devletinin kurucusu *Kutlug Bilge Kül Kağan* da, devleti kurmuş ve az sonra, eski Türklerin deyimi ile uçmuştu. Oğlu *Bayan-Çur,* babası henüz daha Kağan iken, *Yabguluk* mevkiinde bulunuyordu. *Yabgu,* devlet içinde Kağandan sonra gelen, başvekil gibi tek ve büyük bir memuriyetti. Uygurlarda genel olarak hükümdarların büyük oğulları, yani veliahtlar, *Yabgu* olurlardı. *Bayan* sözü eski Türkçe-de, "zengin ve güçlü" bir kimse anlamına gelirdi. *Çur* ise, çok eski bir Türk unvanı idi.

Uygurların ikinci ve en büyük kağanı *Bayan-Çur,* kağanlık tahtına çıkınca, *"Tengride bolmtş, ü itmiş Bilge Kağan"* unvanını aldı. Bu unvanın anlamı ise, *"Gökte doğmuş, ü, yani devlet idare etmiş, bilgili Kağan"* demekti. Türk halklarından kopup gelmiş, savaşçı, üeriyi gören bir kağandı. Unvanından da, Göktürklerin hakimiyet mefhumu ve devlet idare etme inançları ile, işbaşına geldiği anlaşılıyordu.

Batıdaki Kara-Türgeş Devleti, büyük kısmı üe yerleşik şehir hayatma geçmiş bir Türk» devleti idi. *Bayan-Çur* kağan ük olarak Tür-geşleri kendine baş eğdirip, şuurlarını S i r - D e r -ya kıyılarına kadar uzattı. Göktürk devletinin yıkılması ile Tibetlüer kuvvetlenmiş ve Doğu Türkistan'daki bazı ticaret şehirlerini de ele geçirmişlerdi. Güneyden gelen T i b e t tehlikesi, *Bayan-Çur* kağanı başlangıçta en çok düşündüren ve ilgilendiren bir konu olmuştu. Tibetlileri Doğu Türkistan'dan kovmak ve bütün ticaret yollan üe kültür şehirlerini ele geçirmek, bu zinde ve güçlü kağan için zor bir iş olmadı. îşte bundan sonradır ki ticaret haya-

tına atılmış olan Uygurlar, yavaş yavaş, *Turfan, Beş-Bdhg, Kuça, Karaşar* gibi şehirlere yerleşme hazırlığına başladılar. Esasen *Çibi* gibi Uygur oymakları, *Turfan* ve *Hami* gibi kültür şehirlerinin etraflarında idiler. *Beş-Balıg* şehri ise *Basmıl* adlı Türklerin yeri idi. *Basmıl* Türkleri, Göktürklere karşı direnmiş ve *Bilge Kağan'm* meşhur veziri *Tonyukuk* tarafından mağlûp edilmişlerdi. Buna rağmen bu Beş-Balıg'lı Türkler, 743 de Göktürk devletine son vermeyi başarmışlardı. Görülüyorki Uygurlardan önce de, Doğu Türkistan'ın etrafında ve içinde, Türkler yaşıyorlardı. Fakat şuurlu olarak yerleşme ve iskân politikası, Uygurlar ve Bayan-Çur Kağan üe başlamıştı. Yerleşme hazırlıkları, Kutluğ-Bilge Kağan'a kadar bazı güçlüklerle karşüaşmışn.

Uygurların çok gezdiklerini ve bir kısmının da gidip Çin'e yerleştiklerini görmüştük. Çin'de yaşayan bu Uygurlar, yerleşik Çinli'lerden birçok şeyler öğrenmişlerdi. Bazıları zaman zaman, meselâ Çin politikasını kendi memleketlerinde desteklemek için, Orhun kıyılarına dönmüşlerdi. Bir kısmı ise Çinlilerin kovmalarına ve Uygur kağanının buyruğuna rağmen, kendi ülkelerine dönmek istememişlerdi. Çin'de ticaret kolonüeri meydana getiren bu Uygurlar, kuzeyden gelen ve kuzeye giden malları alıp satıyorlardı. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, sonradan Turfan bölgesinde yerleşecek Uygurların, ticaret hayatı üe epey alışkanlıkları vardı.

4. UYGURLARDA DÎN VE DÜŞÜNCE REFORMU

(Bögü-Kağan ve Mani dinini kabulü)

Din ve düşünce reformu yapan Bögü-Kağan'm dış politikası bozuk ve Türk töresine aykırı idi: 759 senesinde Bayan-Çur Kağan öldü. Uygurlarda-ki veraset geleneklerine göre, yerine büyük oğlunun geçmesi gerekiyordu. Fakat Kağan'm büyük oğlu bilemediğimiz bir suçundan dolayı öldürüldü ve yerine küçük oğlu geçti. Küçük oğlunun birkaç tane adı vardı. En tanınmış adlan *"Bögü"* ile *"TengrV'* İdi. Bögü Uygurcada "alim" ve "filozof" anlamına, geldiği gibi, sihirbazlara da böyle denirdi. *Bögü,* bugünkü "Büyü" sözümüzden başka bir şey değildi. Bu Kağanın *"Bögü",* yani "Büyü" veya "Büyücü" unvanını almasının sebebi, herhalde Mani mezhebini Uygurlar arasında yaymış olmasından ileri geliyordu. Kendisi, savaşçı bir kağan değil; daha çok, bir filozof ve sihribazdı. Kağanlık unvanı işe *"Tengride bolmış, ü tutmış, alp, külüg, Bilge Kağan"* idi. Bu unvanın anlamı söz sırası ile: *"Gökte doğmuş, memleketi idare etmiş, kahraman, ünlü, bilgin Kağan",* demekti.

Uygurlar tarafından yazılmış olan Karabalga-sun yazıtına göre ise, unvanı *"Tengride kut bulmış"* diye başlıyordu. Bu da: *"hükümdar olma talih ve buyruğunu gökte bulmuş",* anlamına geliyordu.

Bögü Kağanın faaliyeti, siyasî ve manevî olmak üzere, başlıca ilci alanda olmuştu. Bu önemli Kağanın önce siyasî rolünü inceleme yolu ile işe başlıyalım: Bögü Kağan tahta çıktığı zaman, Çin imparatorluğunun iç durumu fevkalâde karışık idi.

Çin İmparatoruna karşı isyan eden general An Lu-Şan ölünce, âsi askerlerin başına subayları geç-mişlerdi. Uygurlar daha önce olduğu gibi, şimdi de -Çin'deki bu karışıldıklardan istifade etmek istemiş -ve Çin İmparatorunun tarafını tutmuşlardı. Fakat Bögü Kağan iyi biliyordu ki, Çin İmparatorunun artık gücü tükenmişti. Çin'i zaptetmenin zamanı da çoktan gelmişti. Başlangıçta kağana bu fikri verenler, daha çok Çin âsüeri olmuşlardı Hatta 762 senesinde, Uygur başkentine gelen Çin elçisine Bögü Kağan, *"Çin'de artık bir imparatorun kalmadığını"* söylemiş ve böyle bir elçinin gönderilmesine nasıl cesaret edildiğine de şaşarak, sert bir şekilde, gelen •Çin'lileri azarlamıştı.

Bögü Kağamn kayınpederi *Buğu Huai-ân,* Çin topraklarında hüküm sürüyor ve Çin sarayı içinde de, büyük bir otoriteye sahip bulunuyordu. Uygur kağanlarının kız aldıkları *Buğu* oymağından olan bu Türk soylusu, kağan üzerinde de büyük bir otoriteye sahipti, İşte bütün bu sebeplerden dolayı Bögü Kağan, büyük bir ordu alarak Çin akımna çıktı. Birçok Çin şehirlerini zaptetti. Çin başkentine yak-laştı. Bu alana kağan, bizzat kendi hatunu ile beraber çıkmıştı.

Yağmacı Bögü-Kağan'ın karşısına, eski "Türk devlet ve dış politika prensipleri" dikilmişti: Eskiden beri, Ortaasya Türk halklarında yaşayan bir inanç vardı. Bu inanca göre: *"Çin, kendine göre büyük bir medeniyete ve uzun bir tarihe sahipti. Bu eebeple Çin zaptedüemezdi. Zaptedilse de böyle bir devlet Cinde uzun zaman yaşıyamazdı"* Bu inanış-

lann tesiri altında olan kağanın kayınbabası, Uygur akınlarını durdurdu. Fakat bu akın sırasında bütün Kuzey Çin, Uygurların yağmasına uğramış, şehirler yıkılmıştı. Hatta en Önemli tarafı, Çin mabedlerinim Hle yakılmış olması idi. Çin İmparatorunun egemenliği, bu suretle gerçek olarak Uygurların eline geçmişti. Artık sıra, Çin'deki âsilerin ortadan kaldırılmasına gelmişti. Bu sebeple Cindeki Uygur kuvvetleri, yeniden-teşkilâtlandırıldı. Bu arada Bögü Kağan'm kayınbabasmın ise, *"Söl-Şad",* yani *"Doğu bölgeleri başkomutanı"* olduğunu görüyoruz. Yeni' tayin edilen *"Sağ-Şad",* yani *"Batı başkomutanı"* da, Çinli âsüerle mücadele etmek üzere vazifelendi-rilmişti. Az sonra âsilerin şefleri yakalanmış ve boyunları kesilmişti.

Uygurların her bakımdan Kuzey Çine hakim oldukları 765 senesinde, Türk töresini iyi bilen kağanın kayınbabası öldü. Bunun üzerine Uygur ordusu içinde disiplin bozuldu ve anarşi başgösterdL Bundan sonra da Çin'le Uygurlar arasında, ancak karşılıklı ve eşit şartlarla bir anlaşma gerçekleşe» büdi.

Eski töresini bırakıp, yağmacı halkın isteklerine boyun eğen Bögü Kağan, Uygur devlet adam-' Tan tarafından öldürülüyor: 9 Uygur boylan, Çin'e karşı akınlar yapıp, yağmada bulunmak istiyorlardı. Şahsiyeti biraz zayıf olan Bögü Kağan, boylanır bu isteklerine uymuştu. Fakat Kağanın bu isteğine karşı veziri *Tun-Baga Tarkan,* hemen karşı çıkmışta. Çin zaptedüemezdi. Çin'e yapılacak yağmalar ise^. Uygur askerî kuvvetini zayıflatmaktan başka bi?

nşe yaramayacaktı. Vezir, bu eski fikri şiddetle müdafaa eder. Münakaşa büyür, en sonunda vezir *Tun-Baga Tarkan, Bögü Kağan'ı* öldürür ve onun yerine kendisini kağan olarak ilân eder.Bu olay, Uygurların içtimaî hayatlarında çok büyük tesirler meydana getirir. 9 Boyun, yani Dokuz Oğuz'ların müdafaa ettikleri fikir mağlûp olmuş olur. Dokuz Oğuz'lar da, Uygur devleti içindeki üstünlüklerini böylece elden çıkarmış olurlar. Yeni Kağan, soylu Dokuz-Oğuz boylarının ileri gelenlerini ve Bögü Kağan taraftarlarım, hemence ortadan kaldırır.

5. MANÎ DİNÎ UYGURLARIN YAŞANTISINI DEĞİŞTİRİYOR

"Mani dini", îsa, Musa, eski îran ve Buda dinlerinin karışımı olan bir "Tüccar dini" idi: Bögü Kağan Çin'de yaptığı harpler sırasında, Mani dininin rahipleri ile temas etmiş ve onların Uygur ülkesine davet etmişti. *Mani,* Suriye'-de yaşamış bir din adamıydı. Kurduğu mezhep, Ortadoğu'da ve bilhassa iran'da çok yayılmıştı. Bu mezhebe Batı kitaplannda, *"Maniheizm"* ve bu dine inananlara da, *"Maniheist"* adı verilmişti. Mani mezhebinin de diğer dinler gibi, kendine inananlar için koyduğu birçok kaideleri vardı. Uygurlar arasında yerine getirilen başlıca kaideler şunlardı: *^Herkes birgün içinde yalnızca akşamları yemek yemelidir. Suya, saygı göstermek lâzımdır. Süt kafiyyen içilmemelidir. Teyerağı yemek de yasak-tar."* Mani mezhebinin büyük rahipleri, yerlerinden birkaç sene kımüdamıyorlardı. Küçükleri ise, dur-

madan gezerlerdi. Uygurlar Mani rahiplerine, *Mo-çak* adını verirlerdi. Maniheizm'in biri Farsça ve altısı Süryanice olmak üzere "yedi ki" tabı" vardı. Bilhassa *"Nur"* ile *"Kutsal* Jştfc"a, büyük bir önem verirlerdi.

Karabalgasun'daki Uygur yazıtına göre Bögü Kağan: *"Kabartma veya boya ile yapılan şeytan resimlerim yırtınız ve kırınız"/* demişti. Bu doğrudan doğruya Uygurların inandıkları eski Türk dini--ne karşı yapılmış bir hücumdu. Yine Bögü Kağan: *"Bu memleket, sıcak kan içicilik gibi, barbar adet' Terini bırakarak, sebze ile beslenen bir ülke haline* dönsün". Demişti. Bu sözlerle de Uygurların et yeme adetlerini kınamıştı. Yalnızca Mani dininin gök hakkındaki inançları, eski Türk dinine biraz olsun yaklaşıyordu. Meselâ Bögü Kağan'a göre: *"Gokr insanlara güç ve kuvvet verir. Ona bağlı olan insanlar da, Gök'ün buyruğunu takip ederlerdi."* Mani dininin Uygurlara giriş tarihi 763 olarak kabul edil-mistir.

Mani dini, Uygurların savaşçılığını azaltmış; fakat ilim, san'at ve ticaret yönlerinde ise, büyük bir gelişme sağlamıştı: Yukarıda söylediğimiz gibi* Uygurları hareketsizliğe, et yememeye, insan öldür-memeğe zorlayan bu din, Arap ve tran kaynaklarının da yazdığı gibi, onları gevşetti, cesaret ve savaşçılıklarım da körlettk Bu dinin, büyük koyun, sığır ve at sürülerine sahip olan Uygurları, ne derece et yemeden alıkoyabildiği şüpheüdir. Mani dini» bir tüccar ve şehirli dini idi. B» dinin, savaşçı ruhları yumuşattığı da doğrudur. Fakat Uygurların sonradan, ilim, edebiyat, ticaret ve diğer san'atlardaki başarıları da, ancak bu dine girme sayesinde mümkün olmuştu. Büyük Hun devleit ve Göktürklerin büyük veziri Tonyukuk çağında ■*ÖSL,* Türklerin araşma böyle yabancı dinler sokulmak istenmişti. Fakat savaşçı Türklerin yaşantısına, bu inançlar uymamıştı. Uygurlarda ise durum öyle değildi. Onlar çok daha önceleri, bu gibi büyük dinlerle bağlar kurmuş ve ticaret hayatına atılmışlardı. Bögü-Kağan'ın yaptığı, zaten kendi milletinde doğmuş olan istekleri yerine getirmekten başka birşey almasa gerekti.

Mani dini ilk tesirlerim, Türk devlet unvanlarında da göstermeğe başlamıştı: Türlkerde en önemdi ve kutsal şey "Güne ş" idi. Güneşin kendisi, doğuşu ve batışı, Türklerin önemle üzerinde durdukları olaylardı. Türklerce "Gök", güneşten daha önemli idi. Eski Türk Kağanları, gücünü gökten alır ve göğün buyruğu ile Kağanlık tahtına otururlardı. Nihayet güneş de, göğün içinde dolaşıp duran bir varlıktı. Mani dininde ise en önemli olan şey, "Ay" idi. Daha önceleri küt ve güçlerini gökten alan Uygur Kağanları, Mani dinine girdikten sonra, bu defa da "Ay" dan almağa başlamışlardı. Bögü-Kağan'ı öldüren vezir *Alp Kutlug Bilge Kağan* ölünce, yerine oğlu geçti ve *"Ay tengride kut bülmış külüg Bilge Kağan"* unvanının aldı. Bu yeni Kağanlık unvanı, Türk kültür tarihi bakımından çok önemli idi. Unvanın başına, bir de *"Ay"* «özü eklenmişti. Bu zamana kadar ise, Göktürk ve Uygur hükümdarlarının unvanlarında, *"Ay"* sözü-

ne rastlanmıyordu. Mani dininin ilk tesirleri, artık kendini Türk devlet unvanlarında da göstermeğe başlamış oluyordu. Karabalgasun'daki Uygur vasatı da bu kağanın, Uygurların örf ve adetlerini değiştirdiğinden ve ıslâh ettiğinden söz açıyordu.

Uygur Kağanlarının, savaşçı "Oğulluk"lan, eski soylu Kağan neslinin yerlerine geçmeğe başlamışlardı: 795 de Uygur Kağanı hiçbir halef bırakmadan ölünce, yerine veziri *Kutlug Bilge* geçti. Utavara *"Ay Tengride ülüg Bütmış Alp Ulug Bilge Ketgan" idi.* Bu unvanının anlamı ise, söz şurası ile, *"Ay ve gökte kısmet bulmuş, savaşçı, büyük, bilgini"* idi. Bu kağan, Uygur oymaklarından birinden imiş. Yani Uygurların kağan ailesi olan soylu *Yaglakar~* boyundan gelmiyordu. Kendisi de *Bögü Kağan'ı* öldürerek kağan olan vezir *Tun Bağa Tarkan'ın* torunu idi Fakat nedense *KuÜug Bilge'nin* kağan olan çocukları, unvanlarıran sonunda, yine de hep eski "Kağan Boyu" *Yaylakar'm* adını taşıyorlardı. Türk töresine göre Kağan soyundan gelmeyen kimseler hükümdarlık tahtına oturamazlardı. Ayrıca herkes de bağlı olduğu boyun adı ile çağrılırdı. Bu durum, eski Türk devlet anlayışı ilemiras hukukuna da aykırı idi. Bu konuda imdadımıza yine Çin kaynaklan yetişmektedir. Çîn tarihleri bu olumsuz durumu, şöyle açıklamaktadırlar: *"Kutlug Bilge Kağan, eski Uygur Kağanının bir oğulluğu idi. Bunun* içindir *ki, Kutlug-Bilge'nin oğulları eski Kağan ailesi Yaglakar boyunun adım taşıyorlardı."* Eski Türkler evlâtlıklarına *"Tutunç oğıiP*,* yani *"Tutulmuş oğuV* derlerdi. Evlâtlık alma, bir törene bağlı olur ve yazık bir*

anlaşma Ue yapılırdı. Bu yolla *"Oğulluk"* lar, *"Babalık"* m hem unvanını taşır ve hemde mirasına konabilirdi.

Uygur yazıtları jırtik Kağanların "Görevi" ve özelliklerinden söz açıyorlardı: Yazıta göre *Kutlug Bilge'nin* kendisi, çok güzel konuşan, çok cesaretli ve mahir bir insan idi. Birçok orduların başına geçmiş ve parlak başarılar kazanmıştı. Yazıta göre Kutlug Bilge'nin tahta çıkışı da özetle, şöyle olmuştu: "795 *de kağan öldüğü zaman kendisi bütün prenslerin en yaşlısı imiş. Bunun için de bütün Uygur valileri, nazırları ve ordu komutanları ile sınır valileri hep beraberce onu desteklemişler, tahta ^çıkması için çabada bulunmuşlar ve en sonunda onu, Kağan olarak tahta çıkarmışlar. Bu kağan, dünyaya geldiği günden beri Uygurlara saadet vermiş. Küçüklüğünden, ta ölümüne kadar görülmemiş ve duyulmamış bir savaşçı olduğundan, Kağan olarak memleketi idare ederken, her alanda üstün bir başarı göstermiş. Otağında oturarak yaptığı planlarla, binlerce kilometre uzaklıktaki savaşları kazanmış. Esirgeyici, koruyucu, kendi milletinin hakkını her zaman koruyan, yalnız Uygur ülkesi için değil, dünya düzeni için bile kanunlar yapan bir Kağan imiş."* Yazıtın bu satırları, yalnızca boş bir öğünç değil, içinde birçok gerçekleri de saklayan önemli bir belgedir.

VIII. Yüzyılın sonunda Uygurlar, Doğu Türkistan'ın medenî şehirlerine yerleşmeğe başlamışlardı: 759 senesinin sonunda Uygurlar, Doğu Türkistan'daki Turfan, Kuça, Karaşar gibi şehirlerde

egemenliklerini tamamlamışlardı. Uygur Kağanlarının gözlerini bu şehirlerden çok Çin'e çevirmelerif üzerine, başlıca üç tehlike belirmişti: Bu çağda az çok kuvvetlenmiş olan Tibet'liler, zaman zaman **Doğu** Türkistan şehirlerini ele geçirmek için çaba-gösteriyorlardı. Turfan ve diğer şehirlerdeki san'at eserlerinde görülen Tibet kültürünün tesirleri, bu çağda meydana gelmişti. Bögü-Kağan, Tibet'Iilerle savaşmış ve bu medenî şehirleri onlann ellerinden kurtarmağı başarmışlardı. Az sonra ise^ Uygurların doğudaki komşuları Şato Türkleri isyan ettiler. Beş-Balıg bölgesinde yapılan savaşlarda Uygurlar 'mağlûp oldular ve bu şehirler üzerindeki Uygur kontrolü da yeniden aazlmış oldu. Uygurların bu şehirleri tam olarak ele geçirmeleri, ancak 795 ile 805 seneleri arasında mümkün olmuştu. Artık bundan sonra Uygur Mani rahipleri üe tüccarlarının, Tanrı dağlarının güneyini baştan başa kaplayan bu şehirlerde yerleşmelerine, bütün yollar açılmış bulunuyordu.

Uygurlar,kuzey - batıdaki "Demir" ve ***"Çelik'**** *kervanlarının yoîlartnı da ele geçiriyorlar:* Kutlug-Büge Kağanın kuzeydeki Kırgızlara karşı yaptığı akınlar, bu kağanın adım ebedileştiren a»r kerî bir hareket olmuştu. Türk dili üe konuşan Kırgızlar, Kem ve Yenisey nehirlerinin kenarlarında oturuyorlar ve Uygur yazıtlarına göre de,. 400.000 okçuya sahip bulunuyorlardı. Kutlug Kağan, Kırgız Kağanım öldürüyor ve yazıtın diH ile, *"vadiler dolusu at ve stğtn",* ganimet olarak alıyordu, Kırgızların bu mağlûbiyeti, Ortaasya tarriM

bakımından büyük bir önem taşır, Kırgızlar bu mağlûbiyetin intikamını ancak, 840 senesinde alacaklardır. Bol demir cevherlerine sahip olan Kırgızlar, îran, Arap ve Tibet ülkelerine, Karluk Türklerinin oturdukları yerlerden, demir ve çelik cevherleri gönderiyor ve buna karşılık olarak da türlü mallar alıyorlardı. Bu sebeple kuzeye giden bu önemli ticaret yolları, Kırgızların kontrol altında bulunuyordu. Kırgızları ve az sonra da Karlukları mağlûp eden Uygurlar, kuzeydeki yolları da 840 a kadar ellerine geçirmiş olacaklardı.

Çin'de kurulan Uygur Mani mabetleri, ticaret ve propaganda merkezi haline gelmişti: 805 de, *"Tengride bolmış, Alp külüg, Büğe Kağan",* yani *"Gökte doğmuş, savaşçı, ünlü ve becerikli, bügin Kağan"* tahta geçince, Doğu Türkistan'da Tibet tehlikesi kalmamış ve bütün şehirler de, Uygurların eline geçmişti. Onun en önemli icraatı, Mani dininin Uygurlar arasında yayılması içki gösterdiği çaba olmuştu. Çin'de Mani mabetlerinin kurulması imtiyazı da, geliyor ve kağanla görüşmelerde bulunuyorlardı. Kağan, Uygur ülkesinin idaresine ait işleri onlardan soruyor ve onlara, Uygur başkentinde devamlı olarak oturma müsaadesi de veriyordu. Bu arada Uygur başkentinde, bir de Mani mabedi kurulmuştu. Çin'de aMni mabetlerinin kurulması imtiyazı da, bir anlaşma üe Uygurların eline geçmişti. Çin'de Mani mabetlerinin inşaatını ise, bizzat Uygur ustalar kontrol ediyorlardı. 807 senesinde artık, Çin'de kurulacak Mani mabetlerinin imtiyazı büsbütün Uygurların eline geçmiş gibi idi. Bu mabetlerde çalışan

Uygurlar, yavaş yavaş Çin'e göçtüler ve orada yerleştiler. Bu suretle, ta Çingiz Han çağına kadar devam eden ve Çingiz devletine yol gösteren Uygur kolonilerinin temeli de, 807 tarihinden itibaren atılmış oldu. Çin'deki Maniheist Uygurlar, kendi mabetleri hesabına büyük servet ve paralar toplamağa başladılar. Mani mabetleri o kadar para topladılar ki, 920 de Çin'de Maniheist Uygurlara karşı büyük bir isyan bile çıkacaktı. Görülüyor ki Uygur Mani' rahiplerinin, yalnızca Ortaasya ve Türk tarihi bakımından değil; Çin tarihi yönünden de büyük bir önemleri vardı.

Uygurlar artık, Batı ve Doğu dilleri ile, mületlerarası yazıtlar da yazdırmağa başlamışlardı: 808 senesinde tahta çıkan Uygur Kağanı'mn yazdırdığı "üç dilli bir yazı t", Türk kültür tarihi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Bu yazıt, bugün Kara-Balgasun adı verilen harabelerde bulunduğu için, *"Kara-Balgasun Yazılp?* adı ile tanınmıştır. Uygurların en yakın komşuları Çin ve Çinliler idiler. Uygurlar, büyük Çin kıtasını ihmal edemezlerdi. Bunun için de, her türlü ekonomi ve kültür bağlarını Çinlilerle kurarak, geliştirmişlerdi. Uygurlar için Batı Türkistan da .önemle üzerinde durulması gereken bir bölge idi. Eski Türkler *Batı* T ü r k i s t a n'na *"Suğdak?'* adını verirlerdi. Bu sırada Uygurların Orhun nehri kıyılarındaki başkentleri *Ordu-Balıg* şehrinde, çoğu tüccar olan, pek çok Batı Türkistanlı Suğdak oturuyordu. Suğdaklar da Mani dinine inanıyorlardı. Diğer Suğdak şehirleride, kültür ve dil bakımından Batı Türkistan'a bağlı idiler. Fakat çoktan Ortaasyahlaşmış ve Türklerle kaynaşmışlardı.

îşte bütün bu sebeplerden dolayıdır ki, Kara-Balgasun yazıtı, Türkçe, Ç i n c e ve Suğdak dillerinde yazılmıştı. Yazıt, Uygur tarihini güzel bir şekilde özetledikten sonra ,Mani dininin Uygurlara ve dolayısiyle, dünyaya verdiği iyilikleri açıklar, öyle anlaşılıyor ki, Uygur büginleri daha bu çağda, Çince ile Batıdaki dil ve türlü bilgileri öğrenmiş ve bunlar arasında bir birlik meydana getirmişlerdi.

6. ORHUN'DAKİ UYGUR DEVLETİNİN YIKILIŞI (840)

(U y g u r l a r ı n T u r f a n'a g ö ç l e r i)

Altay dağlarının kuzeyinde güçlü bir devlet kurmuş olan ve Türkçe konuşan K ı r g ı z l a r, 840 senesinde Uygurları gerçek bir felâkete uğrattılar. 100.000 kişilik bir Kırgız ordusu, Uygur başkenti Ordu-Balıg'ı basmış ve Uygur Kağanını öldürmüştü. Tarihin büyük katliâmlarından biri olan bu bastonda, Uygurların bir kısmı kılıçtan geçirilmişti. Kırgızlar bu baskınla, *Bayan-Çur* ve *Kutlug Büğe Kağan* zamanında uğradıkları Uygur akınlarının öcünü almış oluyorlardı. Canlarını kurtaran Uygurlar, etrafa dağılmış ve korkunç bir panik içinde kaçmağa başlamışlardı. Çin kaynakları, *"Uygurların, kaçtıkları yerlerde, dağlarda, vadilerde, nerede gizli bir yer bulurlarsa, orada"* saklandıklarını yazıyorlardı. Bu sözler bize Uygurların uğradıkları felâketin büyüklüğü hakkında açık bir fikir verebiliyordu. 840 bas-

kınından sonra Uygurlar, şu yollar üzerinden göç ettiler:

1 — Kırgızların kılıcından kurtulan 15 Uygur boyu, batıda K a r 1 u k Türklerine sığınmışlardı.

2 — Diğer Uygur boyları Doğu T ü r k i s t - tan'a göçmüş ve Tanrı dağlarının güneyindeki Turfan ve Karaşar şehirlerinin içinde veya yakınlarında yerleşmişlerdi. Türk medeniyet tarihinde büyük bir yeri olan bu Uygurlar, sonradan *Dokuz-Oğuz* veya *Toguzguz* adı ile adlandırılmışlardır. Uygurların en büyük kitleleri bu bölgeye gelmiş olmalıydılar.

3 — Uygur boylarından bazıları ise, Çin'le Doğu Türkistan arasında bulunan ve Kansu adını alan geniş ülkeye göç etmişlerdi. Bu Uygurlar Kan-Cov adlı şehirde, yeni bir Uygur devleti kurdular. Bunlara "San *Uygurlar"* adı verilmiştir.

4 — 13 boydan meydana gelen dördüncü gurup ise, Çin'in güney sınırlarına indüer.

5 — Beşinci ve küçük bir gurup da, Uygurların eski köle ve çobanlan olan doğudaki Moğol kabilelerine sığınmışlardı.

Bunlardan başka Kadırgan dağlarının ötesinde yaşayan Kitan, Kay gibi, Moğol ve Tunguz asıllı kabilelerin başlarında da eski Uygur reisleri vardı. Kırgızların kılıcı ve gücü, buralara kadar erişememişti. Fakat Uygur devleti yıkılınca ne de olsa bu Uygur beyleri, eski güçlerini bulamamışlardı. Bununla beraber[1] 932 de kurulan H11 a y devletinin kuruluş ve ilk düzeninde bu Uygurlar, önemli bir rol oynamışlardı.

Uygur devletinin yıkılışı ile, Çin'de bir ticaret yeri gibi işletilen, Uygur mabetleri ile tüccarlarının işleri de bozuldu: Uygurların askerî kudretleri sona erince, onun desteği ile Çin'de yayılma imkânı bulan Mani dini de, büyük bir darbe yemiş oldu. 843 senesinde Çin İmparatoru bir ferman çıkararak, Mani mabetlerinin vakfı olan bütün köyler üe evlerin, gümüşten yapılmış ve her türlü eşyaların tes-bitini istedi. Ayrıca Çin başkentinin içinde ve dışında, yüksek mevkilere erişmiş olan Uygurların, *"Kemer ve şapkalarının da"* geri alınmasını emretti. Çin'de yüksek memurlar, kemerler ve özel şapkalar taşırlardı. Uygurlar da onları taklit ederek, bu üniformaları kullanmağa başlamışlardı. Çin İmparatoru bu emri ile, Uygurların yabancı olduklarını ve bunun için de, artık Çin elbiselerini taşıyamayacaklarım ilân etmek istemişti. Mani mabetlerindeki resimler ve kitaplar da toplanarak yakılmıştı. Başkentte ve Mani mabetlerinde yaşayan Uygurlar hemen toplanmış ve uzak • Çin şehirlerine, köylerine sürülmüştü. Uygurların bir kısmı da, Çin'den kaçmak zorunda kalmışlardı. 843 senesinde sadece başkentte, 72 Mani mabedinin kapatılması, Çin'de alınan tedbirlerin önemi hakkında bize açık bir fikir verebiliyordu. Mani dinine karşı Çin'de doğan bu patlamanın, başlıca iki sebebi vardı: Bunlardan birincisi ve en önemlisi, bir asırdan beri devam edegelen Uygur sömürgecüiğinin ve nüfuzunun, sona erdirilmesi isteği idi. İkincisi ise, Mani dininin Buda dinine karşı rakip bir din olmasıydı. Bu zamana kadar Uygur Kağanlarından korkup susan Budistler, bunu

bir fırsat bilmişler ve hemen öçlerini almak istemişlerdi.

7. TURFAN UYGUR DEVLETİ

Turfan'da yeni bir Uygur devletinin kurulması, askeri olduğu kadar, siyasî ve büyük bir başarı idi: Doğu Türkistan'a gelmiş olan Uygurlar, başlangıçta yalnızca Turfan ve Beş-Balıg bölgelerinde yerleşmişlerdi. Çin sınırında sayısız felâketlere uğrayan *"İS Uygur Boyu*[1]* da batıya geçmiş ve Turfan Uygurlarına karışarak, bu yeni Uygar devletini kuvvetlendirmişlerdi. Turfan'a kaçan Uygurların başında, son Uygur Kağanının kız kardeşinin oğlu olan, *Menglik Tegin* adlı bir prens bulunuyordu. 839-840 senelerinde hüküm süren bu Uygur prensi, Turfan ve Beş-Balıg'da yerleşmiş ve gücünü yavaş yavaş etrafına tanıtmağa başlamıştı. Bu sırada Doğu Türkistan'da bazı şehirler, meselâ Kuça şehri, Çinlilerin elinde bulunuyordu. Bu komşuluk dolayısiyle Uygurlar Cinle dost geçinmiş ve eski Uygur Kağanlığının, an'anevî Uygur-Çin dostluğunu yeniden kurmuşlardı. 848 senesinde kendilerini toplayıp, komşularına varlıklarından da bahsettirebilen Turfan Uygurları, 856 da Çin İmparatorluğunun da desteği ile, Kağanlıklarını ilân ettiler. Çinlilerin yeni Uygur devletini tanıma ile güttükleri amaç, Or-taasya'yı tehdit eden Tibetlilere karşı, yeni bir müttefik bulma arzusu idi. *Menglig Tegin* Uygur Kağanı ilân edilince *"Uluğ Tengride Kut Bülmış, Alp, Kütüg, Büğe Kağan"* oldu. Bu unvanın anlamı: *"Büyük, gökten talih bulmuş, savaşçı, çalışkan ve bilgin*

Kağan" demekti. Bu çok önemli olay, Ortaasya tarihinde ve Türk medeniyetinde yeni ve parlak bir sahife açacaktır.

840 da Orhun kıyılarındaki Uygur devleti yıkılınca, Tibetliler bunu bir fırsat bilmişler ve Doğu Türkistan şehirlerini yeniden ele geçirmişlerdi. Turfan'da yeni bir devlet kuran Uygurların ise, çok geçmeden, Tibetlüere son ve kesin darbeyi vurduklarım görüyoruz. 857-866 seneleri arasında devletlerinin kuruluşunu tamamlayan Turfan Uygurları, batıdaki sınırlarını Tanrı dağlan üzerindeki Urum-fil şehrine kadar uzatmışlardı.

Bu bölge, 1335 s e n e s i n e kadar y a ş a y a c a k olan U y g u r devl e t i n i n esas ç e k i r d e ğ i n i teşkil edecektir.

Turfan Uygurları sınırlarını doğuda da genişletmişlerdi: Kansu'daki Çin askerî kuvvetlerinin, Çin İmparatoruna isyan etmeleri üzerine Uygurlar, sınırlarını doğuda Çin topraklarında genişletmekten de çekinmediler. Bu hareketleri üe Uygurlar, müttefikleri olan Çinlilere, aynı zamanda bir yardım da yapmış oluyorlardı. Böylece Tanrı dağlarının doğu ucunda bulunan ve ticaret yollarının geçtiği Hami şehri de, Uygurların eline geçmiş oldu. Yine aynı fırsattan istifade ile, Turfan bölgesindeki âsi Çin garnizonları da temizlenmiş oldu. Doğuya doğru başlayan bu askerî hareket, kültür bakımından da ilk yankılarını göstermeden geri kalmadı.

Uygurlar Mani dinini, Turfan'da da bir siyaset aleti olarak kullanmağa başlamışlardı: IX. asrın sonunda Uygurlar, Tanrı dağlan bölgesinde yeni yurtlarım kurduktan sonra da, eski dinleri olan Mani dinini himaye etmeğe ve yine etrafa yaymağa başladılar. 840 dan sonra büyük yasaklarla Çin'den kaldırılmak istenen Mani dini, Uygurların doğusunda, Çin İmparatoruna isyan eden Çinli askerler tarafından kurulan devletçiğin de, resmî dini haline gelmişti. Mani rahiplerinin *"beyaz elbise"* giymeleri sebebiyle, bu yeni devletçiğin hükümdarı *"Beyaz elbise giyen imparator"* adı ile anılıyor ve devlet, dindar Mani rahipleri tarafından idare ediliyordu. Uzakdoğu'da, asırlarca Buda dininin yayılmasına yataklık etmiş bir bölgede, yeni bir Mani devletinin iurulması, çok önemli bir kültür olayı idi. Bunun sebebini de, doğrudan doğruya Turfan Uygurlarının, yeni propaganda faaliyetlerinde aramak lâzımdı.

Mani dini Turfan Uy gurlarını, artık yalnızca tüccar ve sanatkâr bir kavim yapmıştı: Turfan ve Beş-Baiıg'da yerleşmiş olan Uygurların X. yüzyıldaki tarihler: hakkında, Çin kaynaklan maalesef pek az bilgi veriyorlar. Bir gerçek varsa o da, IX. yüzyüın' sonunda memleketlerinden Tibet taarruzlarını defeden Uygurların, artık kendilerini ticaret, san'at ve edebiyata vermiş oldukları ve askerî hareketleri ikinci plana itmiş bulundukları idi. Turfan Uygur-lan da iyi komşuluk için *Sarı Uygurlar* gibi, kendilerini Çin İmparatoru üe akraba sayıyorlar ve elçilerini Çin başkentine aksatmadan gönderiyorlar-dı. Çin'den gelen kervan yollannın, Uygur ülkesi-

«in içlerinden geçmesi, Turfan Uygurlannı ticari menfaatleri bakımından, bu dostluktan ister istemez aükoyamıyordu.

X. yüzyılın birinci yarısında, Turfan ve Beş-Baıg'da Uygurlar arasında hangi olaylann geçtiğini bilmiyoruz. Yalnız bildiğimiz bir şey varsa, o da X. asnn ortasında, Çin sarayına gelen Uygur elçilerinin <!in başkentine kendi kervanları ile birlikte indikleri idi. Elçilerin hepsi de Mani dininden idiler. İmparatora bazı hediyeler verdikten sonra, kervanları *üe* getirdikleri eşyalan Çin başkentinde satıyorlar veya Çin ipeklileri ile değiştirerek, yine memleketlerine dönüyorlardı. Bunlar, yalnızca ticarî maksatla gönderilmiş elçilik hey'etleri idiler. Turfan Uygurlarının ne üe meşgul olduklarını, bu örnekle daha .açık olarak görmekteyiz*

Turfan Uygurlarının unvanları, Batıdaki Oğuz Türklerinin unvanlarına benzemişti: Devlet içinde t i c a r e t ön plana geçince", devlet reislerinin de önemi azalıyordu. Çin kaynaklânnda artık Uygur kağanlarının isimleri, hemen hemen geçmez olmuştu. X. yüzyılda yaşamış olan kağanlardan ancak ikisinin adım, tesadüfen bir kazık üzerine yazılmış, Uygurca ve Çince yazıttan öğreniyoruz. Yeni Uygur kağanlannın unvanları da çok uzamış ve Orhun'daki Uygurların unvanlarından, oldukça değişir olmuşlardı. Meselâ bunlardan biri, *"Kün Ay Tengride Kut bulmuş, Ulug Kut Ornanmış, Alpın, Erdemin ti Tut~ mtş, Alp Arslan, Kutlug, Bilge-Tengri Han"* idi. Mânası: *"Güneş ve Ay Tanrısından talih bulmuş, büyük bir talih ile tahta çıkmış, kahramanlığı ve fazileti*

üe memleketi idare etmiş, Alp Arslan, Kutlu, Bilgin Tann Han" demektir. Eski *"Kağan"* kelimesi burada artık *"Han"* olmuştur. *"Alp Arslan"* unvanı ise, Büyük Selçuk Hükümdarının adının aydınlanması bakımından önemlidir. *Alp Arslan,* burada ad olarak değil; bir unvan olarak bulunuyordu. Çin'de X. yüzyılın birinci yarısında kurulmuş olan Hı-tay S ü l â l e s i n i n tarihçileri, artık Uygur hüV kümdarlarını, hep *"Ars'jan-Han"* adı ile adlandırmışlardı. *"Arslan-Han"* veya *"Arslan-Kağan"* unvanının, hangi hükümdar veya kağan'dan itibaren başladığım iyice bilemiyoruz. Çünkü Uygurların bu çağla ilgüi tarihleri çok karanlıktır. Ama bir gerçek varsa, o da bir hükümdar unvanı olarak kullanılan *"Arştan"* deyiminin, Batı Türklerine Kas bir ad oluşu idi. Doğu Türklüğünün temsilcisi olan Uygurlar, X. yüzyılda bu unvanı, Batı Türklerinden öğrenerek kullanmış olmalıydılar.

8. X. YÜZYILDA UYGURLARIN YERLERİ

Göktürk ve Uygur yazıtları ile Çin tarihleri, Uygurlara *"Dokuz-Oğuz"* veya "Do kuz-Boy" adı verirlerdi. Çünkü, Uygur devletini kuranlar, Dokuz obadan meydana gelen soylu *Dokuz-Oğuz* boyları idiler. Arap ve tran kaynakları Türkçe *Dokuz-Oğuz* adını değiştirerek, Uygurlara *Toguz-guz, Tagazgaz* gibi değişik adlar vermişlerdi.

X. yüzyılda Uygurlara bir göz atacak olursak, onların Çin sınırından başlayıp, batıda I s ı ğ - G ö l"e kadar uzanan bir bölge içinde yaşadıklarım görürüz. Bu bölge daha çok, Tann dağlarının güney ve kuzey

eteklerini içine alıyordu. Doğuda ise Uygurların, daha IX. yüzyılda bile Hami şehrine kadar uzandıklarını söylemiştik. Gene aynı yüzyılda, Uygurların Urumçi, Beş-Baiıg ve T u r f a n şehirlerini, Tibetlileri büyük bir yenilgiye uğrattıktan sonra, tam anlamı ile Uygurlaştırdıklannı da hüiyoruz. öyle anlaşılıyor ki Uygurlar, batıda îli ve T e k e ş nehirlerinin , kıyılarını da ellerinde bulunduruyorlardı. Uygurların kuzeylerinde Kırgız ter vardı. Kırgızlar 840 da Uygurları mağlûp edince, güneye inmişler ve Altay dağları ile Balkaş gölünün kenarlarım bile işgal etmişlerdi. Kaynaklara göre Kırgızlar, artık Uygurların batı ve kuzey sınırlarında oturuyorlardı.

Çoğu Çu ve Talaş vadilerinde oturan *Korluk* boylarının yerleri, Isığ-Göl'ün güneyinden, doğuya doğru uzanıyor ve Kuça şehrine kadar Uygurların güney sınırlarını kaplıyordu. Kuça şehrinden sonra da, doğuya doğru uzayan, Tibet arazisi, Uygurların güney sınırım meydana getiriyordu, öyle anlaşılıyor ki önemli kervan yollarının geçtiği Kuça şehri, Çinlilerin elinde bulunuyor; fakat şehrin içinde de pek çok Uygur yaşıyordu.

Batıda Uygurların sınırları nereye kadar uzanıyordu? Bu henüz daha halledilmiş bir mesele değildir. Isığ-Göl'ün kuzeyindeki *Çiğtt* adlı Türk boylan, Kartuklara tâbi idiler. Bu duruma göre Uygur sanın, Isığ-Göl'ün batısına geçmemeli idi. Aynı gölün güneyi ise, Kartukların eünde bulunuyordu. X. yüzyılda Ortaasya'da yaşayan Türk boylanndan

biri ve Dokuz Oğuz'larla akrabalıkları kuvvetle muhtemel olan *Yağma* adlı Türk boyları da, karşımıza birçok mes'eleler çıkarmaktadırlar. Batıda, Kaş-gar şehri yakınlarında yaşayan Yağraa'ların reisleri, kaynaklara göre, Dokuz-Oğuz **(Yani** Uygur) hükümdarının ailesinden idiler. Karahanlı devletinin kurucusu *Boğra-Han* da, Yağma boyundan **idi.** Tabiîdir ki, bu bir rivayettir. Fakat kaynakların muhtelif rivayetlerine bakarak, Uygurların batı sınırını Horasan'a kadar uzatmak doğru değildir. Çünkü aynı Yağma boyu kaynaklarda, Isığ-GöTü» yakınlarında da zikredilir. Meselâ, Tarım nehrine akan, Tavuşkan (yani Tavşan) suyuna dökülen Aksu adlı suyun yanında da, Yağmalar vardı. Bı» Doğu Yağmalarının Uygurlarla akrabalıkları veya Uygurlara tâbi olmaları, çok muhtemeldi Bu kısa açıklamadan da anlaşılıyor ki, Uygurlara bağlı olan Türk boyları, Tanrı dağlarının güneyinde, Aksu şehrine kadar uzanan saha içinde yaşıyorlardı.

9. UYGURLAR VE "HITAY" DEVLETÎ

(Eski efendiler üe çobanların buluşması)

932 de Çin'in kuzeyinde H ı t a y devleti kurulunca, Uygurlar doğudaki siyasî münasebetlerini, başlıca iki kuvvetli devlete göre yeniden düzenleme zorunda kaldılar. Bu iki devletten birincisi ve en önemlisi, büyük bir Çin sülâlesi olan Sung devleti üe eski dostlukları devam ettirmek isteği **idi.** Nitekim 981-984 arasında Uygur başkentine gelen Çin elçisi Vang Yen-tö'ye Uygurlar çok iyi davranmışlardı. Çin elçisi daha Beş-Balıg'da iken, **ikin-**

«i bir elçi Hıtay devletinden gelmiş ve Uygurlardan, ^inli elçiyi nasıl kabul edebildiklerini sert bir düle sormuştu. Ayrıca Çin elçisinin derhal geriye gön--derilmesini de istemişlerdi. Hıtay elçisi, Çin elçisinin dostlukla Uygur ülkesinden kovulması için **bir** bahane de bulmuş ve şöyle düşünmüştü: *"Turfan eskiden bir Çin şehri idi. Çinlilerin bu şehirde halâ gözleri vardır. Çin elçisi buraya casus olarak, Uygur sınırlarını gizlice tetkik etmek için gelmiş olmalıdır. Bu ise size, dostça olmayan bir plandır. Bunun* ***için*** *de elçinin kovulması gereklidir."* Bunu duyan ^ih elçisi ise, Hıtay devletinin Uygurları, kendi aleyhlerine kışkırtmak için bu yalanı uydurduklarını söylemiş ve Uygur Hakanının onlara inanmamalarını istemişti. Fakat Uygurlar, Hıtay devletinin tarafını tutar görünmüşler ve Çin elçisine nezaketle memleketlerim bırakıp gitmesini söylemişlerdi.

Uygurlar, Hıtay devletini kuranların "Ho~ •cası" idiler: Uygurların 840 da güneye göçlerinden önce, H ı t a y devletini kuran *Kitan* kabileleri, Uygurların hâkimiyeti altında bulunuyorlardı. *Kitan* kabilelerinin arazisi, bazı Uygur prenslerine tımar olarak verilmiş ve Uygurlar tarafından uzun zaman idare edilmişlerdi. Uygurlar onlara ziraat ve san'at bakımından çok şeyler öğretmişler ve bu kabileler üzerinde, derin kültür tesirleri bırakmışlardı. Onlar da her zaman için, Uygurlara karşı derin bir •saygı hissi duymuşlardı. Hatta kaynaklarımız, Kılanlarla Tatarların Uygurlara ait sürüleri otlattıklarını ve bu sebeple daimi bir rekabet halinde bulunduklarını yazılorlardı. Tabu olarak sürüler, üy-

gurlara aitti. Diğerleri ise çobanlık için mücadele ediyorlardı. Bu rekabet neticesinde doğan düşmanlık, iki kavim arasında 840 dan sonra da devam etmişti.

özet olarak şunu diyebiliriz ki, eski dostluklar ve düşmanlıklar unutulmuyordu. Bu hisler, daha sonraki çağlara için de bir temel hazırlıyordu.

Hıtay İmparatorlarının da Uygur'lara karşı içten bir wygitarı vardı: Hıtay devletinin kurucusu ve ilk imparatorunun karısı, bir Uygur prensesi idi. Devletin idaresinde ve harplerde kocası kadar rolü olan bu tmparatoriçe, 924 senesinde kendisine gelen Uygur elçisine özel bir karşılama yapılmasını istemişti. Bu arada, U y g u r a l f a b e s i n i n Hıtay d e v l e t i n i n r e s m î y a z ı s ı olm a s ı n d a da büyük bir rol oynamışta. Uygur elçisine, Hıtay devletinin büyüklerinden biri de tercümanlık yapmışta. Hıtay devletinin ileri gelenleri arasında birçok* Uygur vardı. *Tegin, Tarkan, trkin* gibi unvanlar, *"Ordu"* gibi deyimler hep Uygurlar yolu ile Hıtay devletine geçmişti. Hıtay devletinin kurucusu ve ilk imparatoru, Orhun'daki eski Göktürk ve Uygurların eski başkentini ziyaret etmiş ve bir saygı işareti olarak Büğe Ka-ğan'ın Türkçe yazıtının karşısına bir yazıt diktir-yaret etmiş ve bir saygı işareti olarak, Bilge Ka-mişti. Fakat sonradan tüccar Uygurlar, menfaatlerini çok gözeten insanlar olmuşlardı. Çingiz-Han-devletinde olduğu gibi, Hıtay İmparatorluğunda da sonradan itibarlarım yitirdiler.

Hıtay devletinin başkentinde "Ticaret ko- l o n i l e r i kuran Uygurlar, "Demir" maden-

ferini de kendileri işletiyorlardı: Hıtay devletinin başkentine seyahat eden bir Çinli, şehrin içinde oldukça önemli bir Uygur kitlesinin yaşadığından söz acıyordu. Bu Uygurlar, tamamı ile ticaret yapmakla geçiniyorlarmış. Hıtay devletine sık sık gelen Uygur elçileri de, büyük kervanlar getiriyorlar ve orada yaşayan tüccar Uygurlarla bağ kurarak »mallarını satıyorlardı. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Hıtay devletinin tuz ihtiyacım, Uygurlarla Tatar'lar karşılıyorlardı. 1071 senesinde Hıtay devleti bir ara Uygur ve Tatar'ların getirdiği tuzlara karşı bir boykot ilân etmişti. Batıdaki "Demir m a d e n l e rini" de, yine Uygurlarla Tatarlar beraberce işletiyor ve Hıtaylara satıyorlardı.

"K a r a-H it ay" devleti de Uygur kültürünü €Ûmıştı: Mani dininin tesirleri ile tüccar ve şehirli bir millet olan Uygurlar, Ortaasya'yı ele geçiren büyük devletlere karşı gelmiyorlar; üstelik onlara tâbi ve yardımcı oluyorlardı. Bunun karşılığı olarak da, yeni fatihler tarafından saygı görüyorlar ve devlet içinde önemli mevkiler elde ediyorlardı. Kara-H ı t a y ve C e n g i z istilâsı karşısında Uygurların takındığı tavır,, bize onların bu siyasj görüşü ve temayülleri hakkında açık bir fikir verebüir. Nitekim 1130 senesinde Kara-Hıtay devletinin kurucusu Gur-Han, Ortaasya'yı istilâ etmek üzere yola Çıktığı zaman, Uygur Hükümdarına bir mektup yazıyordu. Bu olayları, Çince yazılmış belgeler şöyle anlatıyorlardı: *"Gür-Han batıya yürümek üzere hazır olduğu zaman, Uygur Hükümdarı Bilge (Ha-kan)'a bir mektup göndermiş ve kendi ordusunun*

*Batıya gitmek için, Uygur topraklarından geçmek zorunda olduğunu anlatmıştı. Ayrıca Uygur Hakanına, Hıtay devletinin kuruluşundan beri, kendileri üe Uygurlar arasında mevcut olan dostluğu da hatırlatmış ve bu konuda hiçbir şüpheye kapilmaması için, ona söz vermişti. Uygur Hakanı, gelen Gür-Han*t bizzat kendi otağında misafir etmiş ve onun şerefine üç gün müddetle büyük ziyafetler vermişti. Gür-Han ayrılacağı zaman ona^ 600 at, 100 deve ve 3.000 koyun hediye etmişti. Uygur Hakanı da kendi prenslerinden bir kaçını, onun yanma r e h i n olarak vermişti".* Bu rehin verme hareketi ile de Uygurlar, Kara-Hıtay'lıların hâkimiyetlerini tanıdıklarımı göstermiş oluyorlardı.

Bu birkaç satır bize gösteriyor ki, bütün Asya milletleri üe temas eden ve karşılarındaki rakiplerinin kuvvetini ölçmesini bilen tüccar, âlim ve san'at-kâr Uygurlar, fâtihlere yol gösteriyorlar ve bunun karşılığı olarak da, büyük devletlerin nimetlerinden bol bol istifade etmesini büiyorlardı. Uygur prensleri Kara-Hıtay sarayında önemli görevler alırlarken; diğer yandan da Uygur hocaları yine aynı sarayda, hükümdarın çocuklarını okutuyorlardı. Uygur devlet idarecileri çok ileriyi gören insanlardı. Cengiz-Han ortaya çıkıp da büyük bir başarı istidadı gösterince, hemen Kara-Hıtay devletine isyan edip, Cengiz'in tarafına geçmeği ihmal etmemişlerdi. Bu geçiş de, Uygurların bir anda zengin olmalarına yol açmıştı.

10. X. YÜZYILDA UYGUR BAŞKENTİ TURFAN'A SEYAHAT EDEN BÎR Ç2NLÎ NELER GÖRDÜ?

(M. S. 981 - 984)

981 üe 984 tarihleri arasında Turfan üe Beş-Balıg'ı ziyaret eden Çüı elçisi Vang Yen-tö, bize çok kıymetli bir seyahatname bırakmıştır. Uygurların X. yüzyılın sonundaki yaşayışları ile Uygur ülkesini anlatan ve eşsiz bilgileri kendinde toplayan bu seyahatnamenin, Uygurlar hakkındaki kısımlarım, özetleyerek kitabımıza alacağız. Bu ünlü Çin elçisi, Uygurlar hakkındaki görüşlerini şöyle özetler:

*"Şehirde, (yani Beş-Balıg*da) pek çok evler, kuleler ve bahçeler vardır. Uygurlar zekî, doğru ka-rakterli ve namuslu insanlardır. Altın, gümüş, bar kır ve demirden yapılan eşya yapımı üe vazo ve çanak çömlek yapımında, onların gösterdikleri mükemmellik ve fevkalâdelik. Allah tarafından adeta yalnızca onlara verilmiş bir vergi gibidir.***

1. îklim, z i r a a t ve h a y v a n c ı l ı k

Turfan şehrinin iklimi ve Uygurların hava du-rumuna, nasıl uydukları: Elçi, özet olarak şöyle diyor: *"Turfan şehrinin içinde bulunduğu büyük ovaya, ne yağmur ve ne de kar düşer. Sıcak da, insanın tahammül edebileceği derecenin üstünde idi. Bu sebeple halk, yer altında yaptıkları serin yerlerde otururlardı'** Hatta elçi, Evliya Çelebi gibi biraz da mübalâğa ediyor: *"8u kenarına gelen kuşlar uçarken havada kebap olup düşerlerdi.*** Diyor. Yazın Turfan ovasının çok sıcak olduğu da bir gerçektir. Bu-

nun için evler, beyaz badana ile badanalanırlarmış. Elçinin Turfan'da bulunduğu bir gün, öyle bir yağmur yağmış ki, seller birçok evleri götürmüş. Bütün bu tabiat âfetleri, Turfan'da halâ bugün bile, vardır.

Uygurlarda z i r a a t da Heri idi: Ayrıca elçi, *"Ovadan geçen bir nehrin mecrasının değiştirildiğini ve açılan kanallarla, bahçeler ile tarlaların sulandığını da"* görmüştü. *"Bu sularla büyük değirmenler de işletilirdi. Ovada her. türlü hububat yetişirdi."* Uygurlarda ziraatın çok ileri olduğunu başka kaynaklar da söylerler. Meselâ k a v u n ve karpuz Çin'e bu bölgeden gitmişti. Çinliler halâ karpuza, *"Hami kavunu"* derler.

Uygurlar daha Orhun kıyılarında iken karpuz ekmesini biliyorlardı: Uygurların karpuzculuğu hakkında Çin kaynaklarında sık sık kayıtlar geçer. Turfan ovası, üzüm bağları ile meşhurdu. Çin'e "üzüm teveği" buradan gitmişti. Bezelye ve bakla ile k i ş n i ş'in, Uygur diyarında bol miktarda yetiştirildiğini de, gene Çin kaynaklarından öğreniyoruz.

Hayvanc ılı k, Uygurların eski bir işleri idi. Uygur soyluları ve boyları, ayrı renkte ve özel cinste atlar yetiştirirlerdi: Eski Türk hayatının tek kanunu, disiplin ve düzen idi. Bir hakana bağlı herkesin yeri belli ve otlağı smırlandırılmıştı. Herkes malına kendi kişiliğinin sembolü olan bir damga vurur ve Türk kanunları ile töresi dışında, hiç kimse bu mallara sahip çıkamazdı. Uygurlar bu yönde daha ileri gitmişlerdi. Onlar, atlatın renk ve cinslerini

de ayırarak, tam bir dirlik ve düzenlik sağlamışlardı. Elbette ki bir toplumun, hep aynı renkte ve aynı cinste at yetiştirmesi kolay değildi. Bu iş, hayvancılık hakkında büyük bir bilgi ve tecrübeyi gerektiriyordu. Elçi, şöyle diyor: *"Beş-Balıg dolaylan, at yetiştirmeğe çok uygun bir bölgedir. Bu bölgede pek çok at sürüleri vardı. Uygur hükümdarının katısı, oğulları ve diğer prenslerin hepsi de ayrı ayrı at sürülerine sahip idiler. Her sürü, ayrı otlaklarda otlardı. Hükümdarın, hatununun ve her prensin atlarının renkleri ise, ayrı renkte idiler. Herkesin malı kendi atının rengine göre tayin edilirdi. Bu sayede de atlar birbirine karışmazdı. At sürüleri daha çok, Beş-Balıg vadisi boyunca otluyorlardı".* Elçi, atların miktarı için ise, *"Sayısını Allah bilir",* diyor.

Uygur yaylaları vahşi ve av hayvanları ile dolu idi. Yaylaları süsleyen, büyük ve korkunç kartal-1ar vardı: Eski Türklerin koyun ve kuzularını kapan büyük k a r t a l l a r, inanış ve düşüncelerde de büyük bir yer almıştı. Ayrıca av için kullanılan ve evde yetiştirilen, ehli kartallar da vardı. Bunların yardımı ile bir geyiği veya kürklü bir tilkiyi avlamak, hiçten bile değildi. Uygur ülkesini ziyaret eden Çinli elçi, gökte uçan büyük kartalları ve her türlü yırtıcı kuşları görünce, adeta şaşkınlığa uğramıştı. Elçi, bu büyük hayvanların ne ile beslendiklerini de, sözlerine şöyle ekliyor. *"Uygur ülkesinde çok büyük fareler vardı. Kartallar bunları avlayarak yerlerdi."* Eski Türk sözlüklerinde de pek çok fare adı geçer. Hatta H u n çocukları, bu farelere ok atarak, aüş talimleri yaparlarmış.

2. İ ç t i m a î h a y a t ve din

Uygurlar, kışın Turfan'da otururlar; yazın da Beş-Balıg yaylalarına çıkarlardı: Uygurlar, kış gelince Turfan'a gelip otururlar ve bahar gelince de Beş-Balıg şehrine, göç ederlerdi. Bu sebeple Uygur Kağanının hayatının büyük bir kısmı, Beş-Balıg şehrinde ve yaylalarında geçerdi. Turfan, ticaret yollarının uğradığı bir geçiş yeri olması bakımından, şüphesiz ki Uygurların en önemli şehri idi. Fakat henüz daha atlı savaş ve yaşantılarından kurtulmayan Uygurlar, daha çok Turfan*m kuzeyindeki dağlarda ve Beş-Bahg'da yaşıyor ve sürülerini oralarda otlatıyorlardı. İran kaynakları Beş-Balıg'ın, Uygurların sayfiye yeri olduğunu da yazarlar. Büyük Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmut ise, Beş-Balıg'ın doğrudan doğruya Uygurların başkenti olduğunu söylüyordu. Kendilerini san'at ve ilim hayatına vermiş olan Uygurlar, elbetteki Turfan'da yaşıyorlar ve bu büyük ticaret şehrinde, saygı toplamağa çalışıyorlardı. Elçilerin ve yabancı seyyahların gözlerim üzerlerine çeken Uygurlar ise, Beş-Bahg'da oturan soylular idi. Devleti idare edenler bunlardı. X. yüzyıldan sonra, Beş-Balıg da bü* ilim ve san'at merkezi haline gelmeğe başladı. Ne de olsa Turfan şehrinde birçok yabancı ve ticaret kolonileri vardı. Turfan oldukça karışık ve kozmopolitti. Fakat Uygurlar İçin, bunun da çeşitli faydaları vardı. Kervan işletmek, tüccarları kontrol edip, vergi almak, onları zen-zinleştiriyordu. Ayrıca türlü milletten insanlarla karşılaşıp, onların dillerini de öğrenen Uygurlar, dünya görüşlerini de artırmış oluyorlardı. Çok yönlü

öğrenen ve yazan Uygurların, meselâ Buda dini hakkındaki bügüeri, Çinlilerden daha çoktu. Çünkü Çinlüer, yalnızca Çince biliyorlardı. Uygurlar ise, Buda dininin ana kitaplarım, Hint eserlerinden okuyabüiyorlardı.

Uygurlarda fakir yoktu ve çalışmayanlara da devlet yardım ederdi: Elçiye göre: *"Uygur ülkesinde fakir insan yoktu. Yiyecekleri olmayanların imdadına da, devlet ve halk koşardı. Birçok in' sanlar, böyle içtimaî bir yardım düzeni üe yaşarlardı. Bu sebeple de genç yaşta ölmüş olanlara pek rastlanmazdı."*

Uygur Hakanları, büyük şölenler düzenler ve halka ziyafetler verirlerdi: Eski Türk Hakanları, türlü sebeplerle halkı bir araya getirip, yemekler yedirip, eğlendirmeyi ihmal etmezlerdi. Böyle şenlikler millette, bir birlik ve beraberlik yaratıyordu. Ayrıca halkta da, başındaki hakana akrşı bir itimat ve saygı doğuyordu. Çin elçisinin gelmesi do-layısı ile Uygur Hakanı, yine bir şölen düzenlemiş ve halkı davet etmişti. Çinli elçi, verilen yemeklerin çokluk ve lezzeti üe, yapılan eğlencelere hayran kalmıştı. Elçiye göre: *"Ziyafet sırasında müzik konseri verilmiş ve bir de sahne oyunu şeklinde,* Wr *komedi gösterilmişti. Daha sonra, Beş-Balıg'ın yakınında bulunan bir gölde, kayık gezisi yapılmıştı. Bu gezi sırasında da her taraftan müzik nağmeleri yükseliyordu."* Bugünkü Beş-Balıg harabelerinin yakınlarında, bir göl yoktur. Vadinin önüne sed yapma yolu ile, meydana getirilen sun'i bir gölün bulunması, çok muhtemeldir.

Uygurlar, yabancı elçileri kabul ederken de, büyük törenler yaparlardı: Çinli elçi Vang Yen-tö, *"Beş-Baltg'a geldiğinden yedi gün sonra, Uygur Hükümdarı tarafından kabul edildi. Uygurlar, bir elçiyi kabul etmek için, uğurlu bir günü beklerlerdi."* öyle anlaşılıyor ki Uygurlar, siyasi kabul törenlerini de dini törenlerinde olduğu gibi belirli günlerde yapıyorlardı. *"Uygur Hükümdarı (elçiyi), oğulları* ite *muhafızlarını iki yanına at üzerinde sıralamış olarak kabul etti. Hükümdar yanındakiler ile birlikte doğuya dönüyor ve o yöne selâm veriyordu."* Uygur Hakanının bir elçiyi kabul etmesi, eski Türk inançları bakımından önemli bir olaydı. Eski Türklerde "Yedi" sayısı kutsal bir rakamdı. Aynı zamanda, bir hafta da yedi gündü. Türklerin kutsal sayılarının çoğunluğu, kutsallıklarım takvim düzenlerinden alıyorlardı. Eski Türkler doğan güneşi üç veya dokuz defa selâmlarlardı. Günün başka zamanlarında ise, sadece doğuya selâm vermek, yine güneşi selâmlamak anlamına geliyordu. Bu sebeple, Çin gibi büyük bir devletin elçisi geldiği zaman, böyle bir selâmın verilmesi normal sayılırdı. Çünkü Çin elçisinin geldiğini gören Türkler, kendi devletlerinin güççe geliştiğine inanır ve sevinirlerdi. Göktürk devletinin kurucusu Bumm-Kağan da böyle demişti. Çin elçisi ise bu selâmı, başka türlü anlamak istiyordu. O'na göre: *"Çin imparatorunun doğuda oturması sebebi* ite *Uygurlar, doğu yönünü selâmlıyorlardı/'* Çin İmparatorunun elçisi Uygur Hakanının önünde ve Çin İmparatoru da güneyde idi. Bu sebeple böyle bir selâma artık, lüzum bile yoktu: *"Doğuya yapılan selâm sırasında, bir müzisyen elinde tuttuğu bir şeyi, ses çıkaran bvr taşa vuruyor ve bu suretle selâm törenine tempo tutuyordu. Bu müzikten sonra, Çin imparatorunun gönderdiği hediyeleri almağa sıra gelmişti. Elciyi at üzerinde karşılayan Uygur Kağanı, Çm elçisine yaklaşarak hediyeleri almış ve bundan sonra da, sembolik olarak Çin imparatorunu selâmlamıştı. Fakat Kağan attan inmemişti. (Çin elçisi) bu defa da, Uygur Kağanı'nın oğullarına, kızlarına ve akrabalarına hediye sunmağa başlamıştı. Hediye alma sırası gelen herkes, atından inmiş ve selâmı ihmal etmeyerek hadiyelerini almışlardı."* Uygur Kağanı'nın atından inmeyerek, Çin İmparatorunun elçisini kabul etmesi, çok önemli bir protokol meselesidir. Bu duruma göre Uygur Kağanı, Çin İmparatorunu kendisi ile aynı seviyede ve hatta daha aşağı görüyordu. Çinliler bu sırada zayıf idiler. Bu sebeple böyle bir hakarete göz yummak zorunda kalmışlardı.

Buda dinine giren Uygurlar, eski Türk inançlarını bırakamamtşlardı: Çin elçisinin, Uygurların dinî hayatları hakkında verdiği bilgiler de, daha öncekilerden az önemli değildir: *"Uygurlar senede iki defa, yere kurban verirlerdi ve kış mevsimini de törenle kutlarlardı. Kötü ruhları uzaklaştırmak için altın ve gümüş kaplar içine koydukları suları, birbirlerine serperlerdi."* Bu adetlerin eski Türk din! ile ne derece ilgili olduklarım, bu yazıda aydınlatabilecek durumda değiliz. Yere kurban kesme ve kış mevsimini korku ile kutlama ve su serperek kötü ruhlardan temizlenme gibi adetler, eski Türk inançlarına uymaktadırlar. Bu törenler, günümüzdeki Şâ-

manizm'de de vardır. Çinli elçi, Buda dinini çok iyi bilen bir kimse idi. Esasen bu törenler, eski büyük dinlerin adetlerine göre yapılmış olsalar idi, Çinli elçi bunların hiçbirini yazmağa lüzum bile görmeyecekti.

Uygur soylülart şehirde yaşadıkları halde, halâ at eti yiyorlardı: Elçiye göre: *"Zenginler at eti ve fakirler ise, koyun ile ördek eti yiyorlardı."* Bu haber de bize, Uygurların eski atlı göçebe an'aneleri-ni unutmadıklarını ve halâ at eti yediklerini gösteriyordu. Mani ve Buda dinlerinin et yemeği yasak etmesine rağmen, Uygurların at yemeğe devamları da, üzerinde durulacak önemli bir haberdir.

Uygur erkeklerinin ençok hoşlandıkları şey, ata binme ve ok atma talimleri idi: Elçiye göre: *"Erkeklerin en çok sevdikleri şey ise, ata binme ve ok atma talimleri yapma"* idi. Turfan gibi büyük şehirlerde oturan eski yerli tüccarların, böyle zevkleri yoktu. Buda ve Mani dinini kabul eden Uygurların, artık savaşçılıkları kalmamıştı. Fakat eski alışkanlıklarını, bir spor şeklinde olsun devam ettirmeyi de unutmamışlardı. Zaten Türklerde "Ök at-m a talimleri kutsal ve her gün yapılması gereken bir iş halinde idi.

Hareketsiz ve mistik Buda törenlerini Uygurlar, bir savaş talimi haline koydular: Buda dini ile ü-gili törenleri Çinli elçi şöyle anlatıyor: *"Uygurlar ilkbahar olunca hep bir araya gelerek toplanırlardı. Bundan sonra da Buda mabetlerine giderlerdi. Bu mabet ziyaretleri sırasında, bir çokları atlara biner-*

ler, her gördükleri şeye ok atarlar ve onları mızrakları ile mızraklarlardt. Bu hareketleri ile de, kötü ruhları defettiklerine inanırîardi. Turfan şehrinde, Buda mabetlerinin sayısı pek çoktu. Bunların yanında, Mani ve Z e r d ü ş t dinine ait mabetler de vardı. Bu son iki dine bağlı rahipler, Budizm'i mutezil (Heretik) bir din sayıyorlardı. Bunun sebebi de, Uygurların daha önce, Mani ve Zerdüşt dinleri ile temasa gelmiş ve onlara girmiş olmaları tdL[M] Uygur devletinin resmî dinî, sözde Buda dinî idi. Uygurların türlü bağlar kurdukları Çin ve Hindistan gibi zengin ve büyük ülkelerin de devlet dinî, yine Budizm idi. öyle anlaşılıyor ki Uygurlar, bu büyük memleketlerden çeşitli faydalar sağlıyorlardı. Ayrıca o çağda bile milyonlarca insan, Buda dinine inanıyorlardı. Bu sebeple Uygurlar, Buda dinini kabul etmişler ve âdeta devletçe onun öncü-lüğünü yapar olmuşlardı. Fakat milletçe toplanarak, ok atma ve mızrak talimleri yapma yolu ile Buda tapınaklarında tapınma, Budistler dünyasının hiçbir yerinde görülmeyen olaylardı. Uygurlar, eski Türk inançlarına olduğu kadar, çok eskiden denedikleri Mani ve ZerdüşÜük, yani ateşe tapma dinlerine karşı olan saygılarını da, henüz daha yitir-memişlerdi. Bunun için de Buda'mn din düzenine, kalpten inananlar oldukça azdı.

3. E l b i s e, k u m a ş, m ü z i k ve k i t a p l a r

Uygurlar, kürk ve süslü şapkalar giymeği çok severlerdi: "Uygur ülkesinin samur derileri, beyaz

keçeleri ve çiçeklerle süslenmiş kumaşları da çok ünlü idi." "Kadınlar hotozlu şapkalar giyerlerdi." Bu şapkaları, Moğol çağındaki *"Bogtag"* adlı kadın şapkaları ite mukayese edebiliriz. *"Erkeklerin en çok sevdikleri şey ise, yalnızca ata binip ok atmak idi." Moğollar,* Cengiz-Han'la beraber Uygurların tesirleri altına girmişler. Cengiz-Han ve oğullarının saraylarında Hakan çocuklarım okutanlar, Uygur hocaları idiler. Şahzadelerin dadıları ite süt anneler ise, onların eşleri idiler. Bu sebeple eski Uygur kadın ve erkek modaları da, Cengiz-Han'ın sarayına örnek bir giyim olarak kolaylıkla girmişti.

Turfan'da dokunan "Çiçekli Uygur kumaşları" her tarafa ün salmışlardı: Çin elçisi, Turfan şehrinde dokunan çiçekli Uygur kumaşlarına hayran kalmış ve bunlardan da söz açmıştı. Çin» en iyi kumaşların dokunduğu bir yerdi. Ayrıca Çin seyyahları, ancak kendilerinde bulunmayan garip ve güzel şeylerden söz açarlardı. Bu da bize, Uygur kumaşlarının yüksek özellikleri hakkında iyi bir fikir verebiliyordu. Osmanlı Türklerinin *"Hıtaî"* yani "Çin'e ait" dedilkeri çiçekli süslemeler, Ortaasya Türk san'aü-nın önemli özelliklerinden biri idi. Çin elçisi Beş-Balıg kumaşlarından hiç söz açmıyor. Halbuki Beş-Balık'da dokunan kumaşlar Ortaasya'da, tran ve Arap kumaşları ile rekabet halinde idiler. Yakın Doğudan Güney Sibirya"ya ve Moğolistan'a giden ticaret yolları hep, Beş-Balıg'dan geçiyorlardı. Bu kervanların sık sık Uygurlar tarafından yağmalandıkları da söylenir. Uygurlar, yabanî olarak dağlarda yaşayan ipek böceklerinden de istifade etmesini biliyorlardı.

Uygurlar günlük yaşantılarında, müzik ve sazlarından ayrılamazlardı: "Uygurların saza benzer iki türlü çalgı âletleri vardı. Uygurlar kırlarda gezintiler yapıp, uzak yerlere giderlerdi. Fakat hiçbir zaman müzik âletlerini yanlarından eksik etmezlerdi." Uygur Kağanı, Çin elçisinin onuruna, Beş-Balıg yakınlarındaki bir gölge kayık gezileri düzenlemişti. Elçiye göre:" *Bir müzik konseri verümiş ve (herhalde müzikli olarak), bir de sahne oyunu şeklinde bir komedi oynanmıştı... Gölde kayıkla gezinirlerken de, her taraftan müzik nağmeler} yükseliyordu."*

Her Uygur mabedinin, bir de Kitaplığı bulunurdu: Şehrin içinde 50 kadar Budist mabedi vardı. Mabetlerin hepsi de, değerli kitaplarla dolu ve kitaplıklara sahipti. Turfan şehri yakınlarında yapılan kazılarda, kitaplar ile birlikte kütüphaneler de ele geçmiştir. Çölleşmiş olan bu şehirler, artık terkedilmişti. Asırlarca yağmur yağmadığı ve rutubet olmadığı için kitaplar, kumlar arasında çürümeden, zamanımıza kadar gelebilmişlerdir.

4. Uygurlar ve madencilik

Uygurlar, en iyi demir ve çelik işçileri idiler: Ortaasya'da en iyi çelik cevherleri, kuzeydeki Kırgız Türklerinin bölgesinden çıkardı. Kırgız ülkelerinin güney - batısında yaşayan Göktürk boylan, bu çelikleri işlerler ve silâh yaparak satarlardı. £8^ lâh endüstrisini ellerinde tutan bu soylu ve güçlü Türk boyları, M. S. 552 de Göktürk devletini kurarak, 300 yüa yalan bir süre içinde yaşayan, büyük

bir imparatorluk kurmağı başarmışlardı. Kılıç yapımı işlerinde kullanılan bu iyi cins çeliklere Türkler, *"Kurç"* adını verirlerdi. Şam usulüne göre işlenmiş çelikler Çin'e, Hindistan ile Hami şehirlerinden gelirdi. Hami, Uygurların doğularındaki bir sınır şehri idi. Çin elçisi Vang Yen-tö bu şehirden de geçmiş ve gördüklerini şöyle anlatmıştı: *"Hami şehrinde ağaçlar üzerinde yaşayan, (fakat Çin'deki gibi insanlar tarafından yetiştirilmeyen) ipek böcekleri varan, tpek kozaları ağaçlar üzerinden toplanır ve bunlardan da çok güzel kumaşlar yapılırdı. Bilhassa büyük kuyruklu ve etleri lezzetli koyunları, çok iyi cins değirmen taşlan ve bu taşlardan elde edilen çelik cevherleri, bu şehrin saymağa değer önemli şeylerindendi. Hami ile Turfan şehirleri arasında büyük bir çöl vardı."* Elçi bu çölden korku ile bahsediyor. Bu çöl sebebi ile, Uygurların Hami şehri ile olan ilgileri ve buraya gelen kültür tesirleri az olmuştu. Cengiz-Han çağında Mo-ğollara seyahat eden Çinli elçiler, Moğolların çelik işlemesini bilmediklerini yazarlar. Moğol generalleri ve orduları kendi kılıçlarını Uygur-lara ısmarlarlardı. Çin'in batısındaki demir madenlerini de Uygurlarla Türk Tatarlar işletirlerdi.

"Nisadır" işletmeleri üe ticareti de, Uygurların elinde idi: Belkide Asya kıt'asınm en önemli nışadır madenleri Uygurların elinde idi. Çinliler nışadıra, *"Uygur tuzu"* derlerdi. Çin'de de nışadır madenleri vardı. Fakat önemsiz ve küçük idiler, önasya'daki en önemli nışadır madenleri de, îran'daki Kerman şehri yakınlarında idi. Çin'cedeki inşadır sözü de, Batı Türkistan'ın yerli dillerinden gelmiştir. Bir Çin ansiklopedisi Uygur mşadır madenlerini şöyle anlatıyordu: *"Bu madene Tatar tuzu da denir. Onların memleketinin ortasında, volkanik iki büyük dağ vardır. Bu dağlardan birisi Turfan yakınındadır. Turfan ovasını (doğusundaki) Hoço şehrine, bu volkan dağlarından dolayı, "Ateş Şehri" adı da verilirdi. Beş-Balıg şehrindeki diğer dağa ise Ak-Dağ, derler. Her iki dağın ağzından da dumanlar ve alevler fışkırır. Dağlardaki bir mağaraya yeşil renkte bir su dolarak birikirdi. Hava ile karşılaşınca da, hemen bir tuz haline girer ve nışadır olurdu. Turfan'daki dağdan ise bir duman sütunu yükselirdi. Karanlık olunca da bu dumanlar, ateşten bir direk haline gelirlerdi. Yakınlarında uçan kuşların renkleri bu yüzden kıpkırmızı olurdu. Bunun için de bu dağa, "Ateş Dağtf* demişlerdi... Küllerin bazılarım topladıktan sonra getirip kazanlarda kaynatırlardı. Bu yolla çıkardıkları nışadırları, ekmek şeklinde kalıplayıp, satarlardı. Nışadırların beyaz cinsi, en iyisidir. Bu cins nışadırlar, madenler tarafından iyi emüirlet. iyice kuruması için de bir soba üzerinde ısıtırlar ve kurutulduktan sonra da, iyi saklanması için bir miktar zencefil katmağı ihmal etmezlerdi..."*

Uygurların elde ettikleri "Boraks" da Ciride aranan madenlerdendi: Ortaasya'nın başlıca boraks madenleri de, Uygur ülkesi ite Doğu Türkistan'daki Hotan şehrinde bulunuyordu. Bu iki bölgenin Çin İmparatoruna sık sık boraks hediye ettik-

leri görülür. Boraks madenlerinin en büyükleri, bu çağda İran'da işletilenlerdi. Eski Batı Türkistan ve İran'da boraksa, *"furak"* veya *"burak"* derlerdi. Türkler de Batı Türkistanla olan kültür bağları dolayısiyle, bu madene"bwrcr" demişlerdi. Ruslar ise bu madeni Türklerden öğrenmişler ve ona yine, aynı adı vermişlerdi. Anadolu ve Ortaasya Türklerinin boraks için şimdi kullandıkları *"teneker"* veya *"tenekâr"* sözü ise, Hindistan'dan tran'a, Türkiye'ye ve buradan da Avrupa'ya geçmiş olan bir deyimdir.

En iyi cins "B a k ı r Oksif de, Uygur ülJcesinde bulunurdu:* Çinliler bakır oksid'e, *"yeşü tuz"* derlerdi, öyle anlaşılıyorki, Çinliler bu madenî. Doğu Türkistan'ın ünlü şehirlerinden biri olan Kuca ile iran'dan elde ediyorlardı. Uygur kentlerinden biri olan Karaşar'da da, bu maden bulunuyordu. Karaşar'lılar bu madeni, sulardan topladıkları taşların üzerlerini, kazıyarak elde ederlerdi.

Uygurlar "Maden kömürü™ kullanmasını da biliyorlardı: Çinli elçi şöyle diyordu: *"Ağzından alev ve dumanlar çıkan dağın eteklerinde siyah taşlar ve kumlar bulunurdu. Uygurlar bu siyah taşları alarak ocaklarında yakarlardı.'** Bu önemli belge de bize gösteriyor ki Uygurlar, maden kömürü yakmasını biliyorlardı.

Çin elçisi Vang Yen-tö, Uygur diyarına niçin gitmişti: Vang Yen-tö'den bu kadar söz açtıktan sonra, biraz da onun seyahat sebebinden söz açalım: Bu Çinli, Çin İmparatorunun resmî bir elçisi idi. 932 senesinden sonra Çin'in kuzeyinde Hıtay

devleti kurulunca, Çin için büyük bir tehlike teşkil etmeğe başladı. Bu tehlikeye karşı Ç5n, yeni müttefikler aradı. Hıtay devletini arkadan.vurmak için de, Uygurlarla anlaşmak istedi. Çin, elçiyi Uygurlara bu amaçla göndermişti. Fakat Uygurlar hem Çin'i ve hem de Hıtay devletim memnun etme yolunu daha doğru buldular.

11. SARI UYGURLAR

Sarı Uygurlar, "Buda dini'nin öncüleri" oldu- ■ lor: Uygurların bir bölümü, Çin ile Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunan Kansu'-ya gitmişler ve büyük bir şehir olan Kan-Cov'da yeni bir devlet kurmuşlardı. Bu Uygurlar, Çinlilerle karışmamışlar ve halâ Türk fizyonomilerini muhafaza ede gelmişlerdir. Buraya gelen Uygurlar çok zayıf İdiler. Çin tarihleri bu durumu özellikle anlatıyorlardı. Eski güçlü Uygur prensleri kuvvetlerini kaybetmişler ve otoriteleri de, artık nazırların ve büyük memurların ellerine geçmişti. Sarı Uygurların siyasî faaliyetleri hemen hemen yok gibidir. Onlar yalnızca Kan-Cov şehrinin sınırları içinde kalmışlardı. Ayrıca bu bölge Budizm'in de en çok yayılmış olduğu bir yerdi. Budist'lerin en kıymetli eserlerinin bulunduğu "Bin B u d a" veya "Dun-Huang" Mağaraları da, Sarı Uygurların yakınlarında idi. Bu sebeple, Uygurların eski dinleri Mani dini, burada daha çok yaşayama-mıştı. Uygurlar burada yeniden Buda dinini kabul «tmişlerdi. Budist kitaplarının San-Uygur Kağanı'nı *"Gök Hükümdarı'** diye anmaları ve ayrıca, X. yüz-

yılın başında buradan Çin'e gelmiş olan rahiplerin yeşil cübbe giymiş olmaları da, onların çoktan Buda dinine girmiş olduklarını gösteren belirtilerdi. Çünkü yeşil c ü b b e y i Budist rahipler giyinirlerdi. 1001 senesinde Hıtay devletine gelen Uygur elçisi, hem bir Buda rahibi ve hem de bir tabipti. Esasen Hıtay devletinin kurucuları, Uygurların inançları ve dinleri hakkında büyük bir ilgi duyuyorlardı. 1066 da, Sarı Uygurların komşusu Tangut devletinin gönderdiği bir elçi bile, soyca Uygur olan bir Buda rahibi idi. Beraberinde Buda dinine ait bazı kitaplar getirmiş ve Hıtay sarayında, Budizm'i yaymak istemişti. IX. yüzyılda, San-Uygurlann siyasî tarihi hakkında, hemen hemen hiçbir bilgimiz yok gibidir.

Sarı-Uygulartn etrafında diğer Türkler de çok idi: X. yüzyılda, Çin'de büyük karışıldıklar meydana gelmişti. Eskiden tek bir devletin hakimiyeti altında bulunan Çin, bu çağda arka arkaya kurulan *"Beş Devlef** tarafından idare edilmeğe başlanmıştı. Bu devletlerden birkaçı Ortaasya'nm meşhur ve savaşçı Türk boylarından biri olan Şa-to'lar tarafından kurulmuşlardı. X. yüzyıla ait, Hotan dilinden yazılmış vesikalara göre, Sarı Uygurların dolaylarında pek çok Türk boylan vardı. Bunlar arasında *Töliş, Bayırku* gibi Türk boylan ile, Sarı Uygurların kuzey batısında oturan *Tatarlar,* bunlar arasında en önemli olanlardı.

Ticaret yollan üzerinde oturan Sarı-Uygurlar, Çin üe iyi geçinip, "Ticaret ve ilim"le uğ-raşıyorlardi: San Uygurlann Çinlilerle her zaman

için dost geçindiklerini; fakat kanşmadıklarmı gö-rüyoruz. Orhun'daki Büyük Uygur Kağan'lannın, Çin İmparatorlarının kızları ile evlenmiş olmaları, bu iki kavim arasında bir akrabalık hissi ve samimi bir dostluk yaratmıştı. Bu dostluğa rağmen, X. yüzyılın başında Uygurların, Kansu'daki Çin şehirlerini yağmalamaktan geri durmadıklarım da görüyoruz.

911 de San-Uygurlann, ük olarak askerî bir harekete geçtiklerini ve meşhur B i n-B uda ma-betlerinin bulunduğu, Tun-Huang şehrini zaptettik-lerini, Çin kaynaklanndan öğreniyoruz. Burası, bir klütür şehri idi. 923 senesinde San-Uygurlann, *"Jen-Mey Kağan"* adlı bir kağanları vardı. O da, kendileri için büyük bir tehlike teşkil eden Tibetlilere karşı, Çin'le bir anlaşma yapmıştı. Çinliler de sınırlarını, Tibet akmlanna karşı korumak için, San-Uygurlann yardımına güveniyorlardı.

öyle anlaşıhyorki bu Uygurlar, batıdan gelen mallan alıyorlar ve kendi kervanları üe Çin'e götü-rüyorlar ve bu suretle para kazanıyorlardı. Yalnızca bir şehirde devlet kurup, yaşayan Uygurlann ha-yatlanm devam ettirebilmeleri ve siyasî önemlerini şimdiye kadar karışmadan koruyabilmeleri, işte bu ticarî bilgilerinden ileri geliyordu.

938 senesinde Sarı-Uygurlara uğrayan bir Çinli seyyah neler gördüf: Çinlüerin, Doğu Türkistan'daki Hotan şehri kralına gönderdikleri bir elçi, 938 de San-Uygurlara da uğradı. Elçi onlan şöyle anlatıyordu: *"Sarı-Uygurların Kağanının ordugâhı da, tıpkı Orhun'daki Uygurlarınki gibi, çadırlı bir kamp*

4W» *idi. Atlı konar göçer yaşantılar, henüz daha değişmemişti. Şehrin güneyindeki dağlar, Uygurların sürülerine otlak vazifesini görüyorlardı. Bu dağlarda, (Göktürk devletinde çok önemli bir rol oynamış olan) Şa-to Türklerinden, bazı boylar da yaşıyorlardı.*** Bu önemli kaynak bize gösteriyorki, Sarı-Uygurlar, savaşçılıkta büyük bir şöhret yapmış olan -Şa-to Türklerinin yardımını onlarla beraber yasamak suretiyle elde etmiş oluyorlardı. Mani dininin tesiri ile, Uygurların savag kabüiyetleri kaybolmuştu. Fakat içlerinde yaşayan bu Türk savaşçıları, onları senelerce Tibet ve Çin akınlarına karşı korumasını bilmişlerdi.

Bugün elimizde bulunan, Uygur. Türkçesi ve yazısı ile yazılmış en önemli kitaplar da, Sarı-Uy-gurların ülkesinde bulunmuştu. Kubilay-Han zamanında bütün Çin'i elinde tutan Moğol-Türk İmparatorluğu ile, XV. yüzyılda bütün Moğolistan'a ve kuzeye, Buda dinini yayanlar da, yine Sarı-Uygur rahipleri idiler.

12. UYGUR KÜLTÜRÜNÜN KALINTILARI

K a r a h a n l ı l a r

Karahanlı devleti, yerleşik hayata geçen Türk boylarının meydana getirdiği büyük bir kültür dev-letidir : Türgeş devleti ile ilgili bölümümüzde gös-terdiğimiz gibi, Batı Göktürk devletini meydana ge-üren Oğuz kitleleri batıya kaydıkça, onların yerlerini Karluk'lar almışlardı. Diğer Türk devletlerine nazaran küçük bir ayrılık gösteren Karahanlıların, iki tane başkentleri vardı. Kuzeydeki başkent Isığ-

Göl'ün batısında bulunan Balasagun şehri idi. Gü-neydeki ise, bugünkü Kaşgar'da kurulmuştu. Orta-asya Türk kültür tarihi bakımından bizim için kuzeydeki başkent yani Balasagun şehri daha önemli idi. VIII. yüzyılın başında, daha henüz San Türgeş devleti zamanında bile, bu bölge şehirlerinin Türkler tarafından iskân edildiklerini görmüştük. Doğudan gelen Karluklar, Türgeş devletinin yerini aldılar ve bu bölgede yeni bir devlet kurdular. Şu da Türk tarihinin çok ilgi çekici olaylarından birisidir: Yeni bir devlet kuran Karluklar nasılsa bu devletlerine de Türgeş devleti adını vermişlerdi. Her halde Türgeş devletini meydana getiren Türk halklarının hepsi de batıya göçmemişlerdi. Ayrıca, Türk boylarının en asilleri tarafından kurulan San Türgeş devletinin, Kartukların zihinlerinden silinmeyen büyük bir hatırası da olmalı idi. Karluklar Türgeşlere nazaran, daha az medenî ve daha dö* zensiz idiler. Gerçi Karluklar Türk kavimleri içinde, en savaşçı olanlar arasında yer alırlardı. Fakat Türgeşler Batı Göktürk devletini kurmuş ve geliştirmiş Türklerdi. öyle anlaşılıyor ki Karluklar, Tür-geşlerden çok şeyler öğrenmişler ve onların yardımı ile de, şehir hayatına ısınmışlardı. Artık X. yüzyılın ikinci yarısında, Kartuklann oturduklan birçok şehirlerin adlarını, İslâm kaynaklannda bulabiliyoruz.

Karluklar, doğulanndaki Uygurlardan da çok şey öğrenmiş olmalı idiler: 840 senesinden sonra Turfan bölgesinde kurulan İL Uygur devleti, kültür ve medeniyet bakımından diğer Türkleri, gölge-

de bırakacak kadar büyük bir gelişmeye ulaşmıştı. Batıdaki sınırları Isığ-GöTe kadar uzanıyor ve Karlukların da, doğu komşuları oluyorlardı. Karluklar, henüz daha yeni olarak, göçebe hayatından şehre inmişlerdi. Bu sebeple şehir hayatı ile uyuşamayan birçok inançlarını ve günlük yaşantılarını, henüz daha bırakamamışlardı. Uygurlar ise, Türk dilini geliştirmiş, türlü yönlerde Karluklara öncülük edebilecek bir duruma gelmişlerdi. İşte Karahanlı devletinin dil ve yazısının Uygur biçiminde doğup gelişmesi, ancak ve ancak böyle bü* Uygur tesirine bağlanabilirdi. X. yüzyılın ikinci yarısındaki başlıca Karluk şehirleri arasında *Mirki, Kulan, Tüeün-Bulak, Tu&Göl gibi* önemli yerleşme yerleri zikredilmektedir. Bu çağda *Aşpara* şehri de bir önem taşıyordu. *Aşpara,* Göktürklerin önemli şehirlerinden birisi olduğu kadar, adını da yine Göktürk unvanlarından biri olan *Işbara'ûan* alıyordu.

Korluklar, batıdan îslâmiyetin tesirlerini de almağa başladılar: Kartukların batı sınırı sayılan Talaş şehri geniş miktarda ticaret kolonilerinin yaşadığı bir şehirdi. Birçok yollar burada birleşiyorlar ve önasya'dan gelen müslüman kervanları ile tüccarlar da, bu şehirde yaşıyorlardı. *Burana Mescidi, Babacı-Hatun* ve *Ayşe-Bibi* Türbesi, Islâmi tesirlerle meydana gelmiş, bu bölgenin en eski Türk eserlerindendirler. *Taraz* şehri Ortaasya'da Îslâmiyetin bir sıçrama tahtası gibi idi. Karluklar. halâ Şamanizme inanıyorlar ve eski inançlarım devam ettiriyorlardı. Uygurlar ise, çoktan Buda dinine inanmışlardı. İşte bu iki tesir altında kalan Türkler,

yavaş yavaş bölünmeye ve ikili bir kültür meydana getirmeğe başladılar. Şehirlere yerleşen Karluklar Uygurların tesiri altında Buda dinine inanmağa başlamışlardı. Batıya gözlerini çevirenler ise, müslümanlığın tesirleri, altında yavaş yavaş yumuşamağa doğru gitmişlerdi. Karluklar Türkleri ne kadar Budist veya Îslâmiyetin tesirleri altında olurlarsa olsunlar, kendi inançlarını ve eski san'at üslûplarını da bir türlü bırakamamışlardı. Islâmiyette hayvan ve insan resmi yapmak yasaktı. Fakat X. yüzyıl Karluk eserlerinde, bol bol hayvan ve insan resimlerine rastlıyabiliyoruz. Ama bunların yanında Îslâmiyetin geometrik süslerinin de yavaş yavaş yer almağa başladığını, elimize geçen eserlerden açık olarak anlıyabiliyoruz. Bu suretle eski Türk inançları, bir yandan Islâmiyete ve Budizme karşı koymak isterlerken, onlar da tesirlerim Kartukların içlerine yaymaktan geri kalmıyorlardı. Bu devre Türk sanatının çok önemli bir çağıdır. Eski Türkler, hayvan ve insan figürlerinin yanında, tabiatın unsurlarına da büyük bir önem veriyorlar ve eserlerinde bol bol bitki motifleri kullanıyorlardı. Bu bitki motiflerinin çoğu da, Çin tesirleri altında kalmış süsleme düzenleri idi. Gerçi üslûp, Çin tesirinde idi. Fakat bu eserlerde kullanılan bitkiler ise, Ortaasya'da bulunan ve Türklerin çok sevdikleri bitki türleri idiler.

İslâm sanatının geometrik motiflerini seveme-yen Türkler, onların yerine bitki süsleri koyuyorlardı: Yukarıda da söylediğimiz gibi, bitki ve çiçek motifleri Çin sanatının en önemli özelliklerinden biri

idi. Fakat İsa'dan çok önceki cağlardan beri Ortaasya sanatının her yönünde bitki ve çiçek, hayvanlardan sonra ikinci derecede yer almıştı. Çin'de **bitki** ve çiçekler çok üsJûplandırılmış ve âdeta gerçek özelliklerini kaybetmişlerdi. Fakat Ortaasya'da tabiat, olduğu gibi kabul ediliyordu. Bitki ve hayvan tabiat üzerinde nasıl görülüyorsa, aynen öyle yapılıyordu. Elbetteki bunun bir sanat yönü vardı. Üslûplandırılıyor ve bitkilere bir ruh veriliyordu. Fakat tabiatın aslından ayrılmak, bir türlü Ortaasyalı şövalyelerin hislerine uygun gelmiyordu:

Elbetteki tslâmiyetin büyük tesirleri altında birçok Türk kitleleri, bu dini kabul etmek zorunda kalacaklardı. Nitekim de öyle olmuştu. Fakat Türkler hiçbir zaman, tslâmiyeti aynen alamamışlar ve onu ancak kendi hislerinde yoğurarak, kendilerine benzetmişlerdi. Nitekim Rarahanlı devletinde tslâmiyetle ilgüi olarak yazılan kitaplar da, tamamı üe eski fıkıh kitaplarına uyulmamış ve tslâm dini realist bir görüşle açıklanmıştı. Türkler tslâmiyete girmeğe hazırlanıyorlardı. Artık eski insan figürleri realistliğını kaybetmiş ve üslûplandmlmaya doğru gidiyordu. Gerçi bunlar da birer insan ve hayvan resimleri idiler. Fakat o kadar çok üslûptandırılmışlardı ki, artık bunların tslâmiyetle çatışacak bir yerleri kalmamıştı. Ayrıca yepyeni bir Türk süsleme düzeni meydana geliyordu. Bu istek, sonradan Osmanlıların *"Hıtaî"* dedikleri motiflerin doğmasına yol açacaktır. Bütün bunlara rağmen, tslâmiyete zararı olmayan en eski Göktürk motiflerini büe, Karahanlı çağının ilk eserlerinde görmek mümkündür.

Karahanlı devleti Kartukların meydana getirdiği büyük bir şehir kültürü üzerine kurulmuştur Türgeş devletinin başkenti Tokmak şehrinin bulunduğu Çu vadisi, her çağ İçin ekonomi bakımından çok önemli bir yer tutmuştur. Tanrı dağlarının yüksek ve karlı tepelerinden inen birçok su kolları, kuzeydeki ovalar içinde dağılmış ve insanların yaşaması için müsait bölgeler meydana getirmişlerdi. Çok iyi ziraat yapılabilen bu şehirler, şimdi de eski önemlerini kaybetmemişlerdir. Bu suyun kolları, kuzeye doğru indikten sonra, birleşerek Çu nehrini meydana getiriyorlardı. Çu nehri, bozkırlar içinde bir müddet aktıktan sonra çöllerde kaybolup gidiyor; fakat gerisinde münbit vadiler bırakıyordu. İşte Karlukların gelişinden sonra, bu çayların hemen hemen herbiri üerinde bir şehir kurulmuş ve bu şehirler de birçok kalelerle donatılmıştı. Gerçi bunlardan birçoğu daha önceki Göktürk devletinde de yaşamakta idiler. Fakat Karluk çağında bu yerleşme yerlerinin sayıları süratle artmış ve meydana gelen yeni kültür çeşnisi ile de, kendilerini diğerlerinden ayırmışlardı. Karluk şehirleri yalnızca Çu nehri kıyılarında kalmamış; doğuda, Tann dağları ve batıda da Talaş nehri kıyılarında yayılmıştı. *Artık bu bölgelerde yeni bir mimari tarzı da doğuyordu. Bu tarzda hem tslâmiyetin yeni tesirleri ve hem de Ortaasya şehirlerinin asırlardan beri gelişmiş olarak yaşayan üslûp ve motifleri devam ediyor* du. Karluk Türklerinin realizmi de artık açık olarak görülüyordu. Bu eserler ne iran'ın, ne tslâmiyetin ve ne de Eski Göktürk çağının binaları idiler.*

Bunlar yepyeni bir üslûbun ve inanışın öncülerinden başka birşey değildiler.

Bunun içindir ki, Anadolu'daki Türk eserlerini incelerken ne Arap, ne İran ve ne de diğer kültür bölgelerinin eserlerine bakalım. Bunların eşlerini, Arap ve İran âleminde bulamayız. Anadolu Türk mir mari8i Ortaasya'da meydana gelmiş, gelişmiş ve ondan sonra Anadolu'ya geçmiştir. Elbetteki Batı Türkistan'ın eski sanatından çok şeyler almıştı. Batı Türkistan da, komşusu İran'ı göremez, duyamaz olamazdı. Batı Türkistan'da, İran mimarlık tesirleri elbette görülecekti. Fakat Batı Türkistan, hiçbir zaman İran'ın bir parçası olmamıştı. Orası her zaman için, Ortaasya'ran bir bölgesi olmuş ve en yakın bağlarım da yine Ortaasya ile kurmuştu.

Karahanlı devletini kuranlar da şehirli idiler: 850 senesine yakın çağlarda adı geçen *Bilge Minçur Hakan'ın,* şehirde oturup oturmadığım iyice bilmiyoruz. Fakat Samanoğulları hükümdarı ile,. Isficâb şehrinde savaşmıştı. îsficâb şehri de, eski Türk tarihi bakımından büyük bir önem taşıyordu. Türgeş devleti yıkılınca, Taşkent ve Fergana'da Türk prenslikleri kurulmuşlardı. Bu sebeple Göktürk boylarına, güney yolu kapanmıştı. Fakat öyle anlaşılıyor ki îsficâb yolu, Göktürklerin soylu On-Boylarına daima açık kalmış ve buralara gelip yerleşebilmişlerdi. Yine Karahanlıların eski hanlarından *Buğra Hakan* da Kara-Şehir'de otururdu. 897-907 seneleri arasında Samanı Hükümdarı, Karahanhlardan *Oğul-cak-Kadtr Hakan'a,* kaçmış ve Kaşgar'a gitmiş-

ti. Çünkü bu Türk hakanı, bu sırada Kaşgar'da oturuyordu. Bu çağdaki Batı Türkistan mimarisinden, pek fazla birşey kalmamıştır. Çünkü Samanoğulları devleti daha çok İran mimarîsinin tesirleri altında kalmış ve binalarını ağaçtan yapmışlardı. Halbuki Karahanlı devletinde yeni bir mimari tarzı doğuyor ve taş binalara önem veriliyordu. Karahan-lüar için şehir hayatı büyük bir değer taşıyordu. Bu zamana kadar Müslüman tarihçileri şehirlerin tarihlerini yazmaya önem vermez iken, Karahanlı çağında seri halinde şehirlerin tarihi yaahyordu. Şehre önem vermek, elbetteki onun tarihini yazdırmağı da gerektiriyordu.

Karahanlı çağında, doğudaki Uygurların Budist kültürü de devam edegelmişti. Isığ-Göl'ün doğusundaki Sülmi şehri, bu Budist kültürün batı sınırım meydana getiriyordu.

IV.

KUZEY VE AVRUPA TÜRKLERİ

A. KUZEY TÜRKLERİ

3L K ı r g ı z l a r

Ktrgtz Türkleri Güney Sibirya'nın medenî ve mvaşçı bir halkt idiler: Sibirya'yı güneyden kuzeye doğru baştan başa kesen büyük bir Yenisey neferi vardır. Bu nehir, kaynaklarını Altay dağlarının kuzeyinden alır. Bu dağlardan çıkan iki küçük ırmak güneyde birleşerek, Yenisey nehrini meydana getirirler. Bu her iki ırmak da Türk tarih ve kültüründe çok büyük bir yer almışlardır. Bu ırmakların doğudan akanına Büyük Kem, güney ■batıdan gelenine de Küçük Kem adı verilir. Gerçi en büyük Türk yazıtları Orhun nehri ki-yılarında btdunmustur. Fakat bu yazıtlar etrafında Türkçe yazılmış, diğer küçük Göktürk yazıtlarına çok rastlamanın imkânı yoktur. Orhun bölgesinde birkaç küçük yazıt bulunmuştur. Fakat bunların sayısı pek azdır Halbuki Kem nehri kıyıları, büyüklü küçüklü birçok Göktürk yazıtlarıyle doludur. El-beîteki Göktürk yazıtlarının da bir başlangıç ve bir geîîşrae noktası vardı. Orhun kıyılarındaki Türk ya-»öan, gelişmiş bir alfabe üe işlenmiş bir düe sahip

idiler. Fakat Kem bölgesinde bu alfabelerin gelişmemiş; hatta henüz daha bir damga şeklinde olanlarına bile rastlamaktayız. Bu ilkel Türk yazıtları, bize çok önemli bir gerçeği hatırlatıyorlar, öyle anlaşılıyor ki O r h u n n e h r i k ı y ı l a r ı, eski Türk a l f a b e s i n i n b a ş l a d ı ğ ı ve g e l i ş t i ğ i bir b ö l g e d e ğ i l d i. Burasının başkent olması nedeniyle, başka yerde gelişmiş olan Türk alfabesiyle yazılar yazılmış ve oraya hatıra olarak dikilmişti.

Ktrgtzlartn bölgesi Türk alfabesinin icad edüdiği ve geliştiği bir yerdi: Bu durum karşısında bizim hatırımıza başka önemli sorular da geliyor: Acaba "T ü r k l e r i n ana v a t a n ı", Kırgızların yaşadığı Kem ırmağı bölgeleri mi idiler? Çüı kaynakları, 'T ü r k l e r i n m e n ş e i n - d e n" söz açarken, başlıca iki bölge gösterirler: Bu kaynaklara göre Türkler, esas itibariyle Tanrı dağları ile Altay dağları arasında meydana gelmiş ve gelişmişlerdi. Fakat aynı ÇÎnTfcaynakları bunları anlattıktan sonra, ilk Türk atalarına dönerler ve Kırgızların, Türklerin bir kardeşi olduğunu da ilâve ederler. Çin tarihlerinin böyle konuşmaları da bizim için önemli bir belgedir.

En tyi *çelikler her zaman için Ktrgtz ülkesinden gelirdi:* Çelik işleyen Hint, Arap ve îran ustaları, ısrarla Kırgız çeliklerini ararlar ve onları diğerlerinden üstün tutarlardı. Bunun sonucu olarak Kırgız ülkesi ile önasya arasında, önemli bir ticaret yolu meydana gelmişti. Kırgızlar çeliğin yanın-

da, türlü değerli kürkleri ihraç etmeyi de, ihmal et-*ta&timûl,* Sibirya'dan topladıkları kürkleri bu yolla, zengin önasya memleketlerine gönderir ve kargılığın-da; mal alırlardı. Hatta VHL ve X. asırda Karluk Türkleri. Kırgızların bu ticaret yolunu tehdit et-mişler ve kervanlarını soymağa başlamışlardı. Bu-nun sonucu olarak Kırgızlar, güneye doğru yol bo-yunca savaşçılar göndermiş ve kervanların emni-yetini korumak istemişlerdi. Sonradan Tanrı dağ-larında da çok miktarda görülen Kırgızların, bu yolla güneye indikleri, çok muhtemel görülebilir.

2. K ı p ç a k l a r

Kıpçakker, "Kuzey Türkleri" nden idiler: Kuzey-batı Sibirya'da îrtig nehri ile Ural nehri arasında yaşayan Türk halklarına Türkler, genel olarak *"K%p-çak*' aduu kullanmışlardı. XI. yüzyılda Avrupa'ya geç»»! bu Türkler, Balkanlarda ve diğer yerlerde çok şiddetli savaşlar yaparak adlarını duyurmuşlar; Avrupalılar tarafından da Kuman adı ile anılmış-lardı. Biz bu kitabımızda Kıpçakları Kuzey Türkle-rinde» asıydık ve bu ad altında inceledik. Kuzey Türk-lerinin en güçlü kolu hiç şüphe yok ki, Kırgız Türk-leri idiler. Fakat Kıpçaklar da zaman zaman onlardan geri kalmıyorlardı. Kıpçak Türklerinin batıdaki te-sirtert, ozeilikîe Volganın kuzey kısımlarından ola-gelmiş ve etkilerini genişleterek, Güney Rusya'ya da yayılmıştı. Herhalde Bulgarlar ve Macarlar baş-teîgjçta Türk tesirlerini, en çok Kıpçaklardan al-mışlardı. Nitekim VI. yüzyılda Bulgarlarla Macar-lar» bu bölgelerden kovan Sabır Türklerinin de, kök itibari ile Kıpçaklardan geldikleri düşünülmektedir.

Bulgar ve Macarlar meydana getirenler, her-halde Batı Kıpçaklılar idiler:* Yukarıda da söyle-diğimiz gibi, genel olarak Kıpçak adı ile anılan Ku-zey Türkleri, bugünkü Kazan bölgesine ve hatta Orta Rusya'ya kadar yayılıyorlardı. Tabii olarak bu kadar geniş bir sahada, dü ve kültür birliğinin sağlanması mümkün olamazdı. Biraz da Ural dağları gibi tabiî engellerle, Kıpçak ülkesinden ayrılan Yu-karı Volga kıyıları, kendiliğinden bir vatan teşkü ediyor ve yine kendine göre yeni bir dil ve kültür meydana getiriyordu. Bunun içindir ki, Bulgar Türkleri, geniş bölgeler içinde yayılan Ortaasya Türklerinden ayırmak istemeyenler olmuş ve bu fi-kirlerinde haki ıgörülmüşlerdir. Biz de kitabımızda, Güney Rusya Türkleri diye, ayrı bir Türk kitlesi şeklinde bir ayırma yapmadık. Bilâkis bunları, Ortaasyadaki geniş Türk âleminin bir batı ucu gibi gördük. Bu konularla ilgili düşüncelerimizi de, hep bu çıkış noktasına göre düzenledik.

Türk Mitolojisine göre Kıpçaklar, Oğuz-Han'm bir evlâtlığı idüer: Mitoloji bir tarih belgesi değildir. Fakat milletlerin komşuları hakkındaki fikir ve düşünceleri aydınlatmaları bakımından, bir tarihçi için büyük bir önem taşırlar. Oğuz Türkleri, Kıpçak Türklerini kendüerinden saymamışlardı, Ama, Oğuz-Han destanına göre Kıpçak'ın babası, Oğuz-Handa onu evlâtlık olarak almış ve yetiştir-Bey, annesinden bir ağaç kovuğunda doğmuş ve Oğuz-Han'da onu evlâtlık olarak almış ve yetiştirmişti. Sonradan kuzey bölgelerini idare etmek için Oğuz-Han, Kıpçak'ı göndermiş ve yine Türk efsa-

nmtae göre bu bölgeler, Kıpçak'ın soylarından meydana gelmiş olan Kıpçak Türkleri ile dolmuştu. Kıpçak, Oguz-Hanın gözde bîr beyi ve kendine yakın bir komutanı idi. Bundan da anlaşılıyor ki Oğuz Türkleri, Kıpçakiarı da garipsemiyorlar ve bir Türk kavmi oiarak kabul ediyorlardı. Esasen Kıpçaklarla Oğuziar arasında» büyük çöller ve çok uzun yollar vardt. Bunun için de, Kıpçaklar bir Oğuz boyu gibi gözlemelerdi Ama Oğuzlar onları yine kendilerinden ayrı görmemişler ve Oğuz-Han'ın bir kuzey bekçisi gflri tasavvur etmişlerdi. Buna rağmen Oğuz Türkler^ Güney Rusya'daki Türkleri, kendilerinden ayırmışlardı. Meselâ Başfctrt'lann Bir "Kıpçak Türkü" gibi görülmemesi, bunun en açık bir belirtisidir. Bugün eteaizde bulunan Oğuz destanlarının ço-fu, X. yüzyıla, aittir. Bu sebeple böyle bir ayrılığı, meydana getirmiş olabilirlerdi. Fakat daha eski çağlarda, Kıpçaklarla Başkırt ve Bulgarların akraba olmaları tabiî görülebilirdi.

Kuman Türkleri, Hazar devletinin bir n&ıfi mirûmna konmuş gibi idiler: Avrupa tarihlerince Kıpçaklara *Kuman* adı verildiğini, daha önce söylemiştik. Bu sebepte Avrupa tarihlerinin söz açtığı Avrupa fCspçaklanna. Kuman demeyi daha doğru bul<fefe. X >*üzyîlın sonunda Hazar devleti yıkılınca, bu bölgeleri boş ve müdafaasız bulan Kuzey Asya Türkleri, yavaş yavaş Güney Rusya'ya sızmağa başladılar. Bu Türklerin, Kıpçaklann batıdaki kolları olduklar* hususunda hiçbir şüphe yoktur. Güney Rusya'daki Hazar bölgelerini ele geçiren Kıpçak veya Kumanlar, buralara yerleştikten sonra, kendi şehir-

ierini âdeta bir kültür ve ticaret merkezi haline sokmağa başladılar. Volga nehri üzerindeki S a k s ı n adlı şehir, onların bir başkenti gibi idi. Bilindiği üzere Rusya'daki önemli ticaret yollan Volga üzerinden Hazar denizi üe Güney bölgelerine gidiyorlardı. Volga nehrinin kuzeyindeki Kazan bölgesi ve Bulgar şehri ise Türklerin elinde bulunuyordu. Bu duruma göre, Volga'mn kuzey ve güney uçları, âdeta Bulgarlarla Kumanlar arasında paylaşılmış gibi idi. Sudak adlı Kuman şehri de önemli ticaret şehirlerinden biridir. Bu şehirden de, Bizans ve yakın doğuya giden, ticaret kervanları düzenleniyordu.

Kıpçak veya Kuman kültürünün yayıldığı sahalar çok geniş idi: Az önce, Kıpçak kültürünün Altay dağlarından, Ural nehrine kadar uzadığını söylemiştik. Burası, Kıpçaklann doğu bölgeleri idi. 'Güney Rusya'da, Kuman adı üe dağılan Kıpçak "Türklerinin de yayıldığı bölgeler de, bundan daha az değildi.

B. BATI VE GÜNEY RUSYA TÜRKLERİ .

Güney Rusya Türkleri, eski Ortaasya Türklüğünün bir batı kolu idi: Güney Rusya'da, bilhassa V. asırdan itibaren, Türk kavimlerinin varlığından kesin olarak haberimiz vardır. Bundan önceki çağlar hakkındaki kaynakların maalesef karardık olmaları sebebi Ue fazla bilgimiz yoktur. Bir gerçek varsa, M. S. *L* yüzyüdan itibaren, artık Ortaasya Türklerinin, bu tıölgeyi sıkıştırmaya başladıkları ve oradaki Cermen kavimlerini batıya doğru ittikleridir. Bu da, Ortaas-

ya'da Huniarın İkiye bölünmesi ve bir kısım Hunlarm, batıya doğru göç etme isteklerinden ileri geliyordu. Huniarın, batıya göç istekleri, Çin kaynaklarından açık olarak öğrenebiliyoruz.

Atüki'ntn Bun devletinden sonra, Güney Rusya faiMmim. Türkleşmeğe başladı: Huniarın Güney Rusya'ya gelişten ve oradaki Cermenleri batıya İtişleri, bundan dolayı da, Avrupa'da büyük kavimler gösterinin meydana gelişleri, her tarih kitabında bulunan geıçeklerdir. önemli bir nokta varsa, o da, Güney Rusya'da Cermen nüfusunun eskiye nazaran, daha azalmış oluşu idi. Tabiî olarak, bu sıralarda Sstovlar, kuzey bölgelerinde yaşıyorlar, teşkilâtsız ve tptîdai bir hayat geçiriyorlardı. M. S. 450 de, Orta Avrupa'da kurulan Atilla'nın Hün devleti yıkıldıkta» »nra, Hunlar Avrupa içinde çabucak erimiş ve kaybolmuşlardı. Fakat onların peşlerinden gelen w Buaiaro» temelini teşkil eden kavimler, Güney Rusya'da yeniden tarih sahnesine çıkmış ve Bizans kaynaklarında görülmeğe başlamışlardı.

Eski Güney Rusya Türkleri Türkçenin ayrı bir tehçmm ktmuşıtyorlardı: Ortaasya üpkı bir kazan gibidir. Bu bölgede kavimler kaynaşır, karışır ve aralarında pek az bir fark meydana gelirdi. Güney Rusya İse, Örtaasya'ya nazaran yanda kalıyor ve ayrı bir bölge gibi görünüyordu. Gerçi, göç ve ticaret yollan, Güney Rusya üe Ortaasya'yı birbirlerine bağlamışlardı. Fakat ne de olsa, aralarında geniş çöller ve uzun yollar vardı. Bu sebeple, burada oturan Türklerin türkçesinde, öz türkçeye nazaran, ba-

a ayrılıklar görüyoruz. Güney Rusya'daki Türklerin çoğuna *Ogur* derlerdi. Bu addan, başka adlar da türemiş, *On-Ogur, Kutrigur, §aragur* gibi birçok yeni ve akraba kavimler de görülmeğe başlamıştı. *Ogur* adı her halde Türkçedekt Oğuzdan başka birşey değüdi. Çünkü Güney Rusya Türkleri "z" harfini, sözlerin sonlarında *"r"* ye çeviriyorlar ve öyle söylüyorlardı. Nitekim Ortaasya Türkçesinde-ki *öküz* kelimesi de onlarda *ökür* şekline girmişti. Bugün bile bu Türk ağzım konuşan Rusya'lı Türkler halâ yaşamaktadırlar. Meselâ *Çuvaş* Türkleri, bu eski Türk ağzının, en eski temsilcileri idiler. Herhalde Çuvaşlar, çok eski çağlarda, bugünkünden çok daha madenî idiler. Fakat sonradan, güçleri ve sayıları tükenmiş ve zamanla azalmış olarak, bugüne kadar gelmişlerdi. Çuvaşlar genel olarak, bugünkü Kazan şehrinin, güney - batı bölgelerinde oturuyorlardı. Doğu sınırları da, bugünkü Başkırt ülkesine kadar uzanıyordu. Bütün bu sebeplerden dolayı, özellikle Macar bilginleri, Çuvaşlara büyük bir Önem vermişler ve onları, kendilerinin ataları olarak kabul etmişlerdi. Hatta daha ileri giden Macar bilginleri bunları, *"Batı TürklerV** adı üe adlandırmışlar ve Ortaasyalı Türklerden, ayırmışlardı.

Güney Rusya Türkleri arasında, Oğuz Türkçesini de konuşanlar yok değildi: Bulgar Türklerinin konuştukları Türkçe, eski Çuvaş Türkçesine çok yakındı. Bunun yanında Bulgarların dilinde, Oğuz Türkçesinden alınmış pek çok kültür sözü ve gramer kuralları da görülüyordu. Hazarlar ise, hemen hemen tamamı üe, Oğuz türkçesine yakm bir

türkçe konuşuyorlardı. Bu da bize gösteriyor ki, Macar bilginlerinin Güney Rusya Türklerini, *"Batı Türkleri"* adı ile Ortaasya Türklüğünden ayırma çabaları, doğru olmasa gerekti. Dil, din ve san'at, birbirlerinden ayrılmayan, sosyal özelliklerdir. Nasü dilde, Ortaasya ve Oğuz tesirlerini görüyor isek, toplumsal bayatta ve sanat eserlerinde de, bunları görmemiz tabii sayılmalıdır, düşüncesindeyiz. Zaten şimdiye kadar yapılan incelemeler de, bu düşünceyi destekleyen sonuçlara varmaktan başka birşey yaponamîşlardır.

tşte yukarıdaki gerçeklerden hareket ederek, Güney Rusya ᵛdaki Türk kültürünü, daha açık olarak belirtebilir ve türlü çağlarım gösterebiliriz. Güney Rusya Türkleri, eibetteki oturdukları vatanlarının, eski !kültürierinden çok şey almışlardı. Fakat Ortaasya unlan, hiçbir zaman rahat bırakmamış, daima kemdi tesiri altında tutmuştu. Tabiî olarak bunun yanında, Güney Rusya Türklerinin arzu ve istekleri de, önemli bir sol oynuyordu. Yalnız Ortaasyahlann değü: Güney Rusya'n Türklerin de, Ortaasya'ya yafemiaşmak için bir eğilimleri vardı.

Bu sebeple, aşağıdaki bölümümüzde Bulgar, Hazar, Macar v.t. gibi Türk kültürlerini, hep bir arada İncelemeği faydalı gördük.

örtoaayayı *Güney Rusya'ya bağlayan başlıca iki yol* narat.* Ortaasya'dan Güney Rusya'ya gelen en önemli yol, hiç şüphe yok M, Tanrı dağları, Aral gölü üzerinden, Hazar denizinin kuzeyine gelen yol İdLBütüB büyük kavimler göçü ve ticaret kervanlar». Güney Rusya'yı hep bu yoldan ziyaret ediyorlardı. Büyük Türk İmparatorlukları ile zengin ziraat ve ticaret bölgeleri de, hep Ortaasya'nın bu bölgesinin içinde yayılmışlardı. Güney Rusya'nın çehresini değiştiren savaşçı Türk kavimleri de, elbette ki bu yoldan geleceklerdi.

İkinci yol ise, kuzey yoludur. Tanrı dağları üe Güney Rusya'yı birbirlerinden, geniş çöller ayırıyordu. Bu sebeple Güney Rusya'ya gelen Türkler, ancak bu çölleri geçebilecek güçte olan Türkler-di. Kuzey yolunda ise, engebeler yoktu. Volga nehrinden, ta Baykal gölüne kadar uzanan bölge, tabiî bîr yol manzarası gösteriyordu. Kuzey - baü Sibirya, doğuda Kırgızlar ve batıda Ural nehri arasında uzanan bu bölge âdeta bir çanak gibiydi. Gerçi *Kırgızlar,* her zaman için güçlü bir kavim olarak yaşamışlardı. Fakat Güney Rusya'ya çok uzak idiler. Kırgızların batısında ise, *Kimek* ve *Kıpçak* gibi Türk kabileleri, ta Ural nehrine kadar uzamışlardı. Bunlar, yüzbinleri ve milyonları aşan, at sürülerine sahip ve sadece at yetiştiren, güçlü Türk kavimleri idiler. Etraflarında düşmanları az okluğundan, tarihte bir savaş hareketi yapmak gibi, bir zahmete de katlanmamışlardı. Esasen çok geniş bölgelerde yalnız başına yaşayan bu Türklerin, batıya göçmeye veya batıdaki komşularım zorlamağa da ihtiyaçları yoktu. Eibetteki Ortaasya ve Güney Rusya tarihinde, bu kuzey yolu da çok önemlidir. Fakat sonuç itibariyle onların Güney Rusya tarihindeki tesirleri, Tanrı dağlarından gelen şövalye ve soylu Türklere nazaran daha az olmuştu.

1. Volga B u l g a r l a r ı

Bulgarların ilk yerleri: Güney Rusya'nın, tam manası ile ne zaman Türkleştiğinii iyice bilmiyoruz. Bir gerçek varsa, Hunlartn gelişinden önce, bu bölgelerde güçlü Cermen kitlelerinin bulunuşu idi. Huıüann Ortaasya'dan güney Rusya'ya geçmesi ile, diğer yerlerde olduğu gibi burada da, bir kavimler hareketinin meydana geldiği bir gerçekti. M. ö. 41 senesinde, Güney Hun devleti tarafından mağlûp edilen Kuzey Hunlar, Tanrı dağlarının batı eleklerine ve Batı Türkistana gelerek, bir asır kalmış ve burada, kuvvetli izler bırakarak, batıya kaymışlardı, öyle anlaşılıyor ki bu kayış sırasında, Cermen kitlelerini de batıya doğru itmiş ve kendilerine yakın olan kabileleri organize ederek, yeni bir akraba kitle meydana getirmişlerdi. Hunlar'la Cermenler, Avrupaya gittikten sonra, Ortaasya'dan gelen akınlar durmamış olacak ki, bu eski akrabalar, zaman zaman takviye edilmiş ve Güney Rusya'da yeni bir kavimler çehresi ortaya çıkmıştı. Esas Bulgar kitleleri, VH. yüzyılın ikinci yarısına doğru, Kafkasyamn kuzey batısında, oldukça kuvvetli bir birlik meydana getirmişlerdi. Fakat az sonra Hazar devleti kurulur ve bu yeni devlet, onları sıkıştırarak ikiye böler. Bu suretle de, dünya tarihinde büyük bir yol oynayan, iki Bulgar kitlesi meydana gelmiş olur. Bunlardan bir kısmı, batıya doğru kayarak Tuna kıyılarına iner ve az sonrada, Bulgaristana yerleşerek, **Tuna** Bulgarlarını meydana getirirler. Diğer kısmı ise* Hazarların baskısı altında kuzeye doğru

göçer ve Kazan bölgesine kadar çıkarak, orada yerleşirler.

Bulgarların Kazan Bölgesine Yerleşişleri: Güçlü ve zinde Bulgar kitlelerinin kuzeyde, ta Kazan'a kadar gidişleri ve orada yerleşişleri, Türk tarihi bakımından büyük bir anlam ve önem taşır. Gerçi daha önceleri bu bölgeler, uzak da olsa, yine Türklere akraba kavimler tarafından tutuluyorlardı. Fakat bunlar daha ziyade, Fin ve Ugor kavimlerinin kolları ve bölümleri idiler. Halbuki, güneyden kuzeye doğru çıkan Bulgarlar, eski Türk özelliklerini kendilerinde taşıyan Türk kavimleri idiler. Bu çağdan sonra artık buraları, Bulgarların gücü sayesinde Türkleşmeye başlar ve Türklüğün sınırları, kuzeye doğru uzamış olur.

Bulgarların, Kazan bölgesinde yerleşip ve gelişmeleri, kolay olmamıştı. Bu bölgelerin eski halkları, onlara karşı gelmiş ve Bulgarlar da, onlara karşı şiddetli bir mücadeleye girme zorunda kalmışlardı. Bulgarlar, Kazan bölgesine gelirken, eski yurtlarından da çok şeyler getirmişlerdi. Kılıçlar, süs plâkaları ve' asma küpeler, güneydeki eski Bulgar kültürünün hatıraları halinde yaşamış ve kuzey bölgelerinde yayılmışlardı. Macarlar, Bulgarların eski komşuları idiler. Bu sebeple, Kazan bölgesinde yeniden doğan Bulgar kültürü, âdeta Macar sanatının bir kolu gibi gelişmeye başlamıştı. Elbetteki Bulgarlar, kuzey-batı Kafkasya'da otururken yerli Kaskas kültüründen olduğu kadar, Bizans san'atından da çok şeyler almışlardı. Bunların hepsi, yalnız Kazanda görülmekle kalmamışlar, Oka ve Kama nehirleri yolu

île de, Rusya'nın içlerine ve Sibirya'nın tundralarına kadar yayılmışlardı. Bu suretle de, kuzey bölgelerinde yeni Mr kültürün yeşerdiği görülmüştü. Bu yeni Bulgar medeniyetinin bütün özelliklerine rağmen, zamanla bir yandan Fin ve diğer yandan da Cermen san'atiart, onları rahat bırakmamışlardı.

Bilindiği üzere Kazan şehri, yavaş akan ve gemilerin işleyebileceği büyük ırmakların birleştikleri bîr noktadadır Bu sebeple, Volga Bulgarları dediğimiz, bu Kazan Bulgarlarının kültürlerini sınırlarken, nehir yollarının önemi büyüktü. Kuzeyde, Bulgar kültürü, Zagrebinsko'ye adlı yere kadar uzanıyordu. Bu bölgeden sonra, artık *Çut* adlı geri kavimlerin kültürleri başlıyordu. Kazan'dan, kuzey-doğuya doğru uzanan Kama nehrinin kıyılan ise, Bulgar kültürünü batı Sibirya'nın en iç kısımlarına kadar götürüyordu. Bulgarlara, Oka nehri yolu ile, pek çok da *fin* ve *iskandinav* tesirleri gelmişti. Kazan Bulgarla-onın güneyinde, kuvvetli bîr devlet olan Hazar devleti bulunuyordu. Bu sebeple, Kazan bölgesine en kuvvetli tesirleri yapan Hazarlar ile, Bulgarların kültür sınırları, âdeta birbirlerine karışmış gibi idi.

Eski Buîgar Şehri: Kazan Bulgarlarının başşehri, *Bulgar* adım taşıyordu. Bugünkü Kazan yakınında bulunan Bulgar şehri harabeleri, her çağın hatıralarım taşıyan, birçok kültür katlarından meydana gelmiştir. Yukarıda da söylediğimiz gibi, önemli ticaret yolları arasında bulunan Bulgar şehrinde en fazla gelişen şey, ticaret olmuş ve bu şehir, âdeta o devrin en önemli bir ticaret merkezi haline gelmişti Volga nehri yolu ile gelen bütün mallar,

Bulgar şehrinden etrafa yayılıyor ve kuzeyden gelen en değerli kürkler de, yine Bulgarların eli ile, güneye satılmış oluyordu.

2. Tuna Bulgarları

IV. asrın ortasında Atilla devleti, Orta Avrupa'da Cermen ve islav kitleleri arasında eriyip gittikten sonra, Hunların güney Rusya'daki ırkdaşları harekete geçmiş ve dünya tarihine bir yön vermeğe başlamışlardı. Volga nehrinin kuzeylerinde yaşayan Bulgar Türkleri, yavaş yavaş güneye doğru inmeğe başladılar ve Tunaya doğru ilerlediler. Bu da gösteriyor ki Attila devleti ve Hunlar, köksüz bir ağaca benzemiyorlardı. Dal ve budakları güney Rusya'da, kökleri ise Ortaasyada bulunan büyük bir gövdenin sararıp dökülen yapraklarından başka bir şey değil idiler.

Tunamn kuzeyi ve güneyi, teşkilâtlanma ve devlet idare etme kabiliyetlerinden mahrum, islav kitleleri ile kaplanmıştı. Büyük bir sür'atle, Tuna nehrinin kuzeyindeki Besarabya'ya yerleşen Bulgarlar, derhal geniş tabyalarım kurarak, Bizans'a karşı müdafaa tedbirlerini aldılar. Bu tabyalar, derinliği 3 ve genişliği de 10 m. olan, çoğu yerde yükseklikleri 2 m. yi aşan ve kilometrelerce uzayan büyük eserlerdi. Bunlar umumiyetle, toprak yığınları ile sıkıştırılmış çamurlarla yapılmış ve her türlü süvari akınlarım önleyecek kuvvette, tabyalardı. Besarabya, Tuna Bulgarlarının, bir nevi sıçrama tahtası görevini gören, bir bölge idi. M. S. 679 da Bizans İmparatoru, Bulgarları geriye püskürtmek için, bö-

yük *bit* donanma ile ordu gönderir; fakat Bulgarlar tabyalarına çekilirler. Bizanslılar ise göller ve bataklıklar arasından ilerleme imkânı bulamazlar. Bizanslıların bu mağlûbiyeti, Bulgarlara artık Balkan yolunu açmıştır. Bugünkü Bulgaristan'a yerleşen Bulgarlar, yeni bir devlet kurarlar ve islav kitlelerini teşkilâtlandırmağa başlarlar.

Tuna Bulgarlannm din ve inançları: Bulgarlar, bugünkü Bulgaristan'a geldikten sonra, yavaş yavaş Hıristiyanlaşmağa başladılar Fakat, eski yurtlarından getirdikleri pek çok eski Türk tas açları Hıristiyanlıkla bağdaşamıyordu. Ama Bulgarlar, ne olursa olsun, eski âdetlerinden de vazgeçeraiyorlardL Hıristiyan kaynaklan, Bulgarların bu eski inançlarını garipsedikleri için, eski Bulgar âdetlerinden, sık sık bahseder olmuşlardı. Diğer yandan, kendi inançlarından aynlamayan Bulgarlar, sık sık Hıristiyan kiliselerinden sormak suretiyle, fetva aîmtgiar ve kendi âdetlerini, bir nevM meşru gösterme yoluna gitmişlerdi. Eski Türklerde, savaş ve askerlikle ilgili inançlar, kolaylıkla kaybolmuyorlarebu Meselâ kılıç, Türklerin kutsal bir silâhı idi. And İçecekleri zaman, kılıcı önlerine kor ve böylece* karşılıklı yeminlerde bulunurlardı. Nitekim Dede Korkut kitabında da, sık sık *"Küıcıma doğranayım"* şeklinde söylenmiş, yeminlere rastlamıyor değiliz. Bulgar Ham Krurmş Han. Bizans'a karşı yaptığı birçok akınlardan sonra, İstanbul'u kuşatmış ve bu kutsal şehrin altın kapısına, mızrağım atarak saptamıştı. Bu savaşlardan sonra, Bizansla yapılan 30 senelik suflı anlaşmasında Krumış Han, kılıcım

önüne koymuş ve bu sulh üzerine, hem kendisi yemin etmiş ve hem de Bizans elçisine yemin ettirmişti. Bundan sonra da, bir köpeği kurban olarak kesmişti. Türklerin kutsal hayvanları, umumiyetle kurt idi. Türklerde *"köpek kurbantfna.,* pek rastlamıyoruz. Köpek daha ziyade, Moğolların kutsal hayvanlarından biri idi. Fakat Türklerde *"ov köpeği üe doğan"* lan her kahramanın en önemli sembolleri idiler. Bunun içindir ki, Madara'daki Krumış Han'ın kabartmasında, Han'ın arkasından koşan bir av köpeği görülür. Buna rağmen av köpeğini kurban etmenin, hangi dinî inançlara dayandığını da, aydınlatabilecek durumda değiliz.

At, şüphesiz ki, Türklerin en fazla önem verdikleri bir hayvandı. Bu sebeple, *"Bulgarların bayrakları"* da diğer Türkler gibi, bir sırığın ucuna asılmış olan, bir at kuyruğundan ibaretti. Osmanlı Devletinde de görülen bu alamete, eski Türkler *Tuğ* derlerdi. Ayrıca Bulgarlar, savaş atlarına da büyük önem verirler ve savaştan sonra, bu atlan serbest bırakarak, kırlarda dolaşmalarına imkân verirlerdi. Hiç kimse bu atlara binemezdi. Binmeğe cesaret edenler de, derhal öldürülürlerdi. Tahn için, *"canlı at kurbanı"* verme âdetleri, Türkler arasında çok yayılmış ve gerçekten de, heyecan verici bîr törendi. Yakut Türkleri zaman zaman, güneşin doğduğu yöne, at sürülerini serbest bırakarak, kovalarlar ve hiç kimse, bu* atlara sahip olma cesaretini gösteremezdi. Hun'lar ve Göktürk'ler, mağlûp ettikleri büyük hükümdarlann başlarını keserler ve kafatasının derisini yüzdükten sonra, içini ve dışını altın ve gü-

mûşle kaplatırlardı. Büyük tören ve bayramlarda da* bu kafa taslarından şarap içerlerdi.

tik Bulgar Hükümdarı Krumış Han'da yendiği İslav reisinin başını kesmiş ve kafatasından gümüşterle kaplanmış bir şarap kâsesi yaptırmıştı. Çok gariptir ki, kendisini ziyarete gelen her islav elçisine Krumış Han zorla bu *"Jcafatasından şarap"* içirtir W ona akibetini hatırlatarak, nasihatlarda bu-unmuştu. Bu âdet, Afrika ve Avusturalya'nın geri kafatası avcıları ile, mukayese edilmemelidir. Belki birkaç *hin* sene önce, Türklerde de bu âdet, iptidai bir şekilde yapılan törenlerden ibaretti. Fakat zamanla, gerçekçi bir ifade almış ve eski dinî özelliklerini bir yana bırakmıştı. Bununla beraber bu kafatasının, sahip olduğu hükümdara uşur getiren bir tılsım olduğu da, muhakkaktır. Bulgar ve Macar-terda **Çift bash kartal"* da, bir sembol olarak kullanılıyordu. Her halde bu sembol de, eski Totem anlamını çoktan kaybetmiş ve bir tılsım haline gelmişti. *Anadolu'daki Selçuk abidelerinin üzerindeki çifte hağk kartallar da bir arma ve sembol olmaktan ziyade, uğur getiren bir tılsım olarak kabul edilirse, daha* psH»îö *bir izah tarzı bulunmuş olur.*

3. M a c a r l a r

(Türklerle akrabalık kuranlar)

Macarlar, Türklerm batıdaki melez uçları idiler: Hiç şüphe yok ki Macarlar, başlangıçta Fin ve Ugor kavimlerinden idüer. Gerçi bu kavimler de, Türklerin uzak akrabalarıydı. Fakat tam anlamı ile, Türk değildiler. Macarlar başlangıçta, Türkçe ko-

nuşmuyorlardı. Volga nehrinin yukarı tasımlarında yaşıyorlar ve Batı Sibirya'daki, Vogul ve Samoyed gibi, yine Türklere akraba kavimlerle sıkı bağlar kurmuşlardı. Bu sırada, bahkçüık ve avcılıkla geçiniyorlardı. At yetiştirme ite savaşçılıktan, pek haberleri yoktu, VL yüzyıldan sonra, Ortaasya'dan gelen *Sabır* adlı kavun, bunları güneye doğru itiyor ve onların yerlerini alıyordu. Biraz güneye inen Macarlar, Hazar devletinin Hakanına tabi oluyorlar ve onların buyruğu altında yaşamaya başlıyorlardı. Hazar Hakanı, onların daha güneye göçmelerini tavsiye etmişti. Onlar da Hakanlarının buyruğunu yerine getirmişler ve bugünkü, Don ile Volga nehirleri arasındaki yerlere gelip yerleşmişlerdi, tik yurtlarım da burada kurdular. Bu bölge, hemen hemen Kafkas dağlarının kuzeyinde idi. Macarlar bu eski yurtlarına *Etel-Közü* adını veriyorlardı. *Etel-Közü,* Macar tarihinde ve mitolojisinde çok önemli bir tutar.

Macar devletini kuran soylular, her halde Türk idiler: Etel-Közü'ye yerleşen Macarların, yüksek tabakalarının Türkçe konuşmuş olması, şimdiye kadar çok muhtemel görülmüştür. Yine bu sırada, *Kabar* adlı bir *Hazar* oymağı, Kağanına isyan ederek, gelmiş ve Macarların içine yerleşmişti. *Kabar* oymağı, bu birinci Macar devletinde çok önemli bir rol oynuyordu.

BİRİNCİ CİLDİN SONU

BAHAEDDÎN ÖGEL

TÜRK KÜLTÜRÜNÜN GELİŞME ÇAĞLARI.

II

BİRİNCİ BASILIŞ

ıflHvİİEjfBrill

DEVLET KİTAPLARI

MİLLİ EĞİTİM BASIMEVİ — İSTANBUL 1971

1000
TEMEL
ESER

50

Millî Eğitim Bakanlığının 24/O/1970 tarih ve 375 sayılı^ mucipleri. Yayımlar ve Basılı Eğitim Malzemeleri Genel Müdürlüğünün 26/IX/1970 tarih ve 15134 sayılı emirleriyle birinci deia olarak 20.000 adet basılmıştır.

Kitaplar, insanlar arasında düşünce ve bilgileri, inanç ve duyguları yayan, zekâ ve kültürün, ilim ve sanatın, değer hükümlerinin dünya Ölçüsünde paylaşılmasına ve zaman içinde deva" mına yardım eden vasıtalardır. Kitaplar, bir milletin kültür değerlerini dünden bugüne taşıyan varlıklar olarak millî kültürün temel taşları ve aynı zamanda insanlığın paylaştığı ilim ve fikir dünyasına açılan kapılardır.

Bu vasıflariyle kitaplar, milletlerin ve insanlığın zekâsına ve kültürüne büyük tesirleri bakımından medeniyetleri yayan ve tarihi yapan kuvvetlerin başında gelir.

Eski çağlardan beri yazılan kitapların değerleri çok değişik olmuştur. Yazıldıkları yakın çevre ve zaman içinde bile, pek az okurun ilgisini çekebilen kitaplar yanında, uzun yıllar ve hatta asırlar boyunca zevk ve istifade üe okunan ve dünya ölçüsünde rağbet gören kitaplar vardır. Bir milletin veya insanlığın fikir ve kültür hazinesini teşkil edecek kitaplar temel kitap değerini kazanır.

Kitabın eğitim ve kültür bakımından değerini göz önünde tutan kalkınma plânımız, ustun

vasıfta eserlerin hazırlanıp yayılmasına da özel bir yer ayırmıştır.

Eski Türk yazarlarının eserleri, yeni nesillerin anlayacağı gibi sadeleştirilerek basılacak, Batı kültürünün temel eserleri dilimize çevrilerek yayınlanacaktır. Bu suretle ikinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı Dönemi içinde bin ciltlik bir Temel Eserler Kitaplığı vücuda getirilmesine çalışılacaktır.

Böyle bir temel eserlere serisinin kültür bayatımıza yapacağı hizmetin değeri büyüktür. Bir taraftan alfabe değişikliğinin ve dilde özleşme akımının zarurî olarak nesiller arasında meydana getirebileceği boşlukları doldurmak mümkün olacak ve böylece millî kültür mirasımızın yeni kuşaklara intikali sağlanacaktır. Diğer taraftan bütün insanlığın ve medeniyet dünyasının müşterek malı haline gelmiş olan ilim. kültür ve sanat hazinelerinden yabancı dilleri bilmeyenler de faydalanabileceklerdir.

Bilhassa bugünün dünyasında, - çağımızın istediği insan şahsiyetinin teşekkülü bakımından, kitabın değeri daha çok önem kazanmıştır. İnsanın tabiat karşısındaki gücünün temelini teşkil eden ilim ve teknoloji gibi. insanın kendi kendisini tanıması ve geliştirmesi bakımından büyük bir kaynak olan felsefe, edebiyat ve sanat eğitimi de bir seçkinler zümresinin imtiyazı olmaktan çıkmıştır. Millî eğitim davasını sadece bir okullar meselesi sayan dar görüşün ötesinde, vatandaş eğitimini her bakımdan sağlayacak bir devlet anlayışını,/bütün batılı ülkelerde olduğu gibi, biz de benimsemiş bulunuyoruz. Bu eğitim, özel yayınevlerinin kendi imkân ve ölçülerine bırakılamayacak bir şümul ve mâna taşır.

Milli Eğitim Bakanlığının ele aldığı temel kitaplar yayını, millî kültür ve sanatımızın değerlerini, ilim ve sanat dünyasının müşterek hazinelerini Tlirk okuruna ulaştırmakla, bugünkü ve yarınki nesillerin düşünce ve zevk olgunluğuna katkıda bulunmuş olacaktır. Her bakandan güzel neticeler vadeden bu teşebbüse fikir, sanat ve ilim adamlarımızın yardımcı olacaklarını ümit ediyorum.

Memleket fikir hayatına kazandırmak istediğimiz değerler bakımından iyi seçilmesi gereken temel kitaplar, okul öğrenimini desteklemek ve tamamlamak, Türk gençliğinin kabiliyetlerinin geliştirilmesini ve bütün vatandaşlarımız]» faydalanacağı bir temel kitaplığın teşkilini hedef almaktadır.

Süleyman Demire!
BAŞBAKAN

Bir - milletin kültürü, geçmişinden süzülüp gelen maddî ve manevî değerlerin tümü ve zaman içinde kendisine has, duyuş, düşünüş, ifade ediş tarzı ile ortaya çıkmaktadır.

Dünya milletlerinin, çeşitli kültürleri vardır. Bunlar arasında Türk milletinin kendine özgü, köklü ve zengin millî kültürü büyük önem taşır. Bu kültür, Türklüğün doğuşu ile'başlamış, zamanla gelişerek, binlerce yıl, Türk toplumlarını "millet" olarak ayakta tutmuş, onlara "Türklük" damgasını vurmuştur.

Türk kültürünü meydana getiren bütün değerleri araştırmak, tanıtmak, bunları daha verimli ve yaratıcı unsurlar olarak geliştirmek millî vazilelerimizdendir. Bin Temel Eser yayımı bu amaçla başlamış, sayıları arasına, millî m kültür Ve sanat eserlerimizle birlikte, tanınmış diğer ilim, fikir, ve sanat eserlerinin tercümelerini de almıştır.

Bin Temel Eser serisinde yayımlanan kitap-' ların, Türk gençliğinin ve vatandaşlarımızın geniş. ve ileri bir dünya görüşüne sahip, geçmişine bağlı, tarihi ile gurur duyan ve geleceğe ümitle bakan vatansever, bilgili kişiler olarak yetişmelerinde faydalı olacağına inanıyorum.

Prof.' Dr. Orhan'OĞUZ

Millî Eğitim Bakam

İ Ç İ N D E K İ L E R

TÜRKLERİN TOPLUM DÜZENİ VE GELİŞMESİ

Sayfa

TÜRK KÜLTÜRÜNÜN GELİŞME ÇAĞLARI

II

BUfiJiM

TÜRKLERİN TOPLUM DÜZENİ VE GELİŞMESİ

1. TÜRK TOPLUMUNUN GELÎŞMESî

Avrupa'daki büyük ilim otoriteleri, dünya tarihinde rol oynayan kavimler arasında, "Atlı kavimi er" dedikleri bir gruba büyük bir önem yermişlerdir. "Atü kavim" demek, at yetiştiren ve bütün günlük hayatı at üzerinde geçen insan toplulukları demektir. Dünya tarihindeki en önemli ve güçlü atlı kavimlerden, doğuda olanları Türkler ve batıdakiler ise, Cermenler idiler. Aynı hayat tarzı içinde yaşayan, özellikle Doğu Cermenlerin içtimai hayatları ile teşkilâtları, Türklerinkine çok benziyordu. Cermen içtimaî tarihi çok işlenmiş ve geliştirilmiştir. Cermen tarihinde karanlık olan noktalar pek az kalmıştır. Türk içtimaî tarihinin incelenmesine ise henüz daha başlanmamıştır. Ayrıca Türk içtimaî tarihinin sağlam metodlar ile takip edilecek prensiplerine de henüz kavuşmuş değiliz, işte bütün bu sebeplerden dolayıdır ki bu kitabın yazarı, atlı Doğu Cermenlerin içtimaî tarihine ait en önemli araştırmaları göz önünde tutmuş ve denenmiş ilmî bir metod arama çabası içinde olmuştur. Çünkü, onlarda binlerce araştırma var iken, bizim içtimai tarihimiz hakkında maalesef henüz bir giriş büe yapılmamıştır.

Türkler Ortaasya'da, Doğu Cermenleri ise Güney Rusya'da oturuyorlardı. Her iki kavmin de günlük hayatları ufak farfklarla birbirlerinin benzerleri idücr. Ortaasya'nın batı bölümlerinde oturan Türkler, daha enerjili ve daha teşkilâtlı idiler. Daha zengin, fakat güçleri az olan komşulara sahip olmaları, onların gelişmelerine imkân veriyordu. Doğu Türklerinin, yerleri ise daha verimsiz ve kendileri de dağınık idiler. Bununla beraber onlar da çok disiplinli ve güçlü topluluklardı. Batıdaki Türkler daha çok at üe büyük baş hayvanlara önem veriyorlardı. Verimsiz bölgelerde oturan doğu Türklerinin ise koyunları daha çoktu. Atları daha küçük, fakat dayanıklı İdiler. Görülüyor ki Türklerin dağıldıkları bölgeler çok geniş ve çeşitli idi. Ne de olsa her bölgeye göre, hepsi arasında az çok bir fark meydana geliyordu. Müşterek olan nokta, hepsinin de Doğu Cermenleri gibi konar göçer olmaları idi. Hayvancı hğm yanında bir ziraat hayatı da vardı. Bu hakandan, böyle küçük bir kitapta konuyu dağıtmamağa çalışacağız, örnek bir bölge alıp, yalnızca onun üzerinde durmağı daha faydalı görüyoruz. Bunun için de en iyisi, Uygur bölgesini ele almalıyız. Uygurlar, Doğu Türklüğünün en güçlü grupları idüer. Sefaletten kurtulup, bir imparatorluk üe yüksek bir medeniyete kavuşmağı da başarmışlardı.

Tabiat şarttan bir Tasım Türkleri "hayvan yetiştirici?* yayıyordu:* Ortaasya'daki bazı iklim ve hayat şartlan insanları konar göçer yaşamağa mecbur ediyordu. Ziraat yapüabüecek bölgeler azdı. Ama insanlar da yaşamak ve yiyeceklerini bulmak zorunda idiler. Afrika ve Avusturalya'da toplayıcılık ve avcılık gibi konar göçerliğin birçok iptidaî şekilleri vardı. Fakat Ortaasyalı atlı savaşçılar, bu geri hayat şekillerini çoktan aşmış ve kendileri için elverişli olan bir ekonomik sistemi seçmişlerdi.

Hayvancı lık, Ortaasya Türk ekonomisinin temelini teşkil ediyordu. Anadolu'yu fetheden Türklerde de durum aynı idi. Ortaasyahların ellerinde sayılan yüzbinleri tutan ve hatta Çin tarihlerinin dediklerine bakılırsa, milyonları aşan hayvanları vardı. Çin tarihleri Ortaasya Türkleri için, göçebe deyimini kullanmıyorlardı. Onlara göre Türkler, *"Otlar ile sulan takip ederek"* yaşarlardı. Bunun da çok önemli ekonomik bir anlamı vardı. Çinlilerin bu deyimlerinden de anlaşılıyordu ki Türkler bir yere yerleşemedikleri için değil; hayvanla-nna ot ve su bulmak için dolaşıyorlardı. Arabalar üzerinde veyahut da atlarla taşıdıkları çadırlarını, hayvanlar için elveriri yaylalara götürüyorlar ve her mevsime göre yer değiştiriyorlardı. Çin tarihleri, *"Uygurların atalanna arabaları yüksek tekerlekli kavimler"* adım da vermişlerdi. Ortaasya kavimlerinin arabalan göç ve savaşlarda çok önemli bir rol oynuyorlardı. Bu sebeple daha sonraki çağların mitolojik haberlerine göre, iyi araba yapan veya arabayı icâd eden bir Türk boyu, *"Kanglı"* adını almıştı. Anadolumuzdaki "kağnı" sözü de Ortaasya-dan geliyordu.

Türk çadırları ise yuvarlaktı. Çadırın duvarlan soğuk ve rutubetin geçemeyeceği bir şe-

kilde, ağaç iskelet ve keçelerle kuwetiendirilirdi. Çadırın üzeri de, yine keçeli ve çıtalı bir tavanla kaplanırdı. Çadırın teepsinde ise bir duman ve hara b a c a s ı bulunurdu. Çadırın k a p ı s ı kalın bir perde ile kapatılırdı. Törenler dışında çadır kapısı, güneşin gezindiği güneye doğru çevrilirdi. Törenlerde ise çadır kapılan, daima kutsal doğuya açılırlardı.

Birçok çadırlar bir çevre halinde kurulur ve fan «uretle âdeta bir "çadır şehri" veya bir koy meydana getirilirdi. Küçük çadır kümelerine de çoğu zaman *"oba"* denirdi Her boyun da, ayr» bir otlağı vardı.

Eski Türklerin günlük yaşantılarını açık bir Örnekle daha İyi anlayabilmek için, Kuzey Amerika'daki hayvancı kovboyların hayatlarını hatırlamada bir fayda vardır. Gündüzleri, herkes için yapılması gerekli olan bir vazife vardı. Yine ekonomik bir düzen olan avlar dışında hiç kimse, vaktini boş geçiremezdi. Zaten buna da imkân ve zaman yoktu,

"At yetiştiren? Türkler, daha enerjik ve daha teşküâtçt idUer: Türkler koyun çobanlarını beğenmezler ve onları küçük görürlerdi. Gerçekten de koyun çobanları, at çobanlan üe mukayese edilemezlerdi. Atlar, yine at üstünde otlatı-fer ve idare edilirdi. Yaylalarda yan vahşi bir halde otlatılan atların bakımı, binmeğe ve arabaya koşulmak için hazırîanmalan, tedavileri, gerçekten günlük birer macera idiler. Bütün hayat, baş döndürücü bir sür*at içinde geçerdi. Göçler sür'atlı,.

akınlar sür'atlı ve düşmanlar da çok sür'atli idiler. Sür'atlı ve disiplinli olanlar kazanır; olmayanlar ise bir anda yok olurlardı. Koyun çobanlarında ise, durum öyle değildi. Gerçi onların da atlan vardı ve fevkalâde disiplinli savaşçı idiler. Ama kitle, ekonomik düzen sebebi ile yavaştı. Atçı Türkler batıda yayılıyorlardı. Uygurlann sürüleri ise daha çok, koyun ve sığırlardan meydana geliyordu. Bu sebeple Batı Türklerinin kement atmakla geçen coşkun hayatlan, artık burada yavaşlıyordu. Fakat Doğuda da hayat, belirli düzen ve disiplinini kaybetmiyordu.

"Hayvanc\l%k" Türklerin sosyal hayatlarına "d i s i p l i n l i bir düzen" de veriyordu:

Hayvancı Türklerin günlük, başlıca iki önemli meşgaleleri vardı; Hayvan yetiştirme ve avcılık. Hayvanlan gözlemek, üretmek ve korumak, onların elbette ki en önemli işleri idi. Eski Ortaasya'da atsız bir çoban düşünmek de imkânsız idi. Tarih ve etnografya kaynaklanndan öğrendiğimize göre Türklerin k ı ş l ı k erzakı.büsbütün kendi sürülerine dayanmıyordu. Nedense Türkler bu konuda kendi sürülerine kıymıyorlar ve k a v u r m a'yı, ancak av yolu ile elde etmek istiyorlardı. îşte sonbaharda yapılan büyük sürek a v l a r ı n ı n sebepleri, bu önemli gerçek içinde yatıyordu. Uygurlann birçok aile ve boylanmn bir araya gelerek yaptıkları bu sürek avlan, Göktürklerde olduğu gibi bir nevi "savaş t a l i m i" gibi idi. Ekonomi, devlet ve ordu İdaresi, askerî bilgi ve eğlence, bu bahanelerle tatbik sahasına konuyor, toplumda yaşanıyor ve deneniyordu.

Ortaasyalı atlı kavimlerin hayatlarının en önde gelen özelliği, hareket halinde olma idi. Kişilerin bu hareketli hayatı, cemiyete de bir dinamizm ^veriyordu. Eski Türklere göre, *"Kendileri bir kurt ve dü$manlan da bir koyun sürüsü"* gibi idiler. Fakat kurtlar da kendileri için az bir tehlike meydana getirmiyorlardı. Her aile ve toplum, komşularından gelecek bir baskınla birkaç saat içinde ortadan kaldırılabilirlerdi. Atlı baskınlar birden bire bastırır ve birkaç saat içinde de sona ererdi. Her şey s ü r ' a t i ç i n d e olur ve s ü r'a t i ç i n d e b i t e r d i. Ordu, halk; halk ise ordu idi. İster gece ve isterse gündüz olsun, herkesin kulakları, her an tetikteydi. Gece ve gündüz, nöbetçiler ite gözcülerin konması askerliğin değil; sivil hayatın ihmal edilemez gereklerindendi.

Kimlerin nerelerde oturacakları ve kimlerin nerelerde hayvanlarını otlatacakları, binlerce senelik bir tecrübe içinde gelişmiş ve Ortaasya törelerince kalıplaşmış, kaideler idiler. Bu sebeple Türk toplumlarının savaş düzenlerine geçmesi için, dakikalar bile kâfi idi Toplum ve ailede disiplin ile düzen, hayatta kalmanın tek şartı idi. Bir saat inceliği ile işlemeyen toplumlara hayat yoktu. Bu sebeple Türk devletlerinin özelliklerini, devletleri kuran hakanlarda -değil; eski Türk ailesinin düzen ve zihniyetinde aramak lazımdı.

Türk t a r i h i n i n kökü ve dinamik ç e k i r d e ğ i, Türk aile düzeni idi. D e v l e t t e ş k i l â t ı n ı n küçük ö r n e ğ i de, bu b i t i p t ü k e n m e y e n «e n e r j i k a y n a ğ ı idi.

Toplu "Avcılık", Türklerde ekonomik bir düzen ve savaş talimi idi: Av, yalnızca ihtiyaç içü» değil; zevk amacı ile de yapılan bir spordur. *"Türkmenlerin Şeceresi"* gibi halk hayatını anlatan kitap» larda, bunların birçok örneklerini görüyoruz. Yakınları ölenler bile yas töreninden sonra ava çıkar ve tabiat içinde acılarını unutmak isterlerdi. Hatta cam avlanmak istemeyenleri bile cemiyet zorlar ve ava gitmeleri için teşvikte bulunurlardı. Bir gencin veya baş kesmiş, kan dökmüş bir bahadırın av köpeği ile doğanı, onun en önemli sembolleri idiler. Hatta, X. yüzyılda Çin'in kuzeyinde üç devlet kuran Şato Türklerinin bazı hakanları, devletin hazinesini bile, bu av merakı yüzünden iflasa sürüklemişlerdi. Bazıları da, bu yüzden canlarım vermişlerdi. Fakat onların çocukları yine de av merakından vazgeçememişlerdi. Aslında ise bu hükümdarlar, av etine ihtiyaçları olmayacak kadar zengin sülâlelerin sahipleri idiler.

Av işlerinde i h t i s a s sahibi olan aileler de vardı. Meselâ bazı aileler, özel bir şekilde av doğanları yetiştirirlerdi. Türk hakanlarının emrinde çalışan bu aüeler, doğan yetiştirme ite ilgin' meslek sır-» rını nesilleri için saklarlar ve bu yüzden de devlet içinde büyük bir saygıya sahip olurlardı. Hatta Hı-tay devletinde bir geyik gibi ses çıkarıp, geyikleri etraflarına toplayan ailelerden de haberimiz vardır. Soylu doğanlar, ancak belirli dağlarda ve pınarbaşlarında yetişirlerdi. Meselâ Balhan dağındaki doğan yuvaları için, büyük aileler ve hükümdarlar arasında bazı çatışmalar bile olmuştu.

Uygurların atalarının da, av işlerinde de-

rin ihtisasları vardı. Hatta VI. yüzyılda ava meraklı olan bir Çin İmparatoru, Uygurların atalarının avlanmaları ve av işlerine bir düzen vermeleri için, Çin'in kuzeyinde birkaç vilâyeti içine alan büyük bir av parkı yaptırmıştı. Sürek avlarında çok mahir olan Uygurlar, bu birkaç il içindeki av hayvanlarını sürüp ve toplama işinde, Çin ordusuna öncülük ederlerdi. Bu belgelerden de kolaylıkla anlaşılıyor ki Uygurlardaki av işleri, topluma bir dinamizm ve disiplin veren bir hareket haline girmişti. Toplum düzeni bu sürek avları ile zaman zaman yenileniyor ve kontrol ediliyordu.

Avlarda büyük şenlikler yapılır ve şölenler ile ziyafetler düzenlenirdi. Bu bahane ile milletin bir kısmı bir araya gelir ve uzak bölgelerde yaşayan Türkler arasında bir tanışma ve yaklaşma imkânı bulunurdu. Bu şenliklerde herkes, "bir mîllet olma şuurunu" bol bol hisseder ve benliklerine kadar sindirirlerdi. Büyük halk kitlelerinin katıldıkları avlar, Türk tarihinde ve cemiyetinde her zaman için önemli bir rol oynamıştı. Hatta yabancı tarihçiler Türklerin bu avlarını, önemli bir tarih olayı olmamalarına rağmen, yazmadan du-ramamışlardı.

"Ormanlı" *Türkler de vardı:* Tola ve Se-lenga ırmaklarının kuzeylerinde yaşayan Uygurlar, âdeta ormanlar içinde kaybolmuşlardı. Uygur devletinin kuruluşundan sonra, bunların da hayvancılığa kayıp güneye indiklerini görüyoruz. B a y k a 1 gölünün verimsiz ve ormanlık bölgeleri Uygurlardan boşaldıkça, onların yerlerini iptidaî Moğollar

doldurmağa başladılar. Bu da Türk tarihinin önemli olaylarından biri idi. Bu bölgelerdeki Uygur nesilleri de büsbütün göçmüş değillerdi. Bu sebeple Cen-giz-Han çağında bu bölgelerde yer, yer, Türk ve Moğol karışımı boylara rastlamaktayız. Ormanlı Uygurların dış âlemle ilgileri çok azdı. Onların bütün dünyaları kendi ormanları idi. Ormanlar arasına sıkışmış kalmış olan bu Türklerde, hayvancılarda olduğu gibi içtimaî bir dinamizm de yoktu. Bu sebeple Ormanlardan çıkanlar kurtulmuş; çıkamayanlar da, tarihte hiçbir iz bırakmadan silinmişler veyahut da hiç gelişmeden zamanımıza kadar gelmişlerdir. Ormanlı devletler daha çok, K a d ı rg a n dağları ile Mançurya'nın doğusunda bulunuyorlardı. Türklükle ilgisi olmayan bu devletlere Görktürk yazıtları, *"Bökli Kağan",* yani *"Ormanlı Kağan"* adını verirlerdi. Eski Türkçede orman karşılığı olarak kullanılan *"bok"* sözü, bugün Anadolu'da da *"bük"* şeklinde söylenmektedir.

2. AİLE VE BOY DÜZENt

Yukarıda da söylediğimiz gibi Türklerin yayüdıkları bölgeler, çok geniş ve çeşitli tabiat şartlarına bağlı idiler. Bu küçük kitapta okuyucularımıza daha açık bir fikir verebilmek için, örnek bir Türk bölgesi alarak, bunun etrafında genişlemeği daha faydalı bulduk. En uygun, bölge de, M. S. 840 dan önceki Uygurlar olmalıdırlar. Çünkü 840 dan sonra Uygur toplumu çok derin değişikliklere uğramıştı.

Sık sık söylediğimiz gibi, şehirlerde yaşayan

pek çok sanatkâr ve bilgin, Uygurlar da vardı. Fakat Uygur devletlerini ayakta tutanlar, daha çok hayvan yetiştiren ve atlı Uygurlar olmuşlardı. Türk tarihinin oluşunu meydana getirenler de, yine atlı Türk şövalyeleri idiler. Bu sebeple buradaki konumuzu da, en fazla bunların toplum hayatları teşkil edecektir.

Türkler, "baba a i l e s i" düzenine çoktan girmişlerdi: Moğollarda Çingiz-Han çağında bile, "Ana a i l e s i "n i n izlerine halâ rastlanıyordu. Meselâ Çingiz-Han'ın atalarının, kocasız bir kadın--dan gelmiş olmadan, bunun en açık örneği idi. Fakat Türklerde böyle bir "A n a - A t a " ya rastlanmıyordu. Türk mitolojisinde de, baba insan ve ana ise kurt idi. Moğollarda durum daha başka idi. Onlarda ana insan ve baba ise, Tanrının gönderdiği köpeğe benzer sarı bir hayvandı. Türklerde babalar, hem erkek hemde insandı. Görktürk efsanelerinin hepsinde de ilk atalar erkektir. Göktürklerin ataları olan 10 erkek çocuk, mağaranın dışından kız almak yolu üe *"Ön-Ok",* yani On-boy Türklerini meydana getirrmşterdi. Bu evlenme şeklinde "Ekzogami", yani "dışarıdan kız alma" olayı açık olarak görülür. Fakat "dayı" ailelerinin isimleri Türklerde geçmediği gibi, devletin kuruluşunda da hiçbir rolleri yoktu.

Türk Kağanlarının veraset düzenlerinde de, dayı ailelerinin yerlerini pek göremiyoruz. Yalnızca Uygur Kağanlarının laz aldıkları Buğu boyu, Uygur Kağanlığının özellikle güney bölgelerinde, büyük bir nüfuza sahipti. Ayrıca Uygur Kağanlarının

bu boy ile çok yakın ilişkileri de vardı, öyle anlaşılıyor ki Doğu Türklerinde ve Uygurlarda "ana ailesi" nin izleri biraz daha fazla idi. 630 senesinden sonra Uygur boylarını toplayan Pusa'nın annesi, devlet içinde önemli bir rol oynuyor ve muhakemeleri bile o idare ediyordu. Buna ilâve olarak Cen-giz-Han devletindeki "Ana Sultanlar" ile Hıtay devletinin Uygur asıllı ilk imparatoriçesini de bu örneklerimize katabiliriz. Ayrıca Uygurların ataları olan Kao-çı'ların türeyiş efsanesindeki ilk baba da kurt idi. Anne ise Kao-çı kralının bir kızıydı, örneklerimizi daha da çoğaltabiliriz. Fakat burada, bu kadarla yetineceğiz.

Göktürklere göre, "Oğul, soy ağacının kütüğü; "kardeş ise, o ağacın yapraklara gibi idiler: ünlü Göktürk Kağanı I ş b a r a Kağan öldüğü zaman, oğlu daha küçüktü. Bu sebeple devletin üeri gelenleri toplanmış ve Işbara'nın küçük kardeşini kağanlık tahtına çıkarmışlardı. Fakat yeni Kağan bir nezaket gereği olarak, Işbara Kağan'ın oğluna bir elçi gönderip, *"kendisinin İşbara-Kağan soyunun yaprakları, oğlunun ise kütüğü olduğunu"* hatırlatmıştı. Bunun için de Işbara Kağanın oğlunu, kendi yerine Kağanlık tahtına oturması için davet etmişti. Işbara'nın oğlu, Kağan olan amcasının *"hem kendisinin ve hem de ailesinin büyüğü"* olduğunu katırlatarak, bu teklifi reddetmişti. Çin tarihlerinin karşılıklı konuşmalarla anlattığı bu belge,. Türk içtimaî tarihî bakımından büyük bir değer taşır. Türklerde veraset, babadan oğula geçerdi. Eğer oğul küçük veya ehil değilse, onun yerine-

Kağanın küçük kardeşi tahta otururdu. Bunun dışında. Göktürk tarihinde başka bir veraset düzeni yoktur. Türklerde küçükler, daima büyüklere saygı duyarlardı. Bu sebeple Işbara Kagan'ın oğlunun da dediği gibi, *"Büyük amcalar, Kağan ailesinin büyüğü idiler"* ve devlet içinde daima saygı görürlerdi Tıpkı, Cengiz-Han hanedanındaki Çağatay üe Batu'nun, ailenin "Ağa"a olmaları gibi.

Türklerde hükümdarlık, "Büyük oğul"un hakkı idi: Türklerde hükümdarlık, babadan büyük oğula geçerdi. Hun, Görktürk ve Uygur tarihinde bu veraset düzeni, değişmeyen bir kaide gibi idi. Kagan'ın küçük kardeşleri de *"Şad",* yani "ordu komutanı** oluyorlardı. Bu da değişmeyen bir kaidelerden biri idi. Bu duruma göre, *"hükümdarın tahtı büyük oğula ve şahsi malı olan ordusu da küçük oğüUara düşer"* gibi idi. Kağanlık tahtına oturan Bilge-Kağan'ın küçük kardeşi Kül-Tegin de, Göktürk ordularının başkomutanı idi. Bu örnekleri daha da çoğaltabiliriz. Sonraki çağlarda Cengiz-Han'ın en küçük oğlu Toluy da, *"Uluğ Noyan"* unvanı 3e, yine Cengiz ordularının başkomutanı mevkiinde bulunuyordu. Bu çağda Ortaasya'daki aile an'aneleri daha açık olarak ortaya çıkmışta. Cengiz'-m küçük oğlu Toluy, bir *"Ot-Tegin",* yani, *"A t eş"* ve "Ocak prensi" idi. Yani küçük oğul baba evinde bekler ve baba ocağını devam ettirirdi. Büyük oğular ise evden çıkarlardı. Böyle eski aile an'aneleri, Cengiz-Han devleti gibi bir cihan imparatorluğundan bile devam etmiş ve hatta bu yüzden hanedan, küçük oğul Toluy'un soyuna geçmiştir. Daha sonra Kubilay-Han'ın en küçük kardeşi Erig-Büge de aynı iddia ile, "Büyük Han" olan ağabeysının karşısına yeniden çıkmıştı. Gerçek bir şekilde büyük devlet mahiyetini kazanmış olan, Hun, Göktürk ve Uygur devletlerinde, böyle eski aile an'anelerinin rol oynadıklarım görmüyoruz. Bununla beraber Göktürk yazıtları kardeşlerden söz açarken, *"isni, eçi",* yani "küçük ve büyük kardeş" diyorlar ve önce "küçük kardeş"! söylüyorlardı. Bizim gibi "büyük ve küçük kardeş" demiyorlardı.

Verasete, yalnızca "Baş-H a t un"nun çocukları hak kazanırdı: Türklerde tek kadınla evlenme düzeni, yani monogami sistemi yaygındı. Elbette ki herkes haline vaktine göre başka kadınlar, yani "fcttma"lar da alabilirlerdi. Hatta Çin tn** paratorunun öz kızı olan kuma'lar da bu kadınların sırasına giriyorlardı. Fakat verasette arslan payı ve hükümdarlık hakkı, Baş-Hatun'un büyük oğlunun hakkı idi. Bu da değişmez bir kaide İdi. Baş-Hatun'un soylu olması da en önemli bir şart idi. Birinci Göktürk devletinin üçüncü Kağanı Mo-Han Kağan (553-572), Türk tarihinin en güçlü imparatorlarından biridir. 20 sene müddetle Batı ile Doğuyu birleştirmiş ve büyük bir imparatorluk yaratmıştı. Mo-Han Kağanın Birinci Hatun'undan hükümdarlığa ehü bir oğlu yoktu. Diğer Hatunlarından birinden doğan Talobien (Tarban?) daha gençliğinde, cesareti ve teşkilâtçılığı üe büyük bir ün yapmıştı. Fakat Talobien'in annesi, yeter derecede soylu değildi. Bu sebeple Kağan olabilmesine

de imkân yoktu. Mohan Kağan hastalanınca, etrafındakilere şöyle demişti:

—■*"Baba ile oğul arasındaki bağ, hiçbir şeye benzemez. Fakat ne yapayım ki, oğlumun yerine kardeşimin tahta çıkması lâzımdır."* Bunun üzerine Mohan'ın yerine, kendi küçük kardeşi Tabo Göktürk tahtına oturmuştu. Soy bakımından Kağanlığa yeterli olmayan prens Talobien ise, annesi ile dayılarının boylarına kaçmış ve 25 seneye yakın bir müddetle Doğu Göktürk devletinin başına büyük gaileler açmıştı. Doğu ve Batı Göktürk devletinin aralarının açılması da bu prens yüzünden olmuştu. Bu prensle Işbara-Kağan bile başa çıkamamıştı. Bundan da anlaşılıyor ki, prens Talobien'ın anne tarafı ve boyları çok geniş ve güçlü idiler. Bunun için< de soylu sayılırlardı. Fakat, bu kadar soylu bir annenin çocuğu olmak bile, Kağan olmağa yeterli görülmüyordu.

Birinci Hatunların devlet içinde ve Kağanın yanındaki yerleri çok sağlam idi. Hatta sırf siyasî bir gaye ile Büge-Kağan'ın Hatun'u, kocası içüı bir Çinli prenses büe istemişti. Çinli prensesler ne kadar soylu olurlarsa olsunlar, onların çocuklarının devlet içinde yerleri yoktu.

"Evi ât likaların da devlet içindeki yerleri büyüktü: Türklerde evlâtlık veya "oğulluk" müessesesi de çok önemli idi. Bu oğulluklar da çoğu zaman soyluların çocuklarından alınır ve saray muhafız kıf alarmda yetiştirilirdi, özel ve yazılı bir mukavele üe alman bu evlâtlıklara Türkler, *"Tutunç*

oğul", yani tutulmuş oğul derlerdi. Bu oğullar, babalıklarının soyadlarını taşıyabilir ve hatta Kağan büe olabilirlerdi (Bk. s. 99). Oğullukların siyaset sahnesine ve tahta çıkışlarını bilhassa Uygur Kağanlığında görüyoruz. Göktürklerin töreleri ise çok sertti. Devleti kendilerinden başka bir kimseye emanet edemiyorlardı.

Bir harpten sonra, düşmanın bırakıp gittiği çocuklar da evlâtlık olarak alınabilirlerdi. Bunun örnekleri de çoktur. Cengiz-Han da başlangıçta böyle evlâtlıklar alıyordu. Fakat devletini tam olarak kurunca eski Türk usûlüne dönmüş ve kendisine tâbi olan hükümdarlar ile soyluların çocuklarını evlâtlık alıp, kendi muhafız kıt'alarından yetiştirmeğe başlamıştı. Cengiz-Han ve oğullarının imparatorluğu, bu soylu evlâtlıklardan büyük faydalar görmüştü.

özellikle Turfan Uygurlarında veraset hukuku, artık yazılı vesikalar üe senetlere dayanıyordu. Fakat bizim burada durmak istediğimiz, daha çok *Türk örf. hukuku" dur.

3. SOYLAR BOYLAR VE BUDUNLAR

Bizim burada kullandığımız soy, boy ve budun sözleri, kesin içtimaî ölçülere göre söylenmiş deyimler değillerdir. Zaten boy dediğimiz insan toplulukları, çoğaldıkça parçalanan veya yeniden türeyen sosyal birliklerdir. Her yere ve her çağa göre yapıları da değişmiştir. Fakat biz, bir sosyolog değil; bir tarihçiyiz. Bunun için de bu deyimleri daha çok, Türk tarihinin belirli çağlarında yaşamış olan bazı ünlü Türk boylarını bir ölçü ve ayırıma tabi tutmak için

kullandık. Türk tarihinin yapıa ve yıkıcı mayası, atlı m» hayvan yetiştiren Türklerdi. Bu Türkler de boylar ve bölümler halinde yaşamışlardı. Bu sebepledir ki boyların incelenmesi, Türk tarihinin en önde gelen meselelerinden biri olmuştur.

Soylar, kan bağı ile bağlı olan en küçük içtimai birliklerdi; "Oba" sözüne ilk olarak, Göktürk harfleri ile yazılmış Yenisey nehri kıyılarındaki, Kırgız Türkterinin yazıtlarında rastlıyoruz. Daha sonra, daire şeklinde çevrelenen çadır topluluklarına da *"oba*'* denmişti. Uygurlar ise, kan bağı üe bağlı olan küçük birliklere *"Oguş"* veya *"Oguş"* derlerdi. Oğuz sözünün de bundan türemiş olması çok muhtemeldir. Göktürklerdeki *"Uguş"* deyiminin durumu biraz daha karanlıktır. Yazıtlara bakılırsa, Bü-ge-Kağan kendine akrabalarına da *"Uguşım"* diyordu. Bunun yanında aynı yazıtlarda, ta Beş-Ba-hg'da oturan B a s m ı l Türklerine de *"Uguşım, budunun"* deniyordu. *"Uguş"* deyiminin Göktürkle* taralından da akrabalar için söylendiği bir gerçekti. Fakat öyle anlaşılıyor ki Göktürkler bu sözü, Uygurlar gibi kan bağı üe bağlı küçük birlikler için değii de; daha büyük topluluklar için kullanıyorlardı. Yazıtlarda sık sık *"uguşım, budunvm"* dendiğine göre «gruplar *budun'âon,* yani boylar birliğinden daha küçük bir topluluk olmalı İdiler.

"Urug" sözü eski türkçede, kan bağı üe bağb birlikleri ifade etmek için yerinde kullanılan bir deyimdi. *"Urug"* veya *"Uruk"* sözünün esas anlamı, "tohum, nesil, zürriyet ve soy" demekti. Fakat aynı söz, Göktürk harfleri üe yazılmış Kırgız yazıtla-

rından beri, çok küçük boylar içüı de kullanıla bir deyimdi.

İrmak boyları da, soyların türeyişine yardım ediyorlardı: Çin tarihleri Uygur boylarının en küçüklerine *"shth,",* yani "aile" diyerek bunların büyüklükleri hakkında bize kesin bir bilgi veriyorlardı. Fakat şu önemli noktayı unutmamamız lâzımdır: Çin'de aileler çok büyüktü. Gerçi bunlar da birbirlerine kan bağı üe bağlı idiler. Fakat büyük, gruplar halinde yaşarlardı, ilhanlılar devletinin ünlü tarihçisi Reşideddin, bu konuda bizi aydınlığa kavuşturmaktadır. Ona göre Orhun nehrinin çıktığı dağlardan 30 tane ırmak çıkarmış. Her ırmağın kenarında ise, bir soy veya oba otururmuş. Bu ırmaklardan, *"Dokuz-ırmdk**"* boylarında, *"Dokuz-Uygur"* boylan; *"On-ırmak"* boylarında da, *"On-üygur"* boyları yaşarlarmış. Reşideddin ile etrafındakiler bu bölgeleri çok iyi tanıyorlardı. Gerçi bu açık-k-ma da kesin değildi. Fakat oralardaki tabiat şartlarım ve arazi durumunu iyi tanıyanlar, boyların türeyişi hakkında böylece güzel ve kandırıcı bir sebep bulmuşlardı. Onlara göre boylan meydana getiren şey, tabiat üe coğrafya durumu idi. Nitekim ikinci Uygur Kağanı Bayançur-Kağan kendi Türkçe yazıtında, yine kendi öz boyundan söz açarken, boyumun *"Su'yu, Selenga nehri imiş",* diyordu. Bu da bize gösteriyor ki, ı r m a k l a r ile çaylar, b o y l a r ı n oluş ve g e l i ş i m i n d e ö n e m l i bir rol o y n u y o r l a r d ı .

Aileler de, zamanla büyük soylar meydana getiriyorlar: Uygur devletini kuran Dokuz-

Oğuz'lar, dokuz küçük soydan meydana geliyorlardı. Bu dokuz soyun adlarını, yerleri ile birlikte, çok iyi biliyoruz. Uygur Kağanları, bu dokuz soydan bîri olan "Yaglakar" obasından çıkarlardı. Yukarıda da söylediğimiz gibi Çinliler, bu küçük soylara *'"Uygur ailesi"* diyorlardı. Çin tarihlerindeki Göktürk efsanelerine göre Göktürklerin Kağanlarının çıktığı *"Aşinam* soyu da, Türklerin "O n - s o y"la-rmdan biri idî, Çin tarihleri zaman zaman bu soyları da, "aile" deyimi üe tanıtıyorlardı. Göktürk efsanelerine göre bu On-s oy, Kurttan türeyen on erkek çocuktan meydana gelmişlerdi. Bu çocuklardan her biri, mağaranın dışından kız kaçırarak birer aile yuvası kurmuşlar ve bunlardan da kendi soyları türemişlerdi. Gerçi bu bir efsane idi. Fakat soyların türeyişi de, zaten bu şekilden başka türlü olmuyordu.

" A s k e r î teşkilâtlar' dan da, soylar meydana geliyordu:* Bu kitapta daima söylediğinizi gibi Türklerde halk bir ordu; ordu ise, halk idi. özellikle uzun süren akınlarda, çoğu zaman aileler de askerlerle beraber giderlerdi. Akınlardan sonra yapılan iskân ve yerleştirmelerde ise, tabu olarak askeri düzenin izleri de görülürdü, özellikle Göktürk devletinin kuruluş çağlarında, bu gibi askerî k o l o n i z a s y o n l a r a daha çok rastlanıyordu. Meselâ Çin tarihlerine göre Batı Türklüğünün temenni teşkü eden *"On-Ok",* yani On-boy Türkleri böyle askeri bir düzenin sonucunda meydana gelmişlerdi. *"On-Ok"* deyimi, yani bölümleri odlara göre. ayırma da, gerçekten Türk askerî

düzeni üe Ugüidir. Devlet geüştikçe, Uygur boyları Çin şuurlarına inmiş ve yeni Türk kolonileri meydana getirmişlerdi. Uygur Kağanları da bunun üzerine *"Sağ"* ve *"Sol* Şad"lık şeklinde yeni bir askerî düzen kurma zorunda kalmışlardı. Fakat bu yeni düzen, boyların ne yapılarına ve ne de bütünlüklerine hemen hemen hiçbir tesirde bulunamamıştı.

Boy düzeni de askeri teşkilât üzerine tesir ediyordu: Şunu da unutmamalıyız ki Türk tarihindeki askerî düzenler, daha çok boyların durumlarına ve düzenlerine uydurulmakta idiler. Germenlerde de ordunun bölümleri, soylara *(Generationes)* göre düzenlenirdi. Bunun için de boylar ile köyler, yüzlük *(Centenarius)* ve binlik *(MiUenarius)lere* ayrılırlardı. Ordu düzenini meydana getiren halk bir» likleri *(Givitas)* birçok bakımlardan, Türk tarihindeki boylara benziyorlardı. Bizim çadır obalarına benzeyen Doğu Cermenlerin çadırları ile, Batı Germenlerin köy evleri, köy başkanlarının evini çevirirlerdi. Bununla beraber yüzlük ve binlik teşkilât Cermenlerde, ancak A t t i l a Hunlarından sonra görülmeğe başlanmıştır. Birçok Türk boylarının da "y ü z 1 ü k" 1 e r üzerine kurulduğu anlaşılıyordu. *"Türkmenlerin Şeceresi"* adlı eserde, bunun birçok örneklerine rastlıyoruz.

Doğu Göktürk devletinde Töliş ve Tarduş boylarının meydana getirdikleri iki başkomutanlık, devletin ana ordusunu meydana getiriyorlardı. Uygur devleti kurulurken de, 9 soylu Uygur boylarına, basmü ve Kartuklar da katılmış ve böylece

11 *"TuttOftok* meydana getirilmişti. Bu "Tttfttfc**-iar, hem vatı, hem boy beyi ve hem de askerî komutan idiler. Batı Göktürk devletindeki 10 boy ise iki bölüme ayrılıyor ve beşer boyla ordunun sol ve sağ cenahlarını meydana getiriyorlardı. Bu konu ile ilgili örnekler daha pek çoktur.

Hükümdar aüelerij çok eski asil soylardan geliyorlardı: Bu da Türk tarihinin hiç değişmeyen ▼e en önemli düzenlerinden biri idi. Çin tarihlerinin yan efsane şeklinde verdikleri bilgilere göre, Göktürk devletini kuran Kağanların *"Aşina"* soyu da Huniardan ve belki de Mete'nin soyundan geliyorlardı. Bu Göktürk soyu, 300 sene müddetle önemini kaybetmemişti. Mete'nin soyu ise 700 yıl devamınca, tarihlerde andır olmuştu. Uygur devleti yıkıldıktan sonra bile, Kağan soyu *"Yağlakar"lann* adı, halâ baa kaynaklarda geçiyordu. Böyle soylu bir Kağan ailesine Uygurlar, *"Ulug tüz* (ve) *oguş"* derlerdi. *Tüz, töz* sözleri eski türkçede kök anlamına gelirdi. *Ogus* ve *Oğuş* sözlerini de yukarıda incelemiştik (Bk. s. 176).

1. Soylardan, b o y l a r ı n türemesi

Küçük boylar: Büyük boylar, bir araya gelen belirli küçük soylardan meydana gelirlerdi. Bunlardan daha küçük boylar da vardı. Çin tarihleri bu büyüklükteki Türk boylarından söz açarlarken, onları her zaman için Çince *"hsing"* işareti ile ifade ederlerdi. Bu boylar, "sftift", yani aile ve soylardan daha büyük idiler. Bunlar, bağımsız olarak yaşayabüirlerdL Uygurların Ediz ve Sekel boylan, bu tür birliklerin en güzel örnekleridirler. Batı Türklüğünü temsil eden On-Ok'ların 10 boyundan her biri de, bir aüe, veya soy olarak sayılmıyorlardı. Bunlar boy idüer. Çinlilere göre Dokuz-Oğuzların 9 boyu boy değü; ancak birer aile veya soy idiler. Fakat Ön-Ok'lann her biri ise; Dokuz Oğuz'ların tümü kadar büyük bir boy sayılırdı. Karluk Türklerinin 3 boyu da, On-Ok bölümleri gibi orta boy, yani Çince hsing idiler. Bunlardan da anlaşılıyor ki Çin tarihleri dikkatle ve bilinçle okununca, Türk tarihi bakımından çok önemli sonuçlar elde edilmektedir.

Büyük boylar ve boylar birliği: Selen-ga, Orhun ve Tola ırmaklarının çevresinde oturan Uygur boylarının tümüne birden, Töliş adı verilirdi. Bunların, geniş bölgelere yayılmalarına ve birçok boylara ayrılmalarına rağmen, aralarında kan, kültür, dil ve tarih bağlan vardı. Meselâ bütün bu boy gruplan, kendilerini Göktürklerden kesin olarak ayınyorlardı. Fakat Göktürklere akraba olduklarını da biliyorlardı. Kendileri Türk idiler. Dilleri de türkçe idi. Buna rağmen ayn bölgelerde yaşamış bir Türk zümresi ve Ortaasya halklarının önemli bir bölümü olduklarının da farkında idiler. Bu grubun başlıca boylan şunlardı :Dokuz-Oğuz, Bayır-ku, Buğu, Tongra, Telengit, Ediz, Çibi, Sekel, Hun, v. s.. Çin tarihleri bütün bu boyların hepsine birden *"Töliş-bu"* yani "Töliş bölümü" veya grubu diyorlardı. Böyle demekle de, Uygurlan meydana getiren bütün boylan, diğer Ortaasya Türklerinden kesin olarak ayırmış oluyorlardı. Sonradan bu boyların hepsine birden Uygurlar da denmiştir.

Bununla beraber Dokuz-Oğuz, Bayırku ve Karhıkiar gibi büyük boylar, bağımsız birer *"Bod"* idiler. Aynı büyük boylar için *"budun"* deyimi de kullanılırdı. Bunlar da birer millet gibiydiler. Dokuz-Oguz, Bayırku, Buğu, Tongra, Telengit boylan "Büyük **boylar";** Ediz, Sekel, Hun boyları ise "O**rta** boylar" arasından sayılıyorlardı

Uygur Kağanlığını kuran boylar Dokuz-Oğuzlar idiler. Bu sebeple devletin bütün imkânları onların elinde idi. Kağan ailesine kız veren Buğu boylan ise, Çin şuurlarını koruyor ve oradaki yağmala-n idare ediyorlardı. Bu sebeple bunlar da gün geçtikçe gelişmekte ve büyümekte idiler. Buyırku'lar VL yüzyılın başında, bütün Uygur boylarını toplayarak bir devlet kurmuşlardı. Ayrıca ünlü Göktürk Kağanı Kapagan-Kağan'ı savaşta öldürmek sureti ile, büyük bir şöhret ve saygı kazanmışlardı. Böyle önemli sebepler de, boyların büyüme ve gelişmelerine yol açıyorlardı.

2. Halk ve devlet

Türkler akrabalıkları "kan birliğine' değil; *K emik" birliğine göre düşünürlerdi:* Çin'de, İran'da ve Hindistan'da insanların soyluluk dereceleri ve akrabalık bağlan sembolik olarak "kana" göre kurulurdu. Şimdi bizde olduğu gibi, onlarda da akrabalıkda esas olan kan birliği idi. Eski Türkler ise insanlan, "kemik' esasına göre sınıflara aymriardı. Onlara göre akrabahkta esas olan temel kemik birliği idi. Eskiden Türkler kemiğe, **kamtg"* derlerdi. Ayrıca kemik için *"süngük"* sözünü de kullanırlardı. Bu söz sonraları diğer **Türk** ağızlannda *"süyek"* haline girmişti. *"Kamtg"* sözünün manevî bir anlamı vardı. Bu bakımdan biz Anadolu Türkleri, kök bakımından daha çok Göktürklere bağü bulunuyoruz. Göktürkler insanlan manevî ve sosyal bakımdan sınıflara ayırırlarken de *"kamıg",* yani kemik sözünü kullanırlardı, maddî ve bildiğimiz kemik için ise *"süngük"* diyorlardı. Meselâ, *"Türk milleti öldün, kemiklerin dağ gibi yığıldi"* derleriken, kemik için *"süngük"* derlerdi, öyle anlaşılıyor ki *"kamıg",* daha eski ve daha anlamlı bir sözdü.

Göktürk yazıtlarında halk tabakasına *"Kara kamıg budun",* yani "Kara kemikli millet" denirdi. *"Ak kemikliler"* ise hiç şüphe yok ki, beyler ve Kağanlardı. Fakat eski Türk yazıtlan ile Ka-ğanları, daha çok *"Kara kemikli milletin",* yani halkın lehinde görünüyorlar ve onların taraftan bulunuyorlardı. Çünkü Türk adım bırakıp Çin'e tâbi olan beyler, devletin yıkılmasına sebep olmuşlardı. Halk da bir zaman, onların peşlerine takılmış ve Çin'e hizmet etmişlerdi. Fakat esaretin acılarını duyan ve ilk olarak uyananlar da yine bu halk olmuştu. *"İlli bir millet idim, ilim hanif Kağanlı bir millet idim, Kağanım, hanif"* Diye söylemeğe başlayan halk, etrafına toplanacak bir baş aramağa koyulmuştu.

Türkler, halk tabakasına yalnızca *"Kara budun"* da derlerdi. Kara sözü, sonradan halk için kullanılan genel bir deyim haline gelmişti. Soylulardan gelmeyen bir halk çocuğu veya hakanların halktan aldıktan evlâtlıklar da Hanlık tahtına oturunca, ona *Kara-Han* derlerdi. Zaman zaman halk çocuğu ol-

ma, Hanlık tahtına oturma için bir engel teşkil etmiyordu.

3. Sınıf mücadelesi yoktu

*Eski Türk halklarında derin bir "sınıf ay-**r%l\ğf** ite "stntj mücadelesi" de yoktu:* Eski Türk yazıtlarında *"Kara kemikli budun"* deyimini gören bazı Rus bilginleri, eski Türklerde sosyal bir sınıflanma ve ayrıca bir sınıf mücadelesi olduğu sonucuna da varmışlardı. Belgeleri ve gerçekleri bir tarafa bırakarak, tek bir deyime ve söze dayanıp büyük neticeler çıkarmak, herhalde ilmin yüksek metodu ile kabili teklif olmasa gerektir, ideoloji bir yanda kalsın, bir Türk olmamıza rağmen, bu kitabımızda Türklüğün zayıf taraflarım büe ele alıp belirtmeği bir vazife bilmiş bulunuyoruz. Bir ilim adamının gayesi politik neticelere varmak değil; gerçeği en derin yönleri ile ve olduğu gibi belirtmektir. Türk tarihini incelerken herşeyden önce şunu hatırımızdan çıkarmamamız lâzımdır: Eski Türk devletleri birer akın ve savaş devletleri idiler. Profesyonel askerlik de, mületlere büyük kazanç ve kitlelere de refah getiren bir meslektir. Her Türk hakanı fle beyinin akınlarda ve devlet içindeki tek dayanakları orduları idi. Ordunun temeli ise asker ve halktır. O çağlarda paralı askerlik de yoktu. Türk beyleri komutan ve Türk halkı da, onların askerleri idiler. Akınlar ve yeni devletler kurma, beylerin olduğu kadar, kara kemikli halkın da çıkarma idi. Beylerle halk arasındaki menfaat birliği bozulduğu an, ne başarılı akınlar ve ne de devlet olmayacaktı.

Göktürk devleti ve Kağanlığı yıkıldıktan sonra, halk perişan olmuştu. Kağanım ve devletini arayan Türk halkının sölediği ağıtlardan bir örnek verelim:

"Türk kara kemikli *budun şöyle demiş:*

"ttti bir millet idim, üim şimdi hani? "Kime ü kazandırıyorum? Der imiş! "Kağanh bir millet idim, kağanım (şimdi) hani?
"Hangi Kağana işimi gücümü veriyorum? Der imiş!
"Böyle deyip, Çin Kağanına düşman olmuş! Başka bir yerde de, *"Kara budun, Kağanım geldi diye sevinmiş",* deniyordu. Yalnızca kara kemikli halkı sömüren beyleri arayan bir ilim adamının, bu satırları da okuması gerekirdi. Türk tarihinde kurulan Türk devletleri, Türk halkının isteği ile kurulmuş ve halkın yararına idi. Türk tarihinde müşterek bir faydacılık ve kazançları paylaşma hırsı ve önde gelen şeydi. Fakat bu faydacılık da hu» ideal ve disiplin altında olurdu. Bu kitabın yazılma gayesi de budur. Bütün bu konuları örneklerle bir açıklığa kavuşturmağa çalıştık.

4. Türklerde "Millet" anlayışı

"B u d u n", bugünkü "millet" anlayışım karşılayan gelişmiş bir deyimli: Millet, belirli bir bölgede yaşayan, müşterek dil* kültür ve tarih bağlan ile birlikte uzun yaşantılara sahip olan bir insan

topluluğudur. îşte bu görüşle işe başladığımızda, eski Türklerin kullandıkları *"Budun"* sözünün milleti tam olarak karşıladığını, açık ve seçik olarak görebileceğiz.

Eski Türklerde *"Bod"* sözü, "bağımsız, illi ve Kağanh" bir Türk toplumu anlamına geliyordu. Türkçemîzdekî *"boy"* sözü de, herhalde eski türkçedeki bu *"bod"* deyiminden gelmeli idi. öyle anlaşılıyor kî "boy"un asıl anlamı, insan vücudunun bir *i&aüJL* idi. Ayrıca, sosyal bir birlik, bir kabile ve bir cemaat anlamına da kullamlıyordu. Anladığımıza göre eski Türkler, daha çok milletin temelini teşkil eden, güçlü ve inançlı sosyal birliklere *"bod"* diyorlardı.

"Budun" deyimi de, herhalde *"bod"* sözünden türemiş olmalı idi, *"Budun"* deyiminin, "bod-" kökü ile *"-un"* isim ekinden türemiş olması çok muhtemeldi. Bir kavmin budun olabilmesi için, bazı özelliklere de sahip olması gerekiyordu. Türklere göre bir millet, *"fiti budun"* ve *"Kağanh budun"* olmalıydı. Bununla beraber Karluk Türkleri gibi güçlü bir boya da, kağanları ve illeri olmamasına rağmen, yine de hem *"bod"* ve hem de *"Karluk budun"* denebiliyordu. Çünkü onlar da tarih boyunca, Göktürklere nazaran daha küçük bir topluluk da olsalar, bir millet halinde yaşamışlardı. Göktürklere bağlı olmaları, türkçe konuşmaları ve Türk kültoi-rüne sahip olmaları, onlara da ayrı bir *"budun"* denmesi için önemli bir engel teşkil etmiyordu.

"Türk budun" deyimi, yalnızca Göktürk devletini kuran soylu boylara verilen bir ad olmalı

idk Yazıtlarda *"Türk budun",* yani 'Türk mit 1 e t i" deyimine çok rastlıyoruz, önemli olan *"Türk budunu"îaın* nerelere kadar yayıldığı ve hangi Türk kavimlerini içine aldığıdır. Maalesef bu konu, henüz daha bütün yönleri üe aydınlığa kavuşturulabüecek bir duruma gelmiş değildir. Türgeş devletini, Batı Göktürk devletini meydana getiren On-boy Türkleri teşkil ediyorlardı. Sonradan Batı Türkl ü ğ ü n ü n temeli olacak olan bu soylu On Türk boyu için eski Türk yazıtları, *"Türkim" ve "budu-nım"* deyimlerini kullanıyorlardı:

"Türgiş Kağanı, (benim) Türküm (ve) budunum idi:
"Yanıldığı için, bilmediği için, suç islediği için!
"Kağanı öldü! Vezirleri öldü' Beyleri de öldü!
"On-Ok milleti, eziyet gördü!..."

Türgeş devletini meydana getiren *"On-Ok",* yani "O n - B o y" Türkleri için Göktürkler, yalnızca *"Budun"* deyimi kullanıyorlardı. Türgeş Kağanları için ise, hem *"Türkim"* ve hem de *"budunum"* diyorlardı. Esasen bir zamanlar Altay dağlarının güney eteklerinde oturan ve On-Boy Türklerinden biri olan Türgeş' 1er, ötüken'e yakın ve ötügen'de-ki Türklerle akraba idiler. Bu bakımdan Türgeşlerin soylu boylarına Türküm ve budunum denmesi, boş ve rastgele söylenmiş bir söz olmasa gerekti. Bu duruma göre, T ü r g e ş l e r ile "On-Ok" T ü r k l e r i, "Türk" i d i l e r. Beş-Balıg şehri dolaylarında oturan Basmıl Türklerine ise

yazıtlar, *"uçuşum",* yani *"kan bağı ile bana bağlı olan akrabalarım"* diyorlardı. Fakat nedense bu Basmıl Türklerine yazıtlar, *"Türk"* demiyorlardı. öyle Öyle anlaşılıyor ki "Türk" adı, y a l n ı z c a D o ğ u d a ve B a t ı d a G ö k t ü r k devl e t i n i ilk defa kuran, soylu boylar için k u l l a n ı l ı y o r d u .

Batıdaki, soylu *"On-Ok"* Türk boylarının yerlerini ve tarihteki gelişmelerini açık bir şekild takip edebiliyoruz. Fakat Doğudaki soylu Türk boylarının durumu karanlıktır. Göktürklerin başkenti olan ötüken bölgesi, ıssız ve çok sayıda insanın bannamayacağt bir yerdi. Ayrıca Uygurların ataları olan Dokuz-Oğuz boylarının yaylak ve kışlatılan da bu bölgede idiler. Göktürk Kağanları ile Dokuz-Oğuz boylan arasında bir dostluk da yoktu. Yüzyıllar boyunca Göktürklere düşmanlık gütmüş ve fırsat buldukça Türkleri zor durumlara sokmuş kavimlerden biri, Dokuz-Oğuz boyları idi. Ayrıca Göktürk devletleri daha henüz kurulurken, herkesten Önce Dokuz-Oguzlan mağlûp ediyorlar ve ilk olarak onlara baş eğdiriyorlardı. Fakat bütün bunları yapan ötüken'deki soylu Göktürkler kimlerdi? İşte bu soru, şimdilik cevapsız kalıyor. Göktürkler, Uygurların Dokuz-Oğuz boylarına da *"budunum"* diyorlardı; fakat *"Türk"* demiyorlardı:

Dokuz-Oğuz budunu, kendi budunum idi. Gök ve yer karıştığı için, (O da bize) düşman oldu!

"Bir yılda, beş yol üzerinde, (beş defa) savaştık! "İlk önce, (Onların başkenti) Togu-Balıg'da savaştık! "Kül-Tegin, azman-aklı (atına binip), hoplayıp, hücum etti! "Altı er (lerini) mızrakladı! "Ordular birbirine kavuşunca, yedinci eri kılıçladı!.."

öyle anlaşılıyor ki ötüken'deki Türk Kağanlarını destekleyenler daha çok Töliş ve Tarduş Türk boyları idiler. Fakat bütün bunlar için de "Türk" adı kullanılmıyordu. Îl-Teriş Kağan, İkinci , Göktürk devletini kurarken, ancak 2000 kişilik bir etrafa sahipti. Diğer Türk boylarının hepsi de onlara karşı düşmanlık güdüyorlardı.

Bu kitabımızda her zaman söylediğimiz gibi en soylu Türk boylan b a t ı d a toplanmışlardı. Doğudakiler ise, daha az idiler. Batı Türklüğü*-nün daha uzun yaşamış olmasının bir sebebi de, bu olmalıydı. Fakat doğudakilerin teşkilât kurma ve devlet idaresindeki tecrübeleri daha çok ve derin idi. 50 yıllık esaret çağında, Çin ordusunda ve devlet hizmetlerinde çalışmış olan bu Türkler, kendüe-rini yetiştirmiş ve geliştirmişlerdi. Bu sebeple de her defasında çok az bir "eren" grubu ile etraflarındaki Türkleri toplayıp, yeni bir imparatorluk kurmağı başanyorlardı.

"Türk S ir Budun" herhalde, devletin temelini teşkil eden Türk soyluları için söylenen bir deyim olsa gerekti: "Türk Sir Budun" deyimi, özellikle vezir Tonyukuk'un yazıtında çok geçer. Fakat

"Sir" sözünün anlamı, şimdiye kadar anlaşılmış ve açıklanabilmiş değildir. Kitabımızın her yerinde bu deyimi, "B i r l e ş i k Türk m i l l e t i" şeklinde açıkladık, önemli Türk boylarından biri olan T a r d o ş Türklerine de zaman zaman *"Sir-Tarduş"* adı veriliyordu. Tarduşlar da 630 senesinden sonra **bir** Kağanlık kurmuş, Türk boylarından biri idüer. Onların bu Kağanlıklarının başkenti de öt ü k e n idi Tarduşlar da zaman zaman diğer Türk boylarını kendilerine katmışlardı. Bu sebeple *"Sir-Tarduş"* adının. B i r l e ş i k T a r d u ş" 1ar anlamına geleceği de düşünülebilir. *"Türk Sir budun"* adım da bu örneğe göre bir açıklama yoluna gidiyor ve bundan yardım umuyoruz.

Eski Türkler "Millet?i, devletin esas ku-rutmsu ve sahibi gibi düşünüyorlardı: Ortaçağ devletlerinde hükümdar, her şeyin üstünde idi. Milletin adı bile geçmezdi. Fakat Türk tarihinde millet de işini ve gücünü vererek devlet kazanıyordu. Türk milletinin: *"Kime ü kazandırıyorum?"* Veya: *"Hangi kağana isimi gücümü veriyorum?"* Diye haykırması, bu anlayış ve inanıştan ileri geliyordu. 630 senesinden sonra Çin'e yenilip de esaret hayatı baş-? ladıktan sonra, Türk halkı bu defa da Çin Kağanına il ve töre kazandırmağa girişmişti. Belki böyle de-ğüdi ama; Türkler kendi milletlerinin hayatlarının böyle geçtiğine inanıyorlardı:

""(Türk mületi), Çin Kağanına tabi olmuş! "EMi yü, iğini gücünü (CTna) vermiş! "ileri, gündoğusuna, Ormanlı Kağan'a kadar akın yapmış!

"Geri, (günbatısına), Demir-Kapı'ya kadar akın yapmış
"Çin Kağanı için, ü ve töre alıvermiş!...[v]

îşte bundan sonradır ki Türk milletinin akü ba-şına gelmiş ve kime U ve kime töre kazandırıyorum, diye bağırmağa başlamış. Zaten Çinlüer de Türk-lüğün mayasının Kağanlar ile beyler değü de; Türk milleti olduğunu çok iyi biliyorlardı. Çin siyasetinin tümü, Türk milletinin ortadan kaldırılmasına yöneltilmişti. Türk milleti Çinlüere ne kadar hizmet de etse, yine Çinliler onun için şöyle düşünüyorlardı.

Türk milletini yok edeyim! nesilsiz bırakayım.' Der imiş.
"Yok etmeye kadar varırmış! "Yukarıda Türk Tanrısı, Türklerin kutsal Yer ve Suları:
"Türk milleti yok olmasın, diye!

*"Bir millet olsun, diyei.J** Türk milletinin ba-sma Îl-Teriş Kağan üe 11-Bilge hatun'u getirmiş-lerdi. Yalnız metne iyice dikkat etmek lâzımdır. T a n r ı, k a ğ a n l a r ile b e y l e r i değil; y a l n ı z c a "Türk m i l l e t i" n i dü-ş ü n ü y o r d u. Kağanlar, Türk milletini kalkın-dırmak için âdeta, Tanrının yeryüzündeki temsilcileri gibi idiler.

"Tanrı?', Türk milletinin koruyucusu idi: Az yukarıda söylediğimiz gibi Tanrı, Türk milleti yok olmasın diye, tl-Teriş Kağanla Hatun'u 11-Bilge'yi tepelerinden tutup, Türk milletinin basma

götürmüştü. Bu anlayış ve inanışla ilgili örnekler pek çoktur. Türk milletinin "adı" ve "ünü** yok olmasın diye Tanrının Türk milleti üzerine iyi kağanlar getirdiğinden de söz açmıştık. Bilge-Kağan, kendisinin hükümdar oluş sebebini de şöyle anlatıyor:

"Türk milletinin adı ve ünü yok olmasın, diye:

"Babam Kağanı, Annem Hatunu (yukarı) götürmüş Tanrı!

"U veren, Tanrı! jB$!|

"Türk milletinin adı ve ünü yok olmasın, diye:

"özümü tahta oturtan gerçek, O Tanrı!.."

Türk milletine "ceza" veren de, yine Tanrı idi: Goktürklerin büyük ve ünlü veziri Tonyu-k u k'un yazıtından alınmış aşağıdaki satırlar, Türk millet ve toplumunun tarihi balonundan çok önemli bîr belgedir:

"Türk müTeti, Çin'e tâbi idi:

"Kendi Han'ı olmadığı için, Çin'den ayrıldı,

"Han (sahibi) oldu. (Sonra) yine (Çin'e) tâbi oldu

. "(Bunun üzerine) Tanrı şöyle demiş:

— "Bana Han verdim. (Fakat sen) Hanını koyup, (yine Çin'e) girdin!

"(Türk miUeti Çin'e) tâbi oldu (diye Tanrı, onları) öldürmüş!

"Türk milleti öldü! Tükendi! Yok oldu!
"Birleşik Türk milletinin yerinde bağımsız kalmadı!..."

Yanılan ve Türk Kağanına isyan eden boylar da Tanrı tarafından cezalandırılıyor ve yok edüiyorlardı. Aslında ise onları yok eden Türk Kağanları idi. Fakat Türkler böyle düşünüyorlardı. Çin devlet felsefesinde de aynı inanış ve düşünceler vardı. Fakat bu fikir Türk halklarına, din ve günlük yaşantı yolu ile yayılmış ve kalplerin en derinliklerine kadar da sindirilmişti.

Türk milletinin başarıları ile yok oluşu, "BİU q i" nedenine bağlanıyordu: Vezirler üe ügili bölümümüzde, bu konu üzerinde daha derin olarak duracağız. Türkler, devletin gücünü ve devamını, vamını, Kağan ile vezirlerinin "bilgi derecesine Kağan üe vezirlerinin "b i l g i" derecesine *"bümez kişi"* üe millet idi. Herşeyden önce ve herkes için "Türk töresini bilmek" gerekiyordu. Bu da bügi üe olurdu. Türklerde *"Bilgi nazariyesi*,* özellikle Göktürk çağında, tecrübe ile ■"t ö r e ve bilgi" halkın görgüsüne dayanıyordu.

Uygur çağında ise, Türkler arasına giren ■Çin, Hint ve iran *"Bilgi nazariyeleri",* onları bu eski Türk anlayışından, ana noktalarda ayırmışlardı. Meselâ Uygur çağı bilgi nazariyeleri için, çok güzel bir şiir şöyle diyor:

"Bilig biling, ya Begim! Bilig sanga eş bölur!
"Biligsizning belinge; Kaş kurşanza, taş bölur!

Bilgisiz bir insan beline değerli bir kaş bile kuşansa, kendiliğinden taş olurmuş. Fakat Uygurlardaki bu bilgi nazariyesi, "Töre" bilgisi ile halk inanışlarını aşmıştı. Göktürklere göre "Türk töre s i" ni bilmek ve onu saklamak, bir milleti millet yapan en önemli sebeplerden biri idi. Yazıtlar şöyle diyordu:

"... İlsiz, Kağansız (kalmış) milleti! "Cariye olmuş, kul olmuş milleti! "Türk töresini kaybetmiş milleti! "(Babam ll-Teriş Kağan), Bumın ve İstemi Kağanların töresince:

reYaratmış! Teşvik etmiş!..."

Bu konu çok geniş ve önemlidir. Türklerin her çağında kendilerine göre bir bilgi nazariyesi vardı. Fakat bunların çoğu, halkın kalbine ve ruhuna kadar inmemişti. Göktürklerinki ise, halktan gelen düşüncelerdi.

"Beyler" ile "Millet" arasında bir anlaşma bulunması da, Türk töresi'nin önemli bir konusu halindeydi: îdare eden beyler ile, idare edilen millet arasında uygunluk ve anlaşma bulunması, bir milletin varlığı için en önemli bir şarttır. Bu anlaşma ve düzene eski Türkler *"tüz",* yani *"düz olma"* derlerdi. İki hükümdar arasmdaki Uişkilerin düzelmesi ise, *"tüzeltmek"',* yani *"düzeltmek"* fiili üe ifade edilirdi.

Düz olmama ve asayiş içinde olmama deyimlerinin karşılığı ise, *"bülgak",* yani "karışıklık, bulanıklık" idi. Bu sebeple Türk devletlerinin güçlü zamanlarında, *"Türk beyleri ile milleti düz"* idiler. Yani idare edenlerle millet, iyi bir anlaşma içinde idiler. Bu sebeple Çin siyaseti, Türk milleti ile beyleri arasında ayrılık tohumları ekmeğe doğru yönelmişti. Yazıtlar şöyle diyorlardı:

"(Çin), küçük kardeşleri, büyüklere karşı ayaklandırdığı için!

Beyli, budunlu, (aralarına) ayrılık soktuğu için!

"Türk milleti, il (haline) koyduğu üini, elden çıkarmış!

"(Türk milleti), Kağan (haline) koyduğu kağanını, kaybetmiş!..."

Eski türkçedeki *"kağanladik kağanım",* yani Türk milletinin "kağanladığı kağanını" deyimini biz burada, *"kağan haline koyduğu kağanını"* şeklinde anladık ve öyle çevirdik.

5. TÜRKLERDE "DEVLET" ANLAYIŞI

Türklerde "11" deyimi, bugünkü modern "Devlet" anlamını karşılayan bir sözdü: Türk dili de diğer diller gibi, durmadan gelişmiş bir dildi. derci *"11"* sözü şimdiye kadar kullanılagelen türk-çe bir deyimdir. Fakat bu deyim de diğerleri gibi türlü çağlarda ve türlü yerlerde, ufak da olsa, birçok değişmelere uğrayarak zamanımıza kadar gelebilmiştir. Bu konu üzerinde daha kesin olarak konuşabümek için, böyle deyimlerin uğradıkları değişiklikler ile, bunların sebeplerini de göstermek lâzımdır.

G ö k t ü r k ve Uygur çağında *7Z" deyimi, "Devlet" anlamına kullanılıyordu. Sözlerin yapı ile şekillerini genel olarak dilciler incelerler. Deyimlerin bir devlet ve içtimaî bir topluluk içinde uğradıkları anlam değişiklikleri ise, kültür tarihçilerine düşen bir iştir. Çinceden türkçeye birçok kitaplar tercüme eden eski Türkler, belirli Çin deyimlerini, hep aynı türkçe sözlerle tercüme etmişlerdi. Türkçe *"lf* deyimi, cince *"kuo"* sözünün anlam bakımından, tam bir karşıtı idi. Çincedeki *"kuo"* sözü, "devlet" ve "ülke" anlamına kullanılıyordu. Fakat Çinlilerin söylemek istedikleri bu ülke »Öyle bir "ülke" idi ki, bu ülkenin hem belirli sınırlan ve hem de bir hükümdarı vardı. Daha dğ-rusu, sınırsız bir toprak parçası ile hükûmdarsız bir ülke, *Zf olamıyordu.

Eski Türklere göre "halk" ile "toprak?, devleti meydana getiren iki önemli unsurdu: Eski Türklere göre, t o p r a k s ı z bir d e v l e t d ü ş ü n ü l e m e z d i Halk toprağı ve toprak da halkı tamamlayarak, bir devlet meydana getirirlerdi. Bu konuyu daha îyi açıklayabilmek için Türk tarihinden üç örnek verelim:

Birinci örneğimiz, Hunlardan olacak: *"Büyük Hun İmparatoru Mete'nin gençliğinde, kendi güçlü komşuları olan Tunguzlar ^Mete'den günde 60 mü koşalnlen ünlü atı üe güzel karışım istemişlerdi. Mete biraz vakit kazanıp, hazırlıklarını ta-mamlayaoüfnesi için, hem atım ve hem de güzel ka-rvsmt Tunguzlara vermişti. Mete'nin gittikçe kuvvetlendiğini gören Tunguzlar, ondan sınırdaki çorak*

ve işe yaramaz bir küçük toprak parçasını isteyerek, düşmanlığı sona erdirmek istemişlerdi. Fakat Tunguzların elçisi gelip de, Mete'den bu çorak yeri isteyince, Mete etrafındakilere sordu ve devletin ileri gelenleri şöyle cevap verirler:

— "Atı ve hatunu verdikten sonra, bir çorak toprak parçası zaten işe yaramaz bir yerdir. Onu da verelim!" Mete bu sözleri duyunca çok kızmış ve toprak parçasını verelim diyen beylerin başlarını hemen orada kestirmişti. Bundan sonra da etrafındakilere şöyle bağırmıştı:

— "At ile hatun, kendi şahsî mdhmdt. Bu sebeple onları verdim, t o p r a k ise, d e v l e t i n malıdır. Devletin malını başkasına kim verebi-Urf"

İ k i n c i örneği de, Göktürklerden verelim: *"Eski Türk yazıtları yeni ve büyük kağanların Tanrt tarafından Türklerin başına getirilişinden söz açarlarken, bu geliş için, bir sebep de gösteriyorlardı: Onlara göre Tanrı Türk Kağanını, "Yer ve su"-lor sahipsiz kalmasın diye, göndermişti. Türklerin sadıkları ve idare ettikleri Yerler ile Bular sahipsiz kalamazdı. Bu yerlerin ancak ve ancak Türk Kağanları tarafından idare edümesi lâzımdı. Yerler üe Sular, aynı zamanda Türklerin atalarının idare ettikleri Yer ve Su'lar idiler. Bunun için de "Türklerin kutsal Yer ve Su'ları, Türk milleti yok olmasın diye", Türkleri korumuşlardı. Yeni alınan ülkelerin gerçek sahibi de yine Türk Kağam olarak gösteriliyordu."*

Üçüncü örneği, Cengiz Han çağındaki Türklerden vereceğiz: *"Cengiz-Han başlangıçta vahşi bir kabile reisi idi. Bu çağlarda Cengiz'in büyük devlet idaresinden haberi yoktu. Aldığı şehirlerde mattan yağmalıyor ve insanları da, bir tane bile geride bırakmaksızın öldürüyordu. Cengiz-Han*-tn yine bir şehri aldığı ve şehrin insanlarını da öldürdüğü bir sırada, Doğu Türkistan'daki Hami şehrinden gelen Tapan adlı bir Türk, ona şöyle demişti:*

— *"Siz, insanlan öldürüp toprağı boş bırakıyorsunuz! Halbuki devlet, i n s a n , ile t o p r a k tan meydana gelir, insansız devlet olamaz!"* Çin tarihlerinin yazdıklarına göre Cengiz-Han bu sözlerden büyük bir ders almış ve bundan sonra hiç olmazsa teslim olan şehirlerin halkım öldürmemeğe çalışmıştı. Hami'li Tapan hakkındaki Çin kaynakları, bizim *"Bino-Turcica"* adlı eserimizde toplanmıştır, .

"U l u s" sözü, bugünkü türkçemizde yanlış olarak kullanılmaktadır: Türklerin *"Ulus"* sözü de önemli bir devlet deyimidir. *"Ulus",* içindeki insanlarla beraber düşünülen bir "vilâyet" veya büyük bir "eyâlet" demektir. Devletin bir vilâyetini veya eyâletini gösterirdi. Meselâ *"Kuz-Uluş"* denince hatıra, Balasagun vilâyetinin kendine bağlı ve sınırlandırılmış toprakları ile halkı geliyordu. *"Kuz-Ordu"* ise, surlarla çevrili şehrin kendi adı idi. Bu deyim sonradan Moğollara, *"Ulus"* şeklinde geçmiştir. *"Ulus"* da bir nevi eyâlet ve devletin bir parçası gibi idi. Ne var ki *"Ulus"* sözü Cengiz-Han devletinde, oğullardan birisinin idaresine verilmiş, şehzade *"pay"]axı*

için söyleniyordu. Bu idare düzenine göre sınırlarla çevrilmiş olan belirli bir bölge içindeki halk, şehzadelerden birine bağlanmıştı. Bu sebeple *"Ulus"* **denince,** hem bir bölge ve hem de bir **halk** kitlesi hatıra geliyordu. Türlü ırk, kültür ve tarih gelişimlerine bağlı olan bu halklar, bir millet Özelliğini göstermiyorlardı. Fakat buna rağmen, bir *"Ulus"u* meydana getirebiliyorlardı. Halbuki Göktürklerdeki *"budun"* deyimi, bugünkü modern millet anlayışımızı karşılayan bir sözdü, *"W* ise, yine modern ve gerçek bir devlet kuruluşunun karşılığı idi.

*"ti"i, yani devleti, "Kağanlık** tamamlıyordu:* öyle anlaşılıyor ki, *"üi"* tamamlayan diğer önemli şey de *"Kağanlık"* idi. Elbetteki kağansız bir ü ve ilsiz de bir kağan düşünülemezdi. *"Türk ili"* ve *"Türk kağanlığı"* şeklinde söylenmiş deyimlere pek rastlamıyoruz. Fakat il ile kağanhk'ın her ikisi de *"Türk budunu"ns.* ait ve onunla ilgili oian müesseseler idiler. Yazıtlar, çoğu zaman şöyle diyorlardı:

"Türk budunu:
"tüediği ilini, elinden çıkarmış!
*"Kağanladığı kağanını, kaybedivermiş!-.***

Düşmanlar için söylenmiş olumsuz zafer şiirleri de vardı:

"lUileri, ilsiz kılmış! Kağanlüan kağansız kümtş!..."

Hemen hemen bütün yazıtlarda"*!" sözü, *"kağan"dan* önce geliyordu, öyle anlaşılıyor ki eski **Türk-**

ter, il'e ve d e v l e t e, k a ğ a n d a n da-ha çok Önem v e r i y o r l a r d ı, *"illi budun"* ve"üstz *budun"* şeklinde söylenmiş deyimler de çoktur. Türkler, "ilsiz" deyimini, *"ilsiremiş'*, yani ilsizleşmiş sözleri ile de karşılarlardı.

Anladığımıza göre devletin temeli Ll idi. Elbette ki devletin başında bir de kağan bulunmalı idi. Kağansın ve başsız bir devlet düşünülemezdi. Ama eski Türk düşüncesinde yer alan başlıca üç önemli şey vardı: Bunlar da, millet, il ve töre idiler. Kağan ise bunları tamamlayan bir yardımcı îdi *"Kağanlt budun'** gibi.

Devleti " k a z a n m a k " ve " k a y b e t - m e k" de devlet ile ilgili iki önemli olaydı. Eski Türkler, bugünkü *"kazanmak"* sözümüzü, *"Kazgan-mak"* şeklinde söylerlerdi. "Devlet kurmak" işi, genel olarak "kazganmak" fiili ile karşılanırdı. Kazanmak, eski türkçede, aynı zamanda "çalışmak, çabalamak, gayret etmek" anlamına da gelirdi. Vezir Tonyukuk"un yazıtında şöyle deniyordu:

"İUTeriş Kağan kazanmasa, yavaş olsa idi!

"Ben özüm, Büge-Tonyukük kazanmasam, ***yok*** *olm idim!*

"Kapagan-Kağan'tn Birleşik Türk milletinin yerinde,

"Ne bağımsız bir tüm, ne millet, ne kişi ve ne de sahip kalacak idi!

"U-Teriş Kağan ile Büge-Tonyukuk kazandığı ***için,***

"Kapagan-Kağan, Birleşik Türk milletini yürüttü!

"Şimdi, *Türk Bilge Kağan, "Birleşik Türk milletini, Oğuz milletini eğitip duruyordu!..."*

Kapagan-Kağan (693-716), îl-Teriş Kağan'ın küçük kardeşi ve halefi kü. Kendisi ağabeyi gibi, derin ve ileri görüşlü değildi İsyanlar ile devlet içindeki güçlükleri, savaş ve zor kullanmak yolu ile bir çözüm bağlamak istiyordu. Bu yüzden de, isyan eden bir Türk tarafından öldürülmüştü.

Türkler arasında "iyi il" ile "kötü il" deyimleri de vardı. Bilge-Kağan'ın ili ve devleti *"edgü il",* yani iyi il idi. Ama Türk ili zaman zaman *"kamaşığ il",* yani *"karışık il"* haline geliyordu. Bu eski türkçe deyimin, bugünkü dilimizdeki *"kamaşmak'** sözü ile de ilgisi vardı.

" D e v l e t i n y ı k ı l m a s ı ", Türkler için en büyük ve acı bir felâket idi. Bu sebeple devletin kurulması için tek bir deyim kullanan Türkler, devletin yıkılışı için ise, âdeta ağıt söyler gibi, birçok sözler sıralıyorlardı:

"O Han yok olduktan sonra,

"ü, kaybolmuş! Elden çıkmış! kaçısmıştı!.."

" D e v l e t i d a r e s i", genel olarak *"tutmak"* fiili üe söylenirdi *"ti tutmış",* yani "il tutmuş, il idare etmiş" deyimi birçok kağan unvanlarının başına da geliyordu. Devletin düzene konması işi ise, *"itmiş"* fiili ile ifade edüiyordu.

Türklere devlet de "Tanrı" tarafından verilmişti: Millet ile kağanın durumu, Tanrı tarafından yaşanır ve tayin edilirdi. Eski Türkler zaman

zaman Tanrı için, *"ti berigme Tenri",* yani "îl ▼ eren Tanrı" da derlerdi. Kötü kağanlar ile Tanrı yolundan çıkmış Türk milletini, Tanrı zaman zaman cezalandırıyor ve onun ilini elinden alıyordu. Türkler, başarıları ile felâketlerini, hep Tamının bu yasamasına bağlıyorlardı. Az da olsa Türklerin *"ti veren Tanrı?** deyimine rastlamamız, onların devlet anlayışı bakımından ayrı bir önem taşıyordu.

"TP* ve devlet ile ilgili meseleler, çok geniş ve önemli bir konudur. "îl" deyimi, bazan gelişmiş ve bazan da gerileyerek birçok anlamlar kazanmıştı. Bunların hepsinin de, böyle küçük bir kitapta ele alınması imkânsızdır. Meselâ C e n g i z - H a n çağında *"ü"* sözü, "Bağlı bölümü" Ue "Şube **Hanlığı"** şeklinde anlaşılmıştı. "il-Han" deyimi ile i l h a n l ı devletinin adı da, köklerini bu anlayıştan alıyorlardı.

6. HÜKÜMDAR

Türk Kağanı göğün altındaki bütün ülkelerin tek bir hükümdarı gibi düşünülüyordu: **"Yer** yü- z ü n ü n Hükümdarı" sayılan Türk Kağanları *"Tanrının yarlığı"* üe dünyanın bütün ülkelerini idare ederlerdi. Böyle bir devlet ve hükümdar anlayışı hukuk tarihinde de önemli bir yer tutmuştur. Bu çeşit devlet anlayışlarına uluslararasında *"Un&verml?* veya *"üniverselle"* devlet şekli denir. Bizim kitaplarımız da böyle devletler için, "Cihan Şümul d e v l e t " deyimini kullanırlar. Bu anlayış, yüzyılların meydana getirdiği ve geliştirdiği bir fikirdi. Köklerini de milletlerin dinleri ile dünya görüşlerinden alıyordu. Böyle bir devletin kuru-

lup işlemesi için de, Türklerin dünya görüşleri üe dinleri, zaten ilk çağlardan beri müsait bir fikir ortamı meydana getirmişlerdi.

Aynı devlet anlayışı, Çin'de de çok köklü ve yaygındı. Çin'de bir "Dünya devleti" fikrinin doğması ve gelişmesi, Çin tarihindeki basardan sağlayan başlıca sebeplerden biri olmuştu. Fakat bu anlayış Çin'de ancak M. ö. X. yüzyüdan itibaren gelişmeğe başlamıştı. Ayrıca Çin'in yerli din ve anlayışları, böyle bir devlet fikrinin doğmasına pek müsait değildi. Aşağıda da sık sık göstereceğimiz gibi *"Gök dini"* ile ilgili olan bu devlet fikri, herhalde Çin'in Ortaasya ile ilgilerini gösteren önemli belirtilerdenbiri olmalı idi. Çin İmparatoru, onlara göre "Göğün a l t ı n d a k i " ülkeleri, göğün bir temsilcisi olarak idare ediyordu. Çinliler, Çin imparatoruna ayrıca *"Tien-tse",* yani "Gök'ün oğlu" da diyorlardı. Fakat bu unvan da çok eski ve mitolojik çağlardan kalma bir deyim olsa gerekti. Hunlar da kendi imparatorlarına *"Tanrının oğlu"* derlerdi. Gök üe yerin tümüne saygı göstermek ve onlar adına yeryüzünü idare etmek, Çin İmparatorunun bir vazifesi idi. Vüâyetlerdeki prens ve valileri ise yine onun adına, yalnızca kendi ülkelerindeki dağlara ve sulara saygı gösterirler ve onlara verilen kurban törenlerini idare ederlerdi Gerçi bunlar da selâhiyet balonundan imparatorun kutsal gücüne dayanıyorlardı. Fakat idare bölgeleri birbirlerinden kesin olarak ayrılmış ve sınırlanmıştı.

Hk bakışta, T ü r k l e r i n bu idare şekli fle ilgili düşünceleri, Çinlilerinkine benzer gibiydi. Fakat her ikisinin arasmda oldukça belirli farklar

vardı. Türklerin görüşleri günlük yaşantılarından doğmuştu. Bu sebeple onlar, daha realist ve gerçekçi idiler. Hiç şüphe yok ki, Gök, bütün tümü ile Türklerde de büyük bir önem taşıyordu. Fakat Türk kağanları için yeryüzünün bütünü değil; daha çok, kendilerinin yaşadıkları ve hüküm sürdükleri "Y e r ve Su "1ar kutsaldı. O yer ve suların sahibi de dünya kuruluşundan beri ancak kendileri idiler. Böyle kutsal bir sahip ve efendiliğe eski Türkler, "idi" derlerdi. Bu yer ve su'lar hiç bir zaman, sahipsiz olamazdı. Nitekim Göktürk kitabeleri şöyle diyordu:

"(îl-Teriş Kağan), Atalarımız (Bumın ve İstemi-Kağanîarın)

"Tutmuş (ve idare etmiş oldukları) yer ve 8 u 1ar,*

"Sahipsiz kalmasın diye:

*"Azmış milleti (yeniden) düzenlemiş ve yarat' mış!...***

Onlara göre diğer Türklerin Yer ve Su'ları da sahipsiz kalmamalıydı. Bunların gerçek sahibi de ancak Göktürk Kağanı olmalıydı. Meselâ Kırgız Türklerinin kendüerine göre bir kağanları vardı. Fakat Kırgızlara baş eğdiren Göktürkler, onların yerleri olan Köğmen bölgesi için de şöyle diyorlardı:

"Köğmen'in yer ve Suları sahipsiz kalmasın ***diye:***

"Azmış Kırgız milletini düzenleyerek yaratıp geldik!..."

Ayrı bir bölümümüzde göstereceğimiz gibi* **Türk** Yer ve Su'ları Türk milletini koruyan kutsal ruhlardı.

Türk Kağanı, "G ö ğ ü n ***y e r d e k i*** **bir** *t e m s i l c i s i " gibi idi:* Türklere göre kendi Kağanları, Gök'ün yerde kendisi adına tayin ettiği bir temsilcisi idi. Fakat şunu da unutmamalıdır İd, Türk Kağanı bir Tanrı değildi. Bir Türk soylusunun, başardı bir kağan olabilmesi için, Tanrı tarafından verilmiş başlıca üç özelliği kendinde toplaması gerekiyordu: 1) Tanrı kendisine, "Kağanlık" ve haşan için *"yarlık"* vermeli idi. 2) Tanrı, diğer insanlardan ayrı olarak onu, "iyi **talih****, yani *"kut"* ile donatmak idi. 3) Ayrıca insanların bir "kısmet" payı, yani Tanrının bize verdiği *"'%t&g***-leri de vardı. Başarılı kağan olacak bir kimsenin böyle iyi bir kısmete sahip olması da lâzımdı. İşte bütün bu sebeplerden dolayı Bilge-Kağan, hükümdar oluşunu şöyle anlatıyordu:

"Tanrı y a r l ı k verdiği için, özüm tahta oturdum!

"Dünyanın dört köşesindeki milletleri,

*"Düzenledim! Yarattım!...***

Eski Türkler yeni bir devlet düzeninin kurulup yaratılmasını, *"yaratmak"* fiili üe söyler anlatırlardı.

öyle anlaşılıyor ki eski Tükrlerin inançlarına göre yalnız Kağan ve hükümdarlar değil: kağan olma talihine doğuştan ermiş genç şehzadeler de, ta küçüklüklerinden itibaren Tanrının yardımı üe yar* lığını elde edebiliyorlardı. Bilge-Kağan daha 14 **yaşında** iken, Tarduş Türk boylan üzerine *"Şad",* yani komutan olarak tayin edilmişti. Bundan dolayı da Çin tarihleri kendisine *"Küçük Şad"* adını vermiş-

lerdi. Bilge-Kağan, kendisinin bu tayininin sebeplerini de şöyle anlatıyordu:

"Tanrı yarlik verdiği için:

"14 yaşımda Tarduş milleti üzerine Şad olarak oturdum! "Amcam Kağan (Yani Kapagan-Kağan) ile birlikte,

"(Doğu'da, Çin'deki) Gök-Irmak'a ve Şandun ovasına kadar,

*"Akın yaptık! "Batı'da, Demir-Kam'ya kadar, akın yaptık!...***

Çin'de de vezirler, güç ve buyruklarını Tanrının yerdeki temsilcisi olan İmparatordan alırlardı. Bunun için de kendilerinin Tanrı adına iş yaptıklarına inanırlardı.

Türk Kağanlarını yalnızca "G ö k' değil; "Y e r** de aynı önemle desteklerdi:* Gerçi Türkler daha çok "Gök" ten söz açarlardı. Çünkü "Gök" sözü ile aynı zamanda tek ve yüce "Tanrı" yi da anlatmak isterlerdi. Fakat bir de, maddî olan bir "Gök" vardı. îşte Türkler, bu maddî Gök'ten söz açarlarken, "Y e r " i söylemeği de unutmazlardı. Çin'de ise güç sahibi olan tek kutsal şey, Gök idi. î r a n'da durum daha da başka idi. İranlılara göre yer, insanlığın düşmanı ve bütün kötülüklerin kaynağı idi. Bu sebeple îran devlet felsefesinde Yer'den söz açmak, elbette ki gereksiz olacaktı. Türkler, Yer ile Gök'ü aynı değer ve kutsallık içinde görürlerdi. Bu sebeple Bilge-Kağan başarılarının sebeplerini hem göğe ve hem de yere bağlıyordu:

"Yukarıdaki Gök ve aşağıdaki yer, bana yarük verdiği için:

"(Milletimin) gözünün görmediği, kulağmm işitmediği,

"Sağımdaki gündoğusuna, (Güney üüceierine),

"Arkamdaki günbatmna, (akınlar yaptım)!.-"

Türk Kağanları, " G ö k t e olmuş" es *" G ö k t e y ' a r a t ı l m ı ş " olduklarına inantrlardı:* Ç i n l i l e r Çin İmparatoruna *"Tien-tse*',* yani "Gök ün oğlu" derlerdi. Çok eski çağlarda meydana gelmiş olan bu deyim, sonradan Cinde de gelişmiş ve tamamı ile sembolik bir anlam kazanmıştı. Büyük Hun devletinin ünlü İmparatoru Mete'nin unvanlarından biri de Tanrının oğlu** şeklinde söylenmişti. Çin tarihleri Mete'nin bu un» vanını, Hunların kendi dilleri üe söyledikleri sözlerle aynen yazmışlardı. Böyle bir hükümdarlık anlayışının kökleri daha çok, Ortaasyahîarm günlük hayat ve yaşantılarından ileri geliyordu. Çinliler ise, eski çağlardan beri, **z i r a a t ç ı bir kavim** idüer. Onların gözleri daha çok yere, sulara *• mahsûl üzerine çevrilmişti Bereket ve yağmur, â-raatçıları en fazla meşgul eden şeylerdi "Gök dîni" ise, Ortaasyali kavimlerde gelişmiş bir inançtı. Bu sebeple, M. ö. X. yüzyıldan itibaren çelişen ve Çin devlet felsefesinin temelini teşkil eden "Gök kutsallığı" ile ilgili düşünceler, Çin'in yerli inanç w anlayışlarına biraz aykırı geliyordu.

G ö k t ü r k l e r kağanlarını çoğu zaman, *Te»-*ride bolmuş",* yani "Gökte olmuş" gibi gösteriyorlardı. Fakat zaman zaman derinteşiyoriar ve

bu göğün nasıl bir gök olduğunu da anlatmak istiyorlardı. Bu kutsal Gök, *"Tenri-teg Tenr¥'ₜ* yani "Tann'ya benzer Gök" veyahut da "Gök'e benzer", bir Gök idi. U y g u r l a r ise Gök'ü, bazı bölümlere ayırma yolu ile söylemeğe başlamışlardı. Meselâ kendi kağanlarına unvan verirlerken, *"Kün Tengri~ de",* yani *"Gün"* veya *"Güneş Tann'da olmuş"* Kağan gibi deyimler kullanır olmuşlardı. Yabancı dinlerin tesirleri çoğalmağa başlayınca da, araya bir de *"Ay Tann'da olmuş Kağan"lar* çıkarmağa başlamışlardı. *"Gün Tann"* ve *"Ay Tanrı"* deyimleri de çok önemli idiler. Bunları, "Güneş G ö k' ü" ve "Ay Gök'ü" şeklinde de açıklayabiliriz. Türklerin Ay'a veya Güneş'e tapındıklarına dair elimizde hiç bir bilgi yoktur. Daha sonraki Altay ve Sibirya Samanları da, eski Türkler gibi Gök'ü bölümlere ayıracaklardır. Onlara göre bizim üzerimizi kaplayan gök kubbesi, "Maddi bir Gök" idi. Bundan başka güneş, ay ve yıldızların içlerinde dolaştıkları ayrı gökler de vardı. Bunun için onlar da, bizim gibi göğe, yalnızca "Gök'* değil; "Gökler" demişlerdi. Ayrıca, bir de Yüce ve Tek Tann'mn oturduğu bir gök katı vardı ki, bu kat ise bütün göklerin üzerinde idi.

G ö k t ü r k l e r i n gök'e, özel bir anlam ve kut sallık vermek için *"Tenriteg Tenri"* demelerinin sebebi de, üzerinde durulacak önemli bir konudur. Eski Türklerin dini ile ilgili, özet halinde verilmiş bölümümüzde de göstereceğimiz gibi, bu deyimde görülen iki Tanrı sözünden birini, "Yüce Tanrı" karşılığı olarak anlama taraftarıyız. Çünkü şimdiye kadar bu deyim, *"Gök'e benzer Gök"* gibi karanlık bir anlam ile açıklanmıştı.

Hiç şüphe yok ki bütün bu eski Türk unvanlarında, çok eski Türk devlet anlayışı ile dLizerricrfom sembolik izleri de yatıyordu. Fakat zamanla fikirler değişmiş ve yalnızca deyimler kalmıştı. Çünkü unvanlardaki sözlere rağmen Göktürk çağında kağanların Gök'te doğmuş veya yaratılmış olduklarına dair inanç ve düşüncelerin izlerine pek rasüannyoruz. Tükrlerin inancına göre Bilge-Kağan'm babası Îl-Teriş Kağan ile annesi il-Bilge Hatun, Tanrı tarafından "Gök'e götürülmüş" ve tahta orada çıkmışlardı. "Tahta çıkma" törenleri ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde ayrıca durmuştuk. Türk Kağanlarının tahta çıkma törenlerinde bir nevi "Gök'e ç ı k m a " hayal ve düşün-csleri de yer alıyordu. Fakat şunu da unutmamalıyız ki, Türk Kağanı bir "Kişioğlu", yani insanoğlu idi. Gökte doğmuş veya yaratılmış kutsal bîr varlık değildi. Hele Tann'mn kendisi veya bir parçası ise hiç değildi. Yazıtlar, *"Tanrıya benzer Gök (tarafından) yaratılmış Türk Büğe Kağan"* derler iken, bizden daha başka düşünüyorlardı. Eski Türfc-çede bir şeyin Tanrı tarafından yaratılmış olması işi, *"kalınmak"* fiili ile söylenirdi. *"Yaratmak** ise bir şeyi yapmak ve normal düzenine koymak anlamına geliyordu. Buradaki *"Türk Büğe Kağan[3]** da bizim tanıdığımız ünlü Bilge-Kağan (716-734) değildi Buradaki *"Türk"* ve *"Bilge"* sıfatlan Türk Kağanlarının genel özellikleri İdiler. Meselâ vezir Tonyu-kuk için de *"Bilge-Tonyukuk"* deniyordu. *"BOge",* vezir Tonyukuk*un adı değil; "B i 1 g e 1 i k" derecesine eriştiği ve buna hak kazandığı için unvanı De adının başına geliyordu, öyle anlaşmyor W Tann, iyi

kağanları kutluyor ve onları iyi bir kısmetle donattıktan sonra Türk milletinin basma getiriyordu.

Arapçadaki "devlet" sözü de, bizim bugün anladığımız anlamda devlet demek değildi. Devlet sözünün aslı, eski Türklerde olduğu gibi daha çok Tanrı tarafından verüen iyi talih üe şans idi.

Türklerin "İmparator" karşılığı olarak kuUandıkları en eski unvan "Kağan" değil; daha önceleri "Kan" veya Han olmalı idi: "Kağan" unvanı Göktürklerden önce A var hükümdarlarının kullandıkları bir unvandı. Zaten *"Kağan"* sözü bir unvan olarak Türklerde değil; daha önceleri doğudaki Proto - Moğollar arasında rastlanıyor ve onlarda daha yayılmış görülüyordu. 552 senesinde A var devletini yıkarak onların miraslarına konan Göktürkler, A varların hükümdarlık unvanlarını da beraber almışlardı. Aslında ise Göktürkler arasında yaygın olan devlet anlayışı, daha çok Büyük Hun devletinin inanç ve düşüncelerine dayanıyordu, Hunlardan kalma birçok şeref ve memuriyet unvanları, VHT. yüzyılda bile, Göktürk devleti içinde halâ kullanılıyordu. Hunlar, kendi İmparatorlarına *"Şanyü"* unvanı verirlerdi. Çin tarihleri, Göktürk devletinin kurucusu Bumın-Kağan'ın da bir nevi Şanyü olduğunu, biraz kapalı da olsa söylemekten çekinmiyorlardı. Hunların Şanyü unvanı, *"Sonsuzluk ve bütün Cihanı içine alan"* gibi, geniş bir anlam ifade ediyordu. Daha sonraki Türk devletlerinde de büyük "İmparator", aşağı yukarı buna yakın bir düşünce yolu ile anlatılacaktır. Türklerin *"Kür-Han"* ve Moğolların *"Gur-üa*?'* lan da bundan başka bir şey değildi. Hatta *"Tengiz", "Cengiz"* hükümdarlık unvanları da, aynı anlayıştan türemiş deyimlerdi. Bununla beraber Cengiz-Han'ın adında, Hind ve Tibet dinlerinin tesirlerinin bulunduğunu da unutmamamız lâzımdır.

Avarlardan Türklere *"Kağan"* unvanının girmiş olmasına rağmen, *"Kan",* yani "Han" deyimi, Türklerin zihinlerinden büsbütün silinmemişti. Gerçi Görktürk Hakanlarının resmi unvanları *"Kağan"* idi. Fakat yazıtlar, cümleler arasında, Kağan yerine sık sık Han unvanım sıkıştırmağı da unutmuyorlardı. Yerli bir ağız ve halk konuşmasına yakın bir dille yazılmış olan Tonyukuk yazıtında ise, Han deyimine daha çok rastlanıyordu. Cengiz-Han eskiden bir kabile *"Kağan"ı* idi. Moğollar "Kağan" yerine çoğu zaman *"Ka'an"* derlerdi. Bu önemsiz kabile Ka'anlığmdan Cengiz-Han, ancak 1206 da kurtulabilmiş ve "Han" unvanım almıştı. Bu sebeple Cengiz^ hep "Han" denmişti. Fakat oğulları için ise, "Ka'an" unvanı kullanılırdı. Çünkü onlar, babaları gibi büyük ve Ata-Han değü idiler. Vezir Tonyukuk'un yazıtında İkinci Göktürk devletinin kurucusu 11-Teriş Kağan'a da çoğu zaman *"Kan",* yani Han deniyordu. Çünkü, o da bir devletin kurucusu ve atası idi. Göktürk hükümdarlarının, devletin ilk kağanları oıan babalarına, *"Kang"* demeleri de herhalde sebepsiz olmasa gerekti. Bir "Dünya devleti" olan Göktürk İmparatorları için kullanılan, "kağan" dan başka herhalde büyük bir unvan daha olmalıydı. Çünkü yazıtlar, Karluk ve Basmü gibi küçük Türk boylarının başla-

nna da *"Kağan"* diyorlardı. Bunun için de, büyük imparatorlar ile küçük kabile reisleri arasında bir fark gözetiîmeli idi.

1. HÜKÜMDARIN "ÖZELLİKLERİ'»

"Bilge^Kk ve "Alp"lık, Türk Kağanlarının başlıca iki özettiği idiler: "Bilgelik", Büyük Han devletinden beri hükümdarlar için özenilen bir özellik idi. Mete'nin sağ ve solunda bile, Çinlilerin *"üsien-wang"* diye tercüme ettikleri, **Bilge«Prens'ler yer alıyorlardı. Hunların bu unvan ve memuriyetleri, Göktürk devletinde de devam ediyordu. Bilge-Kağan, kağanlık tahtına oturmadan önce, böyle bir "Bilge-Prens" îdi. Kendisi kağan olunca, yerine ünlü kardeşi Kül-Tegin "Büge-Prens"liğe tayin edildi. Bu olay da, eski bir Hun unvan ve memuriyetinin, Göktürk devletî içinde ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu gösteren açık bir örnekti. Bilge-Kağan'ın kağanlık unvanım, bu eski rütbesinden almış olma ihtimali de vardı. Fakat öyle anlaşılıyor ki *"Bügelik",* bütün İyi ve büyük Türk kağanları için müşterek bir unvan olarak kullanılıyordu.

"Bügi" ve *"bilgi sahibi olma",* Türk Kağanlarının başta gelen ve önemini hiç bir zaman kaybetmeyen bir özellikleri idi. Yalnızca Türk kağanlarının *"Büğe"* olması kâfi gelmiyor; onların etrafındaki büyük memurlar ile komutanlarında *"Bilge"* olmaları şart koşuluyordu. Eski Türk yazıtlarının ağzı ile, *"bügi bilmez* fci§i"ler, *'İrilmedikleri için**,* daima

felâket ve yenilgilere sebep olmuşlardı. "V ez i idlerle ilgili bölürnlerimizde bu konuya, başka örneklerle birlikte yeniden geleceğiz.

Bu kitapta, 'T ü r k l e r i n bilgi naza-r i y e"İeri üzerinde sık sık duracağız. Türklerin önem verdikleri bügi, Hind ve İran'da olduğu gibi, kitapların sahifeleri arasında kalmış ve gerçek hayatla ilgileri olmayan fikir kırıntıları değildi. Türkler, daha çok geçmişteki olaylarla, hayat tecrübelerine önem veriyorlardı. Bu tecrübe ve hayat görüşleri yalnızca devleti idare edenlerin değil; halkın da zihninde klişeleşmiş ve atasözü haline gelmiş fikirlerdi.

Şimdi Türklerin, iyi ve kötü kağanları nasıl anladıklarını, eski Türk yazıtlarından alınmış birkaç örnekler göstermeğe çalışalım:

1. İyi ve büyük Türk Kağanlarının ö z e l l i k leri: "Yukarıda Mavi-Gök, aşağıda Yağız Yer yaratıldığında, ikisi arasında İnsanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine de atam ve amcam Bumm-Kağan ile 1 s t e m i - K a ğ an oturmuş. Tahta çıkıp, Türk milletinin üini ve töresini idare edivermiş ve düzenleyivermişler!

"Dört tarafları hep düşman imiş. Akın yapmış, dört köşelerindeki milletlerin hepsini almış ve hepsini tâbi kılmışlar! Başı (dik) duranların başlarını eğdirmişler! Dizi (üzerinde dik) duranları çöktürmüşter!

"tleride, (Doğuda) Kadırkan Ormanına kadar; geride, (Batı'da) Demir - Kapı'ya kadar, (Türk milletini) kondurmuşlar!

1971 — Birinci Basılış — F. 5

"Bu ***iki*** *(yer) arasında, sahipsiz ve teşkilâtsız (yaşayan) Gök-Türk'leri düzenleyerek otururlar* ***imiş!***

"Bilge-Kağan imişler! Alp-Kağan imişler!

"Buyrukları (yani vezirleri) de büğe imiş! ***Alp*** *imiş!*

"Beyleri de, milleti de düz (ve anlaşma içinde) imiş!

"Bunun için devleti böyle tutmuşlar!

*"Devleti tutup, töreyi düşene koymuşlar!...**

t. "Kötü Kağan"ların özellikleri: Yazıtlar şöyle diyorlardı:

"Ondan sonra:

"Küçük kardeşleri kağan olmuşlar!

"Oğulları kağan olmuşlar!

"Ondan sonra:

"Küçük kardeş, büyükler gibi yaratılmamış ***imiş! **Oğlu,*** *babası gibi yaratılmamış imiş! "Bilgisiz kağanlar (tahta) oturmuşlar imiş! "Kötü kağanlar tahta oturmuşlar imiş!*

*"Beyleri ve milleti düz (de anlaşma içinde olmadıkları) için!...**

Yukarıdaki yazıt parçaları, âdeta güzel bir şiir gibi akıp giderler, öyle anlaşılıyor ki Türkler, kağanlarının iyi veya kötü oluşlarım Tanrının yaratışına ve bağışladığı iyi kader ile talihe bağlıyorlardı. Onlara göre kağan iyi olmayınca, beyler ile millet de zaten birbirlerine düşerlerdi. îdare eden beyler ile milletin bir anlaşma ve karşılıklı saygı ile içinde bulunmaları, en önemli bir şart idi.

Türk kağanlarında, başka özellikler de aranıyordu: Çin'de iyi bir imparatorun, her şeyden önce "akıllı" ve "faziletli" olması isteniyordu. Sözü doğru olmayan bir hükümdar, muhakkak olarak vaktinden önce ölür ve çok yaşamazdı. Türk Kağanlarının da herşeyi doğru söylemeğe çalıştıklarını görüyoruz. Bu sebeple Türk yazıtlarında kağanlar halka, *"bu sözümde yanlış var mı*',* diye sesleniyorlardı. Eski Türkler, "faz i lef e *"erdem"* ve fazilet sahibi olan kimselere de *"erdemli*'* derlerdi. Erdem de bir "Tanrı yolu" ve hükümdara Tanrı tarafından verilmiş iyi bir özellik idi. Bu inanış, Türklere herhalde Çin tesiri ile gelen Ur şey olacaktı ki, bizde ancak Göktürk çağından sonra görülmeğe başlamıştı. Bir hükümdarın "akıllı" ve "filozof olması şartı da Göktürklerin sonunda ve hatta onların yıkılışlarından sonra ortaya çıkıyordu. Böyle akıllı ve filozof bir hükümdara Türkler, *"Bögi"* veya *"Bögü-Kağan"* unvanını veriyorlardı. Bizim bugünkü "büyü" ve büyücü sözümüz de, asimi buradan alıyordu.

Büyük kağanlar, elbette ki "ünlü" kağanlar olurlardı. Bu sebeple Türkler, kendi kağanlarına verdikleri unvanların sonuna veya ortasına, "ü n-lü" anlamına gelen *'Hcülüg"* deyimini koymağı unutmazlardı. Meselâ *"Alp, külüg, büğe Kağan"* sekimde söylenmiş bir unvan, hükümdarların başhca özelliklerini de içinde topluyordu. *"Kü**** sözü, eski tüfkçede "ün, ses ve şöhret" anlamına gelirdi. *"Külüg"* unvanı da, şöhretli manasına olarak, kökünü bu sözden almıştı.

2. HÜKÜMDARIN "VAZlFE"LERt

Savaş gücü ile devleti kurma ve düzene koyma, Türk Kağanlarının en önemli vazifesi idi: Eski Türk devletlerinin temeli "savaş gücü"ne dayanıyordu. Devletin kuruluşu ile asayiş ve düzenin sağlanması, şimdi olduğu gibi eskiden de silâh gücüne bağlı idi. Tanrının Türk Kağanlarına verdiği kutsal güç ve yarlık, komutanlara da geçer ve onlar da başarılarını bu kutsal güce bağlayarak öğünürlerdi. Çin'de olduğu gibi kutsal güç yalnızca kağanda kalmıyordu. Bütün beyler ile milletin de malı oluyordu. Bilge-Kağan henüz daha 14 yaşında iken, amcası Kapagan-Kağan'm emrinde bir *"Şad",* yani ordu komutanı olarak bulunuyordu. Kendisi henüz daha bir çocuk iken bile amcasının elde ettiği başarıları anlatıyor ve tıpkı kendi zaferleri imiş gibi bunlardan öğünç duyuyordu. Çünkü bu başarılar yalnız Kağanın değil; bütün millet ile komutanların da eserleri idiler:

"Hepsi, 25 defa akın yaptık! İS defa süngü ile savaştık!

"Tüh, (yani devletli) olanları ilsiz kildik!
"Kağanlı olanları, kağansız kildik!. "Dizi (üzerinde dik) duranları, çoktur dük! "Başını (dik) tutanları, eğdirdik!.."

öyle anlaşılıyor ki bu sözler, Türkler arasmda ezberlenmiş birer mitolojik masal nakaratı gibi idi* ier. Bu sebeple Türkler, kağanların yaptıkları şeyleri anlatırlarken, hep bunları söylüyorlardı. Gök-

türk devletinin kurucuları Bumın ve tstemi-Kağan'lar için de aynı sözler söyleniyordu. Onlarla ilgili bölümleri de an önce yazıtlardan alarak vermiştik.

*Yeni alınan yerlere "kondurma**, yani "yerleştirme" ve iskân politikası da, Türk Kağanlarının önemli bir vazifesi idi:* Türk Kağanları "iskân c ı" idiler. Yeni bir ülkeyi alıp devlete katma, onlar için büyük bir şey ifade etmiyordu. Bir ülkeyi "alma" işinden sonra, o ülkeyi "kondurma" çabası gelmeli idi. Bu kitabımızda sık sık söylediğimiz gibi Türk ordularının peşlerinden büyük Türk kitleleri ve aileler de giderlerdi. Tıpkı Anadolu'nun fethinde olduğu gibL Eski Türk yazıtları bu *"konma"* ve *"kondurma"* bölgelerim aşağı yukarı kesin sınırlar üe belirtmişlerdi Türklerin konma ves yerleşme bölgeleri, doğuda Kadırgan dağlarına ve batıda da Demir - Kapı'ya kadar uzanıyordu. Demir - Kapı, Batı Türkistan'ın güney-doğu sanırlarında idi. Bu duruma göre de Batı Türkistan, ta Göktürk devletinin kuruluş çağlarında, yani VT yüzyılın ortalarında, Türklerin yerleşme bölgeleri içine girmiş oluyordu. Baü Türkistan yolu ile İran ve Afganistan'ın kuzey yaylaları ise, Türklerin sürülerine açılmış oluyordu. Çin sınırları, Türkler için "yasak bölge" idiler. Çin'e gitme de, konma da yasaktı. Fakat Türk devletlerinin kuvvetli olduğu çağlarda bir kısım Türklerin giderek Çin'de yerleşmeleri, birçok bakımlardan faydalı oluyordu. Meselâ büyük Göktürk kağaniarra-dan biri olan Mo-Han Kağan zamanında bu yer-

leşmeler, kontrol altında ve siyasî bir amaç için yaptırılıyodu. Fakat devlet zayıflayınca Çin, içindeki Türkleri eriterek yok etmişti.

Doğu bölgeleri ile Kadırgan dağlarının etekleri ıssız, çorak ve verimsiz yerlerdi. Bu sebeple Batı Göktürk devleti gözlerini Batıya çevirmişti. Esasen bu, Ortaasyalı atlı kavimlerin güney - doğuya ve Batı Türkistan'a ilk sızışları da değildi. Zaman geçtikçe Ortaasya Türklüğü batıya kayacak ve Baü bölgelerinde yeni yurtlar tutacaklardı.

Eski Türklerde *"konma"* ve *"kondurma"mn* da, belirli usûl ve kaideleri vardı. Türk Kağanları bir Türk boyuna sınırlı bir *"Ü"* veya *"yurt?* verir, o boylar da kendi sınırları içinde yaşar ve durur» lardı. Elbette ki yeni ilin sınırlarının korunması ve kontrolü da o boya aitti. Bazan da bu yeni yurtlar, başarı göstermiş yiğitlerle komutanlara verilirdi. Dede K o r k u t kitabında hakanların, *"yiğitlere kalaba ülke verdi",* dendiği gibi. Yalnız başına da bir y i ğ i t düşünülemezdi. Her yiğidin de, bağlı olduğu bir boy ile etrafındaki adamları vardı. Eski bir Türk atasözüne göre, *"ti gider, töre kalır"* di. Fakat Göktürk devleti gibi büyük ve düzerdi Türk devletleri, halkın bugün buraya ve yarın da şuraya konup kalkmalarına müsaade etmiyorlardı. Göktürk yazıtları halkın böyle başıboş gezmelerine, *"yer sayarak varma"* diyorlardı. Halkın bu şekilde gezmeler, devlet ileri gelenleri tarafından da kınanıyor ve bu gezginciliğin mümkün olduğu kadar önü alınmak isteniyordu.

Büyük Hun devleti ve özellikle Göktürk çağında, Batı T ü r k i s t a n ile Doğu tran ve

A f g a n i s t a n ' m kuzey bölgelerindeki şehiderin etrafı, atlar üe beraber gömülmüş Otaasyahla-rın mezarları ile dolu idi. idareyi ellerinde tutan t» atlı savaşçıların, şehirlerde ise ne işle meşgul olduklarını, değU Hun ve Göktürk çağında; Selçuklu devletlerinde bile bilmiyoruz. Türk tarihinin en önemli: fakat karanlık yam işte budur. Bu konularla ilgifî olayları, biraz da Göktürk yazlılarından dinleyelim:

"İleri, (doğuda), Kadırgan ormanım aşarak:

"Milleti, böyle kondurduk! "Geriye, (batıya)... Kenü-Tarman'a kadar:

*"Türk milletini böyle kondurduk! Böyle d*x%~ledik!*

"O çağda, köle (olan Türkler artık), köieU oİ~muşlar idi'

"Cariye (olan Türkler artık), cariyeli obnuşiar idi!

"Küçük kardeş, büyük kardeşi bibne» idi!

"Oğlu, babasını bilmez idi! "Böyle kazanılmış, düzenlenmiş, üimir ve törende var kW..."

Göktürk devleti gittikçe büyümüş, babalarla oğullar ve kardeşler artık birbirier inden çok uzak bölgelere atanır olmuşlardı. Vazife icâbı olarak her» biri, İmparatorluğun bir yerinde idiler. Bu yüzden oğullar babalarını, küçük kardeşler de ağabeylerini ziyaret ederek saygı görevlerini yapamaz hale gel mislerdi. Türk töre ve an'anelerine göre bu olamazdı. Türk yazıtlarının da dedikleri gibi, ne yapalım ki

Göktürk devleti işte böyle büyük bir imparatorluk haline gelmişti. Çok uzak ülkelerden gelip, kimse kimseyi göremiyordu.

T öre'yi, yani kanunlar ile "örf hukuk u"~ nu düzenlemek de Türk Kağanlarının vazifesi idi : Eski Türkler *"Töre'f* sözünü *"Törü"* şeklinde söylerlerdi. Türklerin *"Töre"* deyiminin ifade ettiği anlamlar çok geniştir. Eski Türklere göre *"Törü"* daha çok, "Devletin kuruluş düzeni ve işleyişi" idi. *"Törü"* sözü U y g u r çağında ise, artık doğrudan doğruya "Kanun" anlamına kullanılmağa başlanmıştı. Göktürkler daha gerçekçi idüer. Bu sebeple Törü sözünü yalnızca devlet düzeninin kaideleri için kullanıyorlardı. Uygur-lara ise, dışarıdan yeni dinler ve tesirler girmişti. Bunun sonucu olarak böyle deyimler de eski anlamlarını kaybetmişler ve Buda ile Mani dinlerinin ana prensipleri ve kanunları karşılığı olarak kullanılmış-lardı.

Aile ile kişilerin yaşantısında, *"töre"* sözünün anlamları daha da değişiyordu. Töre, aile ile kişiler için bir "görenek" idi. Anadolu'da söylendiği gibi bu? "yordam" da olabiliyordu. Töre, aynı zamanda bir *"yoV,* daha doğrusu "yaşama yolu" idi. Bu sebeple birçok Ortaasyalı Türkler Tö-re'ye "yol"[1] da derlerdi.

Türklerin "Aile hukuku", ÇinlUere göre *"çok sert ve zâlimce (?y* idi. Bir Çinli için gerçekten bu doğru olabilirdi. Çünkü Türklerde hırsızlık yapan herkes öldürülürdü. Bu da yetmiyormuş gibi, hırsızın kesilen başı bir ipe bağlanarak

babasının boynuna asılırdı. Aile içinde böyle bir baba, hırsız oğlunun başını ölünceye kadar boynun-dan çıkaramazdı. Böyle bir ceza da Çinlilerin gö-zünde gerçekten korkunç ve vahşi bîr kanunda! Ama ibret dolu idi! Çünkü bu toplum, saat gibi işleyen bir toplumdu. Ayrıca aileden başlayarak, herkes ye-rine ve vazifesine göre mes'ul tutuyordu. Böyle bir cemiyet, "disiplin" denen düzenin en yüksek bir örneği sayılabilirdi.

Arap seyyahı îbn Fadlan, fakir bir Of as kadınının edep yerini açık görmüş ve taşırmışa. Her tarafım örtebilecek bir bez parçası bile bulamayan bu fakir Türk kadınının, Arap seyyahm* azarlayarak söylediği sözler meşhurdur. Arap kadınları her zaman kapalı gezebilirlerdi. Fakat buna rağmen Araplar arasında yine de zina olabilirdi Ama Türkler apaçık gezseler de. onlar arasında zina denen şey olmaz ve olamazdı. Bir Göktürk Kağanının zina yapan Çinli bir prensesi, halkın önün-de ve bizzat kendi kılıcı üe nasıl öldürdüğü de, Türk tarihinin meşhur olaylarından biridir. Türklerin fos sert hareketlerini Çinliler vahşetle atüandınmşJardL. Ama ordu halindeki bir millette, bu ister başka türlü de olamazdı.

Yine gelelim korunması kağanlara düşen "Devlet töresi"ne: Türklerde *"tf,* yani devlet ile *"Töre",* her zaman beraber söylenen ve bir-birlerinden hiç ayrılmayan en önemli iki müessese idiler. Devlet ile Hukuk, bir devlet idaresinde yanyana gidiyorlardı. Eski Türk yazıtları. Göktürk devletinin kurucuları olan Bürom ve İste* mi-Kağanlar için şöyle diyorlardı:

Tahta oturup:

"Türk milletinin üini ve töresini, "Tutu vermişler! Düzerileyi vermişler!...'*

Eski Türkler saygı değer ve hürmet edilmesi gerekli şeyler için, *"ağır"* deyimini kullanırlardı. Bunun için de töreye zaman zaman *"Ağır törü"* diyorlardı. Hatta törü, devletten bile önce geliyordu. Bunun nedenini, eski Türklerin, *"il gider, töre kalır"* diye söyledikleri ata sözlerinde bile bulabiliriz. Nitekim Bilge-Kağan da bu konuda şöyle diyordu: *"Bu çağda tahta oturdum:*

"Bu kadar ağır töreler ile,

(Dünyanın) dört köşesindeki milletleri düzenledim!..."

Az önce söylediğimiz gibi Ana-Töre, devletin kuruluş ve işleyişi ile ilgili bir düzen idi. Bu düzen, M. S. 552 senesinde, yani Göktürk devletinin kuruluşu ile meydana gelmişti. 682 senesinde İkinci Göktürk devletini kuran Îl-Teriş Kağan da yeni devletini, yine *"552 Töresi"* ne göre düzenlemişti. Diğer kağanların hepsi de bu eski, yani 552 senesinin *"töresi üzerince tahta otururlar"* idi.

Türklere göre, *"Türk törüsin ıçgınmış budun",* yani "Türk töresini kaybetmiş millet", yok olmuş ve ortadan kalkmış bir milletti. Töre gidince ne millet, ne il ve ne de devlet kalabilirdi. Bununla beraber hiç bir kuvvet Türk milletinin töresi ile ilini elinden alamazdı. Alsa, alsa, yine Türk milletinin avareliği ve yanılması onun elinden alabilirdi:

"(Ey) Türk Oğuz Beyleri, Mületi, işitin!

"Yukarıdan Gök basmasa!

"Aşağıda (Yağız) Yer delinmese!

"(Ey) Türk mületi: İlini, töreni, kkn bozardı!

"(Siz) uygun Türk milleti idiniz!

"Düşün ve ibret al!

"(Kağanın), bağlılığın için (seni) eğitmiş, Btf-*ge-Kağanm imiş!*

"Vardın! iyi üine kendin yanıldtn! (Kendim) kötü devrandın!

"Zırhlılar, nerden geldiler de, (seni) yayış *götürdüler!*

"Süngülüler, nerden geldiler de, (seni) sürüt götürdüler!*

"ötüken ormanının mületi! Sen vardın!

"İleri, (doğuya) varanlar, vardı!

"Geriye, (batıya) varanlar, vardı!

<cVardığin heryerde, iyiliğin bu oldu:

"Kanın, su gibi fışkırıp aktı! "Kemiğin, dağlar gibi yattı! "Beylik oğlun, köle yaptı (lor)! "Bakire kızın, cariye oldu! "Bilmediğin için! Kötülüğün içini "Amcam Kağan (Kapagan-Kağan), uçu verdi (yani öldü)!..."

Halkı "doyurup", "giydirme" de, Türk Kağanlarının vazifesi idi: **Uygur** ülkesine gelen Çin elçüerinin neler gördüklerini anlatmıştık

Uygur ilinde fakir ve yoksulluk içinde yaşayan hiç bir -kimse yoktu. Çalışamayan ve kazanamayan Uygur vatandaşlarına ise, devlet ile Uygur Kağanı yardım ederdi.

Dede Korkut kitabında da sık sık, *"Yalıncak korsen donatgil",* yani "Çıplak görsen giydir", şeklinde sözler söylenirdi. Bunlar, söz olsun diye söylenmiş şiirler değil; halkın inancım yansıtan bir nevi atasözleri idiler.

Eski Türklerde gerçi devlet Kağanın bir malı gibi sayılırdı. Fakat Türk Kağanları bu malın, halk ile bölüşülecek bir varlık olduğunu da unutmazlardı. Dede Korkut, *"Koçan Kazan evün yağ-malatsa, helâlinün alır, taşra çıkardı",* diyordu. Yani: *"Kazan-Han ne zaman ki evini (halkına) yağmalatsa, hanımını alır dışarı çıkardı."* Kazan-Han zaman zaman kendi hatunu dışında herşeyini, halkın bir malı sayıyordu.

Akınlar da halk ve askerin, bir kazanç ve yağma kaynağı idi. Fakat akın yağmalarının, bağlı oldukları kesin usûlleri ve gelenekleri de vardı, öyle anlaşılıyor ki, bir şehir zaptedilince her asker, kendi damga veya işaretini taşıyan okunu, rastladığı ilk kapıya saplıyordu. Ancak savaş bitip, kesin zafer* elde edildikten sonra herkes dönüyor ve okunun saplı bulunduğu evi yağma ediyordu. Geleneğe göre hiç kimse başkasının okunu, kendi oku ile değiştiremiyordu. Nihayet bu bir kaide ve töre idi. Bunun istisnaları ve kavgalar da çok oluyordu. Tabiî olarak hükümdarına ve ordunun disiplin derecesine göre! Bu çeşit yağma düzenlerinin özellikle

Cengiz-Han çağında türlü şekillerine rastbyoruz. İkinci Göktürk devleti ile Uygur Kağanlığında, ta yağma akınlarının kesin olarak önüne geçilmek fcs» tenmişti. Büyük bir kültür devletine yağma akışları, artık pek yakışmıyordu.

Bilge-Kağan, halkı doyurma ve donatına işlerim şöyle anlatıyordu:

"Tanrı, yarlik verdiği için!

"Kutum, var olduğu için: Kısmetim, var oktwju için!

"ölmek üzere olan milleti, dirilterek eğittmf "Çıplak milleti, elbiseli; fakir müTeti, aengîn kıldım!

*"Azıcık milleti, çok kHdxm!.J**

Bilge-Kağan halinden ve vazifelerinin güçlüklerinden şikâyet de ediyordu:

"... il veren Tanrı:

"Türk milletinin adı ve ünü yok olmana <&$«,
"O Tanrı, beni tahta oturttu:

"Parlak bir milletin üzerine oturmadtm! "İçeride aşsız, dışarıda donsuz, elbisesiz, "îyı olmayan, kötü bir millet üzerine oturdum!

"Küçük kardeşim ve iki Şad (yani komutanlar) 9B sözleştik:

"Atamızın kazandığı milletin adı ve ünü yok oîmasın diye,

"Gece uyumadım! Gündüz oturmadım! "Küçük kardeşim, Kül-Tegin ile! İki Şad üe! "ölesiye, yitesiye çalışıp, kazandım!

"Böyle çalışıp, birlik halinde kazandığım milleti,

"Ot ve su gibi (dağınık) kılmadım!

"Yer sayarak (etrafa) varmış, (dağılmış) millet,
"ölü ve yitik (bir halde),
"Ayağı, yalınayak, (bana döndü), geldi!
"Bu milleti eğiteyim diye:..."

"Halkın kalbini" elde eden Türk Kağanları, daha başarılı oluyorlardı: Göktürklerin 6ncı kağanı Işbara-Kağan, Türk tarihinin eri ünlü hükümdarlarından biridir. Işbara-Kağan, taht kavgalarının başlaması üzerine kağanlığa, Türk halkı ve beyleri tarafından secim yolu ile getirilmişti, imparatorluk içinde bir birlik kurmağı başaran Işbara-Kağan, Çin'e akınlarım 400.000 atb üe yapardı. Ne yazık ki devamh kuraklık ve hastalıklar, onun kağanbğımn son senelerini durgun ve başarısız yapmıştı. Işbara-Kağan için Çin kaynakları şöyle diyorlardı:

"Işbara-Kağan'ın kendisi çok cesur idi. Bu sebeple de halkının kalbini elde edebilmişti. Şimdi Ortaasya'daki bütün kavimler, onun egemenliği altında toplanmıştır..."

Sonradan Kağan olacak bir Türk prensi için ise Çin tarihleri şöyle diyorlardı:

"Kendisi çok akıllı ve kurnazdır. Fakat, (kendi devleti içinde ve Çin karşısında) durumu zayıftır.

Bununla beraber O, kendi halkının kamtâ lam masını bilmiştir. Bunun içinde halk* emri* ***aittfuâa*** *toplayıp, akınlar yapmağı iyi başarıyor. Işbara-K&ğan ise, O'nu bu başarılahndan dolayı kıskanmaktadır..."*

Eski Türk tarihinde böyle belgeler pek çoktur. Eski Türk Kağanları her şevden önce kendi halklarının kalplerini kazanmak isterlerdi Tıpta askerlerine kendini sevdirmek ve onların kalbinde itimat yaratmak isteyen bir komutan gibL

3. UYGUR KAĞANLARI

Uygurlar uzun bir süre Göktürk devletinin buyruğu altında yaşamışlardı. Ayrıca, çok eski «ağlardan beri Göktürklerle aralarında, tarife, küftür, dil birliği gibi her türlü bağlarda vardı. Aile Be içtimaî teşkilât da, aynı şartlar altında ve Göktürk biçiminde olarak gelişmiş ve olgunlaşmıştı. Bu sebeplerle Uygurlarla Göktürkler arasında, devlet ve nükumdarlık anlayışlarında, çok yakın benzerlikler vardı.

Uygur Kağanı, Moğollarda olduğu gibi, yakışça bir savaş ve sürek avı için seçilmiş bîr Han değildi. Uygur Kağanlarının dayandıkları soylu Ur boy ve bu boyu destekleyen birçok kabile birlikleri de vardı. Bunlardan daha önemii olanı, bu boy bhvliklerinin daha önceleri trkinlik, fi-Teberfik ve Yab>guluk gibi Türk teşkilâtlar! kurarak, 250 sene gibi uzun bir süre beraberce yaşamış olmaları İdi İşte bu beraber yaşama alışkarüığı ve isteği, onları yeni

Wr imparatorluk kurmağa bir nazmet gibi yetiştirmişti. Uygurlardaki başkanlıklar bu küçük teşkilât çağlarında bile, babadan oğula geçiyor ve hakimiyetler de bir h a n e d a n'ın elinde bulunuyordu. Daha doğrusu Uygur devletinin kurulmasından önce büe, herkesin saygı duyduğu ve saydığı soylu bir Uygur başkan ailesi bulunuyordu. Tabu bir yolla gelişen bu teşkilât, büyük bir imparatorluğa kadar bile erişmişti. İşte Uygurları iptidai Moğollardan ayıran özellik bu idi. Bu sebeple Uygur Kağanları, çapulcular ile eşkiya gruplarının süresiz bir başkam değil; gerçek bir padişah ve hükümdar idi.

Eski M o ğ o l l a r d a ise hanlar, savaş zamanlarında, akınlar, yağmalar ve türlü eşkıyalıklar yapmak için seçilirlerdi. Bu sebeple ta T i m u r çağında büe Türkler, Moğollara "Çete*', yani çete ve e ş k i y a diyorlardı. Tabu olarak böyle amaçlar için seçilen Moğol Hanlarının, hükümdarlık ve devlet gibi hukuk anlayışlarına dayanan kuruluşlarla bir ilgileri olamazdı.

Uygur Kağanları da kendilerinin, Tanrt'ntn buyruğu üe hükümdar olduklarına inanırlardı: Uygur Kağanları hükümdarlıklarını tıpkı Göktürkler gibi, "Gök'ün, yani Tanrının buyruğuna" bağlarlardı. Tanrı ekndisine *"Kut",* yani talih ile buyruk verdiği için kağan olur ve milletinin başına geçerdi. Onlara göre kendi kağanları, ilini idare etmiş *(ti tutmış),* bu yolla ün kazanmış *(Külüg),* kahraman *(Alp)* ve büyük *(Ulug)* kağanlardı. Uygur hükümdarları kendi milletlerinin başına Tanrının

buyruğu üe gelmişlerdi. Bu suretle, Türk w Uygur milletleri Uygur Kağanına itaat etmiş olmakla. Tan» rımn buyruğunu yerine getirmiş olacaklardı. Taşranın iradesi, artık Uygur Kağanında topteranışıı. tayan edenler ve mevcut devlet düzenini bozanlar, yine Tanrının buyruğu ile, Uygur taraimdas cezalandırüacaklardı. Nitekim ikinci Uygar Kağan* B a y a n - Ç u r Kağan, isyan eden doğudaki kabilelere karşı yaptığı akın için, şöyle bir sebep de gösteriyordu: *"Gök Tanrı ve yer. bana emrettiği için onları mızrakladım."* İsyan eden bazı kavimler. Tanrı tarafından affa da uğruyorlardı. öyle anlaşılıyor ki Uygur Kağanları, isyan edip de sonradan zor karşısında dönen kavimleri affediyorlar **-bu aflarını da yine Tanrının buyruğuna bağlıyorlardı.

G ö k t ü r k l e r , kağanların ş a h s i y e t , y a r a t ı l ı ş ve i r a d e l e r i n e daha çok veriyorlardı. Uygurlar ise y a l n ı z c a Kağanlığın o l u ş u n u değil; d e v l e t idar e s i n i bile, T a n r ı n ı n b u y r u ğ u n» b a ğ l ı y o r l a r d ı . Bu bakımdan Göktürkler, daha g e r ç e k ç i idiler.

Uygurlar T u r f a n bölgesinde yerlrşmm»—kağanlar artık eski önemlerini kaybettiler: Uygurlar Turfan ve Beş-Balıg bölgesine gelince, hükümdarlarına *"Kağan"* yerine *ff«* demeğe başladılar. Artık bu yeni yurtlarında, *"Kaçm** unvanı unutulmuş gibi idi. Savaşçılık kabiliyetlerini yavaş yavaş kaybeden Uygurların, hükumdarnk müesseseleri de eski önemini yitirmeğe başladı, öyle

bir çağ geldi ki, Uygur Kağanlarına yalnızca *"tlig"* denmeğe başlandı. Çince *"*Wang"* unvanının karşılığı olan *"tlig",* sadece "Prens" anlamına geliyordu. Uygurlarda ticaret ile ilim ve san'at, siyasetin önüne geçmişti. Artık Uygur îlig'len, Kağanlar gibi bir i m p a r a t o r değil; ancak bir reis ve baş idiler. Uygurlar daha sonra hükümdarlarına *"Idukkuf* demeğe başladılar. Bu unvan, Göktürkler çağında da vardı. Meselâ B asm il Türklerinin reislerine *"Idukkut"* adı verilirdi. Fakat bu, Göktürk Kağanlarının altında, üçüncü ve hatta dördüncü derecede bir unvandı. *"Iduk-Kut"\m* manası, *"Tanrt tarafından gönderilmiş talih ve kut-sallik"* anlamına geliyordu. Bu unvan halk arasında sonradan, *"tdikut"* şeklinde de söylenmiştir. Uygur hükümdarlarının baş şehri olması bakımından Turfan şehrine de, zaman zaman *"tdikut şehri'** denmişti.

7. "İMPARATORLUK" VE GENİŞ BÖLGE TEŞKİLÂTI

(Doğu ve Batı yönlerine göre)

Ortaasya Türk devletlerinin gelişmeleri, ancak "Doğu" ve "Batı" yönlerinde olabiliyordu: Ortaasya'mn güney kenarları, aşılmaz çöller ve Tibet dağları ile kapanmıştı. Kuzeyleri ise, sonsuz Sibirya tundraları ve karanlık ülkelerle çevrilmişti. Buna rağmen, doğuda ve batıda genişlemek İçin hemen hemen hiç bir engelleri yoktu. Çin denizinden, Macaristan ovalarına kadar uzanan uçsuz ve bucaksız bozkırlar, Ortaasya devletleri halkları için tarih

boyunca tabu bir yayılma bölgesi olmuştu. Bir kavimler havuzuna benzetilen bu büyt& bölge, içkide barındırdığı milletleri birbirleri ile kaynaştırmaı ve hepsinin aralarında dil, kültür v.a. gibi, akrahafaklar ve yakınlıklar doğurmuştu.

İşte bütün bu sebeplerden dolayıdır kî, Ortaasya'da kurulmuş olan Türk devletlerinin doğu S* batı arasında genişlemiş olmaları en taba bir olay gibi görülmüştü. Doğu ve batıya doğru gelişen Türk devletlerinin topraklan genişledikçe, yeni alınan ülkelerin idare edilme zorluklan da ortaya çıkıyordu. Bunun sonucu olarak da devlet teşkilâtı, doğuya ve batıya doğru ister istemez bir gelişme gösteriyordu.

"Orta", "Doğu" ve "Batı" şeklinde görülen "üçlü devlet düzenleri:* Eski Türk Devletlerinin en tabiî düzeni, elbetteki bu üçlü devlet teşkilâtı idi Çünkü devletin gerçek sahibi Kağan idi. Aynca devletin bütün güçleri de onun elinde bulunuyordu. Bu sebeple de devlet teşkilâtı, Kağandan başlayıp doğuya ve batıya doğru, yelpaze şeklinde iki açfea bir genişleme gösteriyordu. Oğuz Dest a artıdaki boyların teşkilât düzeni de yine üçlü İdi "Ö$u*-*Han", "Gun-Han", "Kayı-Ha*r* gibi Oğuz Hardan, hep ortada bulunuyorlardı. *"Bo*OV* ve *t?Ç-Öfc* larm 12 şer boylan İse, büyük hakanı doğudan ve batıdan olmak üzere, iki yönden çeviriyorlardı.

Büyük Hun Devleti'nde de durum aynı idi. Ortada, Hun hükûmdan Mete oturuyordu. Doğudaki *«Sol-BilgeliVla** ise, her zaman için veliahtlar tayin edilirlerdi. Batıdaki "£«0-

Bilgelik" e gelince, orası daha başka idi. Sağ taraf, yani doğu, Mete'nin akrabaları ile soylu Hun prenslerinin yeri idi. Gerçi *"S ol-Bil gel İh?,* güneşin doğduğu yönde olması bakımından çok önemli idi. Fakat bu bölgeler, Humarın elinden çok erken çağlarda çıkmışlardı. Çin akınlarına karşı bir yüzyıl dayanan ve her türlü mücadeleden yılmayan Hunlar, daha çok batıdaki soylu Hunlar olmuşlardı.

Oğuz Destanı ile Cengiz-Han Devletinde ise "Batı", önemli bir yön idi. Oğuzların "B o *z - O k"* boylan batıda idiler. Cengiz - Han ordu teşkilâtım "Doğu" ve "Batı" olmak üzere ikiye ayırmıştı. Doğuyu ve Çin'deki savaşları, ünlü generali Mukali idare ediyordu. Batıya, yani *"8ağ-Kol"&* ise sembolik olarak, Cengiz'in çok saydığı generali Bogorçı veya Boğorçı tayin edilmişti. Cengiz devletinde general Bogorçı ve sağ, daha önemli sayılmıştır. Ayrıca askerlik taktiği bakımından da Türk ordularının sağ cenahları, daha önemli idiler.

743 senesinde Göktürk devletini yıkan *Basmıl, Uygur* ve *Korluk* Türk boyları, Basmıl Türklerinin başkanlığında yeni bir Kağanlık kurmuşlardı. Basmıl Kağam, ortada, yani Beş-Balığ bölgesinde oturuyordu. Doğu' da, yani Orhun nehri kıyılarında oturan Uygurların reisi ise, *"Sol-Y abgu"* olmuştu. Batıda, Altay dağlarının güney - Doğularında yaşayan Kartuklara gelince, onlar da *"Sağ-Y*abgu" luğu meydana getirmişlerdi. Her iki Yabgu da, Basmıl Kağanına bağlı idiler. Bu devlette sağ ile, sol, eşit ve aynı haklara sahip idiler. Uygurların üçüncü kağam Bögü- Kağan zamanında, güney-

deki Çin sınırları genişlemiş ve yeni bir askerî düzenin kurulma zorunluğu ortaya çıkmıştı. Buram sonucu olarak doğu'da *"Sol'ŞacP* ve batı'da da *"8ağ-Şad"&* ait garnizonlar **«şeyde»** na getirilmiş ve bunların hepsi de Kağana bağdaşmışlardı.

*"tkili** devlet düzenleri: Bat%*mn. DG~ ğu'daki Kağana koşulması: "Koşulma?* deyi-mi, eski Türklerin de çok kullandığı ve derin bir galamı olan önemli bir sözdür. *"Koşulma",* bir nev*i "bağlı olma" dır.

Bir Türk boyu veya ailesi, kendi gönlü ve isteği üe diğer bir Türk boyuna katılır veya onun peşinden giderse, buna *"koşulma"* denirdi. Tabii olarak bu koşulma olaylarının türlü sebepleri vardı. Çoğu zaman bu bağlantı, Türk töresine ve inançlarına göre meydana gelirdi. Meselâ bütün **Türk** kıtle-lerince soylu sayılan bir boya diğer Türk boyları. bağlı olarak yasallardı. Bu beraber yaşama nedenlerini zor ve korkudan değü; daha çok İnanç v* alışkanlıklardan alırdı. Elbetteki bu birlik, beraberlik ve bu disiplinli hayat sayesinde elde edilen kazançlar ile, topraklar da, bazı usüBere göre yine aralarında, pay ediliyorlardı. Zorla bağlanan ve **tâbi** olan yabancı kavimlerin durumu ise, bunlamürf-ler ile aynı değUdi. Yabancılar, ***"huT,*** yani «fcökr* durumundan idüer. Türkler ise daha çok, birlik,, beraberlik, emniyet, güç bulma ve en nihayet **bir** millet olma isteği ile birbirlerine katılır ve **ktsu-**lurlardı.

552 de Göktürk Devletini kuran Bunun-Kağan başkentini, Orhun nehrinin kaynaklarını aldığı kutsal *"ötügen Yeri"* ne nakletmiş ve kendisini de, *"Büyük Kağan"* olarak üan etmişti. Kardeşi tstemi'yi ise, batıdaki bölgeleri ve Türk boylarım idare etmek üzere *"Yabgu"* unvanı ile, B a-11' ya tayin etmişti. Göktürk devletinin batı bölgeleri, doğuya nazaran daha verimli ve daha gelişmiş yerlerdi. Türkler ayrıca batıda daha kalabalık ve birbirlerine de yakın akraba idiler. Doğudaki komşuları Çin ise, çok kalabalık ve güçlü bir devletti Türklerin batıdaki komşuları ise, Çin'den çok daha zayıf ve daha az düzenli idiler. Bütün bu sebeplerden dolayı *18 t e m i - Y abgu,* 10 sene içinde sınırlarını, batıda Kırım yarımadasına, güneyde de Hindistan'ın kuzeyindeki Keşmir'e kadar uzatmağa muvaffak olmuştu. Göktürklerin batı bölgeleri bu suretle, zaten kendiliğinden bir kağanlık haline gelmiş oluyordu.

Türklerde "Çift-Krallık"Iar değil; "Ko-şulu-K ağ anlı k"lar vardı: Ünlü Macar bilgini Andreas Alföldi, Türk devletlerindeki ikili teşkilât düzenine bakarak, *"Türklerde Çift - Krallık"* adlı önemli bir tebliğde bulunmuştu. Halbuki Türk devletlerine hakim olan tek ve ana prensip ise, devlet içinde "tek otorite" nin bulunması idi. Bunun - Ka-ğan'ın küçük kardeşi İstemi, batı bölgelerine bir *"Yabgu"* olarak tayin edilmişti. Devletin kurucusu ve atalarından birisi olması sebebi ile Türkler ona, "1 s t e m i - K a ğ a n" da diyorlardı. Esasen bu sı-rada Göktürk devletinin içindeki *"Koşulu - Kağan"*

lann sayıları da çoğalmıştı. Bu sebepte tahta çıkan Istemi'nin oğullarına, diğerlerinden ayırmak içm "Yabgu-Kağan" demeğe başlamışiarcfi. Bu yolla Türkler, esas büyük Türk Kağanı *ûe* batıdaki "Koşulu kağanları", birbirinden ayırmış oluyorlardı. Devlet büyüyüp de idaresi güçleşince. yeni *"Ktiçik' Kağan"ldir* da ortaya çıkmağa başladılar. Batı Gök-türk devletinin bağımsız hareketleri de zaman za-man, gözden kaçmamakta idi. Fakat bu bagunsz-lık çok geç zamanlarda, yani doğunun otorite w gücü zayıfladıktan sonra görülüyordu.

8. ESAS "DEVLET TEŞKİLÂTI"

(Güney ve Kuzey Yönlerine gön)

Eski Türk Kağanları yüzlerini "Doğmam" çevirerek otururlar ve beyleri de, onların iki JKBÎSS-*da yer alırlar:* Çin imparatorları tahtlarım *» yüzlerini güneye çevirerek otururlardı. İmparatorun sağ ve solunda sıralanan büyük memurlar da, sarayda ve devlet içindeki yerlerini, İn düzene göre alırlardı.

Türklerde ise durum, daha başka idi. Türkieriö ev ve çadırlarının kapıları daha çok doğaya açılırdı, özellikle Kağan ve Şaman gibi kutsal kişilerin otağlarının doğuya yönetilmesinde, aynca bir zorunluk da vardı. Bu sebeple Çin devlet teşkilâtı, doğu-batı yönlerine göre düzenlenip, fdisır ken; Türk beyleri ise, kağan otağlarında, gü a e y üe k u z e y yönleri arasında sıralanıyorlardı. Öyle anlaşılıyorki "güney - kuzey" düzeni pratik hayatta pek fazla yer bulmamış ve Türklerin, yakıu-

ca sarayları Üe inançlarında yer almıştı. Çünkü imparatorluklar Ortaasya'da ancak doğudan batıya doğru uzanabiliyorlardı. Esasen Ortaasya'nın böyle geniş bölgelerine, güney-kuzey yönlerinde bir düzen vermenin imkânı da yoktu.

"Kağan otağ%"nda oturan "Büyük memurlar[1]:* Göktürk yazıtlarında Bilge-Kağan tarafından verilmiş birçok buyruklar vardır. Bu buyrukların çoğu, Kağan tarafından etrafındakilere, yüksek bir "sesleniş" yolu ite verilmiştir. Bilge-Kağan'ın kendi otağında oturan beylerine verdiği bir buyruk, şöyle başlıyordu: *"Beriye Ş adap it beğler: yvnya Tarkat, buyruk beyler!"* Yani: *"Güney'de ki, (sağ) Şadamt, beyler! K u z e y'de, (s o l) daki Tarkan'lar üe Buyruk (rütbesindeki) beyler",* Bilge-Kağan bundan sonra •da, imparatorluktaki Otuz-Tatar ve Dokuz-Oğuz'ların başında bulunan boy beylerine sesleniyordu. Burada büyük bir unvan olarak geçen *"Şadapıt"* sözü, *"Şad",* yani "Ordu komutanı" deyiminin, bir •çoğul şekli olsa gerekti. Çünkü Türkçede "A 1 p" sözü de, *"Alpağut",* yani *"Alpler"* şeklinde çoğul yapılırdı. Ordu komutanlarının Kağanın sağında oturmaları, Göktürk devleti içinde askerlere verilen önemin büyüklüğünü gösteren bir delildir. *"Tarkan"* ve *"Buyruk"lar* da asker idiler. Fakat bunların yarı sivil mahiyetle, müşavirlik ve idarecilikleri de vardı.

9. VEZİRLER

Türklerde Kağandan sonra gelen ytikmk rM-be, "Yabgu"luk idi: Büyük Hım devletinde *» Göktürklerin ilk çağlarında, bir "vezirlik" miessesesini açık olarak görmüyoruz. K a r a - H a a - lı devleti çağında, hakandan sonra gelen *"Yatoguf* veya *"Yafgu"]ar,* halkın içinden çıkan *Vezar**~ ler idiler. Göktürk devletinin başlangıcında ise *"Yabgu",* devleti kuran Bumın-Kağan'ın küçük kardeşi İstemi - Kağan idi. Göktürkler, devlet idaresinin en soylu, tecrübeli ve becerikli Türk boyiannun elinde kalmasına önemle dikkat etmişlerdi Göktürk devletinin başlangıcında, yalnızca bâr Yabgu vardı. Devlet genişledikçe ihtiyaç çoğalmış ve çok büyük boylarla, Batı Türkistan gibi büyük boteeJe-re de, yeni *Yabanlar* tayin edilmeğe başlanmıştı. Tabu olarak bu yeni Fabon'ların buyrukları altında da geniş bir teşkilât meydana getirilmişti. Gerçi bu yeni teşkilât, öz ve kök bakımından, eskilere nazaran pek fazla bir değişiklik göstermiyordu, FV kat bu memuriyet, önceleri devlet içinde bir tane iken, bu defa yeni, yeni birçok Yabgulukiar ortaya çıkmıştı.

682 den sonra Türklerin *"Yabyutüt?* «nöa**-sesi, artık eski Önemini kaybetmişti. Çünkü davtetin başında artık, Tonyukuk gibi bir vca bulunuyordu. 744 de Uygur devleti kurutanca, «ki tek Yabgu'luk düzeni, yeniden ortaya çıkö. Uygur devletindeki Yabgu'luk mevkilerine arak, yalnara veliahtlar getiriliyorlardı.

Göktürklerin başlarına verdikleri "Yabgu" unvanları, yüzyıllar sonra bile bütün Asya'da, bir şeref hatırası olarak saklanmıştı: Meselâ Göktürkler Horasan'a, VI. yüzyılda bir Yabgu tayin etmişlerdi. Göktürkler tarihten silindikten sonra yani, VüL yüzyılın yarısında bile Horasan'ın yerli prensleri, Çin imparatorundan Türklerin verdikleri *"Yabgu"luk* unvanlarının yenilenmesini rica ediyorlardı. Karluk Türk boylarının Göktürk çağında aldıkları *"Yabgu"\uk* unvanları, Kara-Hanlı devletinin kuruluşuna kadar devam etmişti. Oğuz Yabguluğunun temellerinde de böyle bir sebep aramanın, herhalde Türk an'anelerine, aykırı düşmeyeceği kanaatindeyiz. Ortaasya'da her boy, istediği zaman istediği bir unvanı alamazdı. Bir boyun eski unvanını değiştirebilmesi veya onu yükseltebilmesi için, belirli sebeplerin, ve başarıların olması lazımdı. Meselâ Uygurların, küçük bir Türk unvanı olan *"irki*n"lik rütbesinden Yabguluk ve Kağanlığa kadar, çalışıp didinerek nasü yükseldiklerini adım adım takip edebiliyoruz. Töreye ve eski Türk inançlarına göre Yabgu unvanı, babadan oğula miras olarak kalabilirdi. Fakat tarihteki uygulamalar böyle olmuyordu. Gerçi Yabgu'ların oğulları, bu unvanları bos bir geref unvanı olarak uzun zaman taşıyor-lardı. Fakat ölen Yabgu'nun yerine, hemen yeni bir Yabgu'nun tayin edilme işinde gecikilmediğini de yine kaynaklardan açık olarak görebiliyoruz.

Büyük Göktürk veziri Bilge-T onyukuk'-un "vazife' anlayışı:* 682 de n. Göktürk devletin! kuran îî-Teriş Kağan, Türklüğü yeniden bir ara-

ya getirmişti. O, Türklere yalnızca Ur mfiiet olarak beraber yaşama şuurunu vermemiş, aynı zamanda Türklükleri ile, öğünç duyma gururunu da aşü&ıruş-ta. önce 17, sonra 70, ve daha sonra da 700 kişiyi etrafına toplarken, herhalde kendisi *"Şad", yam* "Ordu komutanı" unvanım taşıyordu. Yaranda Boy-la-Bağa Tarkan gibi, büyük bir asker daha vardı. Bunlardan başka maiyetine, asker olmayan, aklin ve tecrübeli birini katmağı da ihmal etmemişti. Bu da, onun meşhur veziri Tonyukuk idi. Vezir Tonyukuk, tl-Teriş Kağan'a katıldıktan "sonra, kendine düşen görevleri şöyle özetliyordu: *"Kağanmu kısaym tedim, sakındım!"* Yani: *"Rağantrm teşmile edeyim, akil vereyim, diye düşündüm."'* Vezir Tonyukuk bu sözlerine, kendi yazıtında şunları da üav* ediyordu: *"Tanrı (bana) bilgi verdiği için ben* özüm, *kendi kağanımı kızıştırdım!"* Tanrı, Türk kağanlarına, *"Türk müTeti, bir millet olsun diye",* şans ve bilgi verirdi. Fakat Tanrı burada yalnız kağana değil; başarı kazansın diye halktan gelen bir vezire de bilgi ile akıl veriyordu. Artık Göktürk devletinde bir vezir, bir kağanla yanyana ve başbasa gidiyordu. Nitekim vezir Tonyukuk, *"(flrTenş Kağanın) bilgide eşi ve şöhrette eşi (ben idimy* demekle de, kendi değerini, kağan ile bir tutuyordu. Eski Türk tarihinde devleti kuranlara büyük bir önem verilir ve onların şahsiyetlerine de bir kutsallık verilirdi. Devleti kurarken onların koydukları tör« ve düzen, sonraki Türk kağanları için, âdet», vazgeçüemez bir düstûr ve klavuz olurda Vezir Büğe - Tonyukuk kendini bir kağan gibi, bu yeni töre üe düzenlerin bir babası olarak sayıyordu:

^ "tl-Teriş Kağan, bilgeliği ve bahadırltğt sayesinde, Çinlilerle 17 defa; Hıtaylar'la 7 defa; Oğuz-lar'la ise 5 defa savaştı. O sıralarda, (<ynun) mü-ş a v i r i , yine ben idimi (ynun y a ğ ı c ı s ı , (yani düşman üzerine gideni) de yine ben idim! tl-T e r i ş Kağan'a, Türklerin Bögü, (yani filozof ve ermiş) Kağan'ına, Türklerin Bilge Kağan'ına, (müşavir yine ben idim)! "Kapagan-Kağan 27 yaşında iken tahta oturdu. Gece uyumadı, gündüz oturmadı! Kızıl kanımı tüketerek, kara terimi fışkırtarak (çalıştım) ve işim ile gücümü, hep ((yna) verdim!"

"...tl-Teriş Kağan kazanması, yavaş olsa idi! Ben kazanmasam yok olsa idim! Kapagan-Kağan'ın ve soylu Türk milletinin yerinde, ne bağımsız bir kitle, ne bir millet, ne bir kişi ve ne de bir sahip olacak idi! il-Teriş Kağan (ve ben) Bilge - Tonyükük kazandığımız için, Kapagan - Kağan'm birleşik Türk milleti yürüdü! (Şimdi) Türk Bilge-Kağan'ı, birleşik Türk milleti ile Oğuz milletini, iyi idare edip, tahtında oturuyor!"

*Vezirlerin, "özellikleri**:* Daha önceleri bütün güçler Kağan'da toplanmıştı. İkinci Göktürk devletinde ise,, cesaret ile bahadırbk Kağanların; bilgi ile bilgelik de vezirlerin özellikleri olmuşlardı. Türkler vezire *"Ay g uç t"* adım verirlerdi. Uygur çağında vezirlerin sayısı çoğalınca, "B a ş v e -k i 1" e bu defa *"Ulug Ayguçı",* yani "Büyük Vezir" denmeğe başlandı. Eski Türkçede *"Ayguçı"* sözü, kökünü *"ayttmak",* yani "söylemek" fiilinden alıyordu. Bundan da anlaşılıyor ki vezirler, diğer

Yabou'lar ve Şadlar gibi, "devlet içinde icracı" değillerdi. Onlar daha çok bir "müş a v i r " gibi idiler.

"Alp"hk ile *"büge"lik* gibi iki ana prensip. Türk devletlerindeki idare düzeninin temelini meydana getiriyorlardı. Bu sebeple eski Türkter, devlet adamlığının bu iki önemli şartı üzerinde, ısrarla durmuşlardı. Nitekim Oğuzlardan gelen bir casus, Göktürk veziri hakkında şöyle diyordu ".„ *Azıcık Türk milleti yürüyor, (ilerliyor) imiş! Kağanları Alp imiş! Vezirleri, yani (Ayguçı») Bilge imiş! O iki kişi var oldukça, siz Çinlileri öldüreceklerdir, diyorum! Biz Oğuzları da öldüreceklerdir, diyorum! Ben böyle diyorum!***

Vezirlerin, "yetk V ve "m esuliyef-Teri:* önemli meselelerde karar vermek, vezirin elinde olan bir şey değildi. Yukarıda da söylediğimiz gibi "icra ve k a r a r y e t k i s i " Kagan'-ın elinde idi. Bu sebeple vezir, her konuda Kağan'-ma *"ötünür",* yani durumu "arzeder" ve dilekte bulunurdu. Kağan da, vezirin *"ötündüğü ötSsuf* ünü dinler ve dileğini *"işitiverir"* di.

Vezirin m e s ' u l i y e t l e r i de vardı. Bu sebeple vezir Bilge - Tonyukuk, yapacağı işleri düşündükçe, şöyle diyordu: "Bu haberi işitip, gece uyu-yasım gelmez idi! (Gündüz de oturasım gelmez idi!)** Çalışma ve gayret, vezirta başlıca öğüncü idi. Bu sebeple, "(Kağanıma), kızıl kanımı tüketerek, kara terimi fışkırtarak (çalıştım) ve işim üe gücümü hep (0*na) verdim!", Diyordu. Ayrıca, *"Tanrı* yarfefc *verdiği için, bu Türk* rot île t i ne *aüâhh düş-*

mam dokundurmadım! Döğünîü atlarını da koşturmadım!" Diye de, ilâvede bulunuyordu. Eski Türkler, savaşlarda büyük başarı gösteren atları döğün-lerler ve bundan sonra da ordu içine salıp, serbest bırakırlardı. Hiç kimse, bu atları tutup binemez ve onları ürkütemezdi. öyle anlaşılıyor ki Vezir Tonyukuk, bu başarıları kazamrken kutsal atları koşturacak kadar büyük tehlikelere düşmemişti. Çünkü bu atlar, ancak büyük felâket ve baskın anlarında kullanılırlardı.

Devlet idaresinde eski "Türk atasözleri, önemli bir rol oynuyorlardı:* Vezir Tonyukuk'-un kendisinin de dediği gibi, *"Bilgelikte eşi yoktu".* Türkler bilgi sahibi olmağı ve "Bügelik" deyimini nasıl arılıyorlardı? Bu, önemli bir konudur. Çin'de ve hatta eski iran'da devlet idaresi üzerinde söylenen bilgilerin çoğu, teorik ve devlet hayatına uygulanması imkânsız olan, fikir ve nazariyeler idiler. Meselâ Selçuklu veziri Nizam-ül-Mülk'ün, *"Siyaset-nâme"* adlı kitabındaki bilgilerin, devlet hayatına ne derece uygulandığı çok şüpheli idi. Eski Türk devletlerinin idaresinde ise, böyle fikir kırıntıları değil; yüzyılların meydana getirdiği t e c r ü b e l e r Qe öğütler rol alıyorlardı. Atasözlerinde kalıplaşan bu prensipler, halktan doğmuş ve artık halkın malı olmuş görüşlerdi. Bu sebeple, devleti idare eden aydın ve soylular ile halk arasında, görüş ve anlayış ayrılıkları da ortadan kalkmış oluyordu. Vezir Ton-yukuk'un. kendisi her savaşı ve bu savaşlarla ilgili siyasi ortamları hazırlarken, her olay için bir Türk

Atasözü söyleyerek yeni bir taktik hazırlıyor ve ancak, bundan sonra harekete geçiyordu.

"Dış siyaset" ile ilgili atasözleri: 682 de Türkler, Çin'e isyan etmek içüı hazırlık yaparlarken, sayıca çok az idiler. Fakat idealleri büyük ve kendilerini destekleyecek olan Türkler de çok idi. Bunun için de, başlangıçta az olduklarını gözlerden saklamak gerekiyordu. Zaten Türkler de şöyle diyorlardı: *"Eğer zayıf boğalar uzakta iseler, semiz boğalar zayıf boğanın ne demek olduğunu bilmezlermiş!"* Gerçi Türkler de, Çinlüer de birer boğa idiler. Ama güçlü Çin, uzaktaki Türklerin o sırada zayıf olduklarını nereden bilecekti? Türkler bununla beraber, *"Çinliler, Oğuzlar ve Hıtaylar birleşir de, gelecek olurlarsa, onların taşlarına tutulmuş oluruz!"* Diyorlardı. Bu görüş de eski bir Türk atasözüne dayanıyordu. *"Güçleri yufka olanları bükmek ucuz, yani kolay imiş! Güçleri ince olanları kırmak, kolay imiş! Yufka kalın olursa, bükmesi zor olurmuş! ince yoğun olursa, kırması zor olurmuş!"* Düşmanları birleşmeden ve dağınık iken vurmak için söylenmiş olan bu sözler de, eski Türklerin süzülmüş ve soydan soya geçmiş hayat tecrübelerinden köklerini alıyorlardı.

"Askerlik" üe ilgili atasözleri: Göktürkler-den korkan diğer Türklerin, onlar hakkındaki fikir ve görüşleri, şöyle idi: *"Doğudaki Türk Kağanına asker gönderip, (akın yapalım) demişler: Yok onlara asker göndermez de kaçınır isek, onlar biti (basacaklardır)! Kağanları alp imiş, vezirleri büğe imiş!*

Eğer kaçimr isek, onlar bizi öldüreceklerdir!" Göktürklerin komşuları böyle diyorlardı. Yazıtlar bu sözleri sık sık söylerlerdi. Türklere göre zafer, ilk önce taarruz edenindir. Askerlikle ilgili diğer bir atasözünde de, şöyle deniyordu: *"öncüleri, gözcüleri iyi koyun, basılmayın!*[1]* Başka bir yerde: *"îrtiş nehrini gece geçtik. (Düşman) onların gelmeleri zor, dedi, duymadı. Tanrı Umay ile yer ve sular onlan bastı! Biz niçin kaçalım! Onlar çok diye (biz) niye korkalım! Biz azız diye, niye basmalım! Değelim, (hücum edelim)! Dedim!"* Türkler, düşmanın gafil avlanmasını, Tanrı Umay üe kutsal yer ve suların yardımına bağlıyorlardı. Onlar, düşmanın güçlü olduğu yerlerde hücuma geçmezler ve daha müsait bir durum ararlardı. Bu sebeple, sarp ve ıssız yerlerden geçerek, düşmanı arkadan çevirmek isterlerdi Y a r ı ş ovasında, düşmanın on tümen askerinin toplandığını duyan Il-Teriş Kağan, şöyle demişti: *"Dönelim! Zayıflara gizlenmek daha iyidir! Ben (Bilge - Tonyukuk), ben de öyle dedim!*' Bundan sonra yollarını değiştirerek, düşmanı arkadan vurmuşlardı. Düşman, *"ateş gibi kızıp geldi. Bizim (ordumuz onların) iki ucunun, ancak yarısı kadar idi. Tanrı (bize) yarlik verdi. Bunun için, onlar çok diye biz korkmadık. Savaştık..."* Onlara göre Tanrı, Türklerin soyluları ve devlet kurucuları ile beraberdi!

Bögü- Kağan'ın veziri, T un-Bağa-T arkan: üçüncü Uygur Kağanı Böğü Kağan, Mani dinini devlet dini yaparak, Uygurların ruhunda ve hayatında büyük bir reform uygulamıştı. Bu sebeple

Bögü-Kağan, Ortaasya halklarının zihinlerinde efsaneleşmiş ve Uygur Türklerine de büyük tesirler yapmıştı. Bu Uygur Kağanının manevi yapıcılığına rağmen, nedense dış politikası bozuktu. Kendi zamanında devlet içinde otorite de kalmamışa. Soylu boylar macera ve yağma fırsattan arıyorlar, kendi kağanlarım da peşlerinden sürüklüyorlardı. Boylar artık Çin şuurlarında oturuyor ve yalnızca yağma için yaşıyorlardı. Bögü - Kağan'ın babası Bayan -Çur Kağan'ın getirdiği büyük devlet olma anlayışı ile prensipleri, artık unutulmuştu. Merkezin elinde, otorite diye bir şey kalmamıştı. Bunun üzerine Bögü - Kağan'ın veziri Tun - Bağa - Tarkan, kendi Kağanına ve Kağanın yakın akrabaları olan soylu Dokuz - Oğuz boylarına karşı cephe almıştı. Uygur Kağanlığı, Göktürklerin güttüğü büyük devlet olma düşünce ve düzenine dönmek istiyordu. Devlet, Çin sınırındaki yağmacılar tarafından değil; merkezden idare edilmeli idi. Anlaşmazlığın dış görünüşü bu idL Aslında ise işin içinde, başka sebepler de vardı. Uygur devleti içinde, Kağanlığı kuran Dokuz-Oğuz boylarına karşı bir düşmanlık doğmuşta Ayrıca, Bögü - Kağan'ın getirdiği yeni din ile inançlardan dolayı rahatlan kaçan, büyük halk kitlesi de vardı, îşte bütün bu karşı fikirleri temsil eden Tun-Baga Tarkan'ın, Bögü - Kağan'a taarruz ederek onu öldürdüğünü görüyoruz*

Tun-Bağa Tarkan, Bögü - Kağan'ın "oğulluğu" İdi. Bu sebeple O, Türk töresine göre Kağan'ın kendi öz ailesinden sayılıyor ve soy bakımra-**dan** da kağan olma hakkını kazanıyordu. Zaten ve-

zirlik mevkiine kadar yükselebilmiş olması da herhalde sâbepsiz olmasa gerekti. Bir gerçek varsa, Tun - Bağa Tarkan'ın Kağanlığı zamanında Uygur devletinin, düzenli ve büyük bri devlet olma yoluna girmiş olduğu idi.

Büyük Göktürk veziri Tonyukuk'un soyundan gelen Uygur vezirleri: Tarkan'lar ve Bilge-Boğa: Göktürk devletinin yıkılışından sonra bile Uygurlar, büyük Göktürk veziri T o n y u k u k'un soylarına büyük bir önem vermişler ve onlara saygı göstermişlerdi. Çin tarihlerine göre Tonyukuk'un soyları, her zaman için *"Tarkan"* unvanı almışlar ve vezirlik mevkiini ellerinde tutmuşlardı. Ne yazık ki kaynaklarımız, XIII. yüzyılın başına kadar susuyorlar ve bu konuda bize hemen hemen hiç bir bilgi vermiyorlardı. Fakat XIII. yüzyılın başlangıcında, gerçekten Tonyukuk neslinden gelen birini, Bîlge-Boğa'yı, Uygur devletinin başında **B *aş vezir",* yani *"Ulug - Ayguçı"* olarak görüyoruz. Bilge - Boğa'nın kardeşi Arın-Tegin, devlet içinde önemli bir mevkii tutuyordu. Arın - Tegin'in kayınbabası "Kara-Ağaç Buyruk" ise, Kara - Hıtay saraymda, Kara - Hıtay hükümdarının oğullarım okutuyor ve ayrıca vezirlik payesine de sahip bulunuyordu. Cengiz - Han'ın ortaya çıkması ile Bilge - Boğa'nın, Kara - Hıtay devletine karşı Cengiz'le bazı bağlar kurduğunu görüyoruz. Cengiz -Han ile gönderdiği elçiler, Bilge - Boğa'ya karşı büyük bir saygı gösteriyorlardı. Belki de Cengiz -Han, Göktürk veziri Tonyukuk'u tanıyordu. Cengiz sonradan Ann-Tegin'i kendine *"oğulluk"*

edinmiş ve onu, bozkırlarda yaşayan halkların idaresine memur etmişti. Kayınbabası Kara-Ağaç Buyruk Ue oğullan ise, yeni kurulacak şehirlerle ilgili işlerde vazife almışlardı.

Nayman Han't üe Cengiz-Han'ın, Uygur asıllı büyük veziri: Tata-Tonga: Uygur asıllı bu büyük Türk devlet adamının biyografyasının Çin tarihlerinden alınmış tam ve ilk tercümesi, *"SinO' Turcica"* adlı eserimizde vardır. Cengiz-Han'a hazine işleri, devlet yazışmaları ve mühür Ue ilgili her şeyi o öğretmişti. Cengiz - Han imparatorluğunun idaresini "yazı üzerine" oturtan da, yine O idi. Cengiz Ue oğlu ögödey Han'ların saltanatlarının sonuna kadar, imparatorların *"altın* damgra"la-rını O elinde tutmuştu. Hazineye giren, çıkan paralarla, büyük tayinler de, yine hep O'nun mührü Ue yapılmıştı. Cengiz - Han'ın oğullarının hocaları da, Tata-Tonga Ue oğuüarı idiler.

Cengiz İmparatorluğunun ünlü BaşvezIrlerinden Çinkay, Mahmut Yalavaç, Mes'ut-Beg, Cin-Temür, Körgüz vs. gibi devlet adamları da, yine Türk asıllı idiler.

10. KAĞANLARIN "YÎĞÎT" VE MUHAFIZLARI

Türk Kağanlarının "sulh» ve "s av af daki maiyetleri arasında bir ayrılık yoktu:* Avrupa-daki krallar savaş başlayınca, birçok yeni adamlar bulurlar ve kendilerine yeni bir etraf edinirlerdi. Bu

sebeple kralların, sulh zamanındaki devlet teşkilâtı ile, savaştaki maiyetleri arasında bir fark olurdu. Türklerde ise böyle bir ayırım yoktu. Türklerde, "Sivil ve askeri teşkilât" birleşmiş ve âdeta bir bütün olmuştu. Türlü bölgelere tayin edilen *Yabgu, Şad, Tarkan, Tutuk* v.s. gibi valiler, harp zamanında da birer komutan olurlardı.

Eski Türk Kağanlarmın kendilerine yakın "Alp"lari, "Eren"leri üe "Y i ğ i f'teri vardı: "Kırk y iğ t r" *ter ile "Ktrk ktz"* ter, Türk masallarını dolduran bahadırlardır. Her devlet reisinin etrafım kuşatan birçok fedaileri bulunurdu. İkinci Göktürk devletini kuran 11-Teriş Kağan, 17 *"E ren")e* işe başlamış ve bu erenlerini, 70, 700 ve en sonunda da 2000 kişiye kadar çıkarabilmişti. Cengiz - Han'ın da "Dört Köpek" leri meşhurdur. Türkler Kağan'ın etrafındaki bu bahadırlara *"Külüg"* de derlerdi; Cengiz'in çocukları da *"köpek'** sözünden utanmış olacaklar ki, bunu sonradan *"I)ör t külüg"* deyimine çevirmişlerdi.

Türk kağanlarmın başlangıçtaki yiğitleri, sonradan "Saray muhafizları" olurlardı: Devlet kurulup da, savaşlar bittikten sonra, Kağanların etrafındaki yiğitler vali olarak etrafa dağılmazlardı. Onlar yine kendi kağanlarının ordugâhında kalırlardı. Çin tarihleri, Türk Kağanlarının "Saray muhafızları'* na *"Böri?,* yani *"Kurt"* dendiğini de yazarlar. Sonradan bunlara *"Ordu uşağı"* denmişti. Kağanların muhafız kıt'aları, aynı zamanda bir "Harp okulu" gibi düzenlenmişlerdi. Başlangıçta kağanların fedailerinden meydana gelen bu kıt'alara,

sonradan ancak soylu Türk beylerinin çocukları alınmağa başlanmıştı. Bu asker ve subayların çoğu da, Kağan'ın " e v l â t l ı ğ ı " veya "oğul-1 u k" lan idiler. Kağanlar, soylu Türk beylerine bir değer vermek maksadı ile onların çocukların] evlâtlık olarak edinir ve kendi ordugâhlarına alırlardı. Savaş kaabiliyetlerini kaybeden Uygurlar ise, bu saray erkânına, artık *"Tapıgçı"* yani, "hizmet edenler" sınıfı demeğe başlamışlardı.

11. BÜYÜK KOMUTANLAR VE MEMURLAR

Kağan otağında yer alan eski ve ünlü "Komutan"lar ile beğler: Bilge Tonyukuk hem vezir ve hem de ünlü bir komutan idi. Hizmetlerinin hatırası büyük ve saygısı da devlet içinde âdeta Kağanla eşit gibi İdi. Bilge - Kağan'ın aynı zamanda, kayınbabası idi. Bu sebeple kızı Ue birlikte, hemen Kağanın yanında otururdu. Onun, hemen tahtın yanında oturduğunu, Göktürk Kağanının otağına gelen Çin elçileri de görmüşlerdi. Az sonra tam metnini vereceğimiz Bilge-Kağan'ın bir buyruğuna göre, otağdaki büyük komutan ve memurlar şöyle yer alıyorlardı:

1 — *Taman - Tarkan:* Bu büyük komutan hakkında pek fazla bir şey bilmiyoruz.

2 — *Tonyukuk:* Üç büyük Kağanın, ünlü vezir ve komutam İdi. \

3 — *Boyla-Bağa Tarkan:* 682 den Önce, 11-Terig-Kağan Çin'e isyan edip de, Türk milletini

toplayıp, Göktürk devletini kurmağa başladığı sırada, onun yanında yalnızca Bilge - Tonyukuk ile Boyla-Bağa Tarkan vardı. Her halde Bilge-Kağan zamanında çok ihtiyarlamış olan bu ünlü komutan, âdeta bir saygı büstü gibi, sembolik olarak Kağan otağlarında oturtuluyordu.

4 — *Buyruk* lor:* Kağanın yanında bulunan büyük memurlar ile müşavirlere, Türkler *"Buyruk"* diyorlardı. *"Buyruk"* sözü, *"buyurmak"* fiilinden yapılmış bir isim ve unvan idi. *"Buyruk?*"* deyiminin, Tonyukuk da dahil, bütün büyük memur ve komutanlara verilen genel bir unvan olması, çok muhtemeldir. Çünkü eski Türk yazıtları, Göktürk devletinin güçlü çağlarından söz açarken şöyle diyorlardı: *"(Kağanları), Bilge-Kağan imiş. Alp Kağan imiş! Buyrukları, yine Bilge imiş, Alp imiş! Beğleri yine, milleti yine tuz, (yani anlaşma ve uyuşma içinde) imişler!"* Bu satırlara göre, kağandan halka doğru Türk büyükleri, şöyle sıralanıyor» lardı. 1. *Kağan,* 2. *Buyruk'lar,* 3. *Beğler,* 4. *Halk* ve *millet.*

Bölgelerdeki "B ü y ü k k o m u t a n l a r : Türk ordularının profesyonel komutan ve askerleri, *"Şad"* unvanını taşıyorlardı. Bunların çoğu da, "özel surette yetiştirilmiş", kağanların küçük kardeşleri idiler. Eski *"Türk Töresi"* bu konuda, yine hükmünü gösteriyordu. Çünkü Türk âdetlerine göre, "kağanlık" *"büyük oğul"* ların hakkı idi. Babanın özel mülkü sayılan *"ordu"* ise, *"küçük oğuV* la-ra düşerdi. Tıpkı Cengiz - Han'ın ordusunun, küçük oğlu *Toluy'a.* düşmesi gibi.

Büyük Hım devletinde olduğu gibi Göktürk «e Uygurlarda da ordu, "Boy düzeni" uaertne teşkilatlandırılmıştı. Ordu komutanları olan Şadların üzerinde de, *"Kül-Çur" ve* "Apa-T«r-*kan"* gibi tecrübeli ve büyük komutanla! bulunuyorlardı. Bunlar da yine, hükümdar çocukları idiler. Eski Türk yazıtlarından açıklama ve tnoele-me yolu ile alacağımız şu satırlar, bu konuda btae daha kesin bir bilgi verecektir. Aşağıdaki buyruk, B i 1 g e-K ağa n'm bizzat kendisi tarafından söylenmişti.

"Göğe benzer Gok'ün yarattığı, Türk Büğe (Kağanı) nın, bu, benim sözümdür! Babam, Türk Büğe Kağan'ı tahta oturduğunda: (t). Şimdiki "Türk' beğleri! (2). Arkada, (yani batıda), "Tarduf Beğleri ile "Kül-Çur" un başkanlık ettiği, oma bağh "Şada-pıt-Beğler!" (S), önde, (yani doğuda), "Töüş" Beğleri ile " Apa - Tarkan" m başkanlık ettiği "Şadapıt-Beğler!" (4). Taman - Tarkan! (S). Tonyukuk! (6)> Boyla-Boğa Tarkan! (7). (Diğer) başka Buyruklar! (8). "tç-Buyruk", Sebeg Kül-Irk&m başkanlık ettiği, ona bağlı buyruklar! (Bütün), bu kadar olan, şimdiki Beğler!.."*

Bu Türkçe yazıt parçasından da anlaşılacağı üzere B i l g e - K a ğ a n , babasının kurduğu. "Töre" ile "Ordu düzeni" ne, büyük bir önem veriyordu. Kendi beğlerini, *"Şimdiki Beğler"* demek yoiu ile de, eskilerden ayırıyordu. Fakat ona göre, eskilerin önemi daha oüyüktü. *Taman - Tarkan, Tonyukuk, Boy la-Baga Tarkan,* bunların hepsi babası fl-Trn? *Koğan'm* komutanları idüer. Zaten tl-Teriş Kafean

devletini de, Göktürk ataları, *"Bumın" ve "İstemi Kağanların Titreşince**,* kurmuştu.

"Boy o r d u l a r ı" ve komutanları: Bilge-Kağan, batıdaki Tarduş ve doğudaki Töliş Türklerine, kendi öz ordusunun birer bölümleri olması sebebi ile, büyük bir önem veriyordu. Zaten kendisi de, daha 13 yaşında iken, Tarduş Türkleri üzerine *"Şad"* tayin edilmiş ve bu yüzden de Türkler arasında, *"Küçük Şad"* diye tanınmıştı. Bu güçlü Türk kitlelerinde, başlıca 3 ayrı rütbeli memur ve komutan vardı.

1. *Tarduş ve Töliş - Beğleri:* Bunlar, bu Türk boylarının yerli beğleri olmalı idiler.
2. *Kül-Çur* ve *Apa- Tarkan:* Bunlar, boy* lar üzerine Kağan tarafından tayin edilmiş, soylu başkomutanlar idiler. Bu durumdan da anlaşılıyor ki, Tarduş ve Töliş boyları, bir nevi yarı bağımsız bir İdareye sahip idiler.
3. *Şadamt • Beğler:* Bunlar, KOI - Çur ve Apa-Tarkan gibi "Başkomutanlara bağlı, Şad'lar, yani garnizon komutanları idiler.

Tola nehrinin doğusundan, ta Kore'ye kadar uzanan bölge içinde yaşayan M o ğ o l l a r ise, Göktürk *"Küçük - Kağanıma* bağlanmışlardı. *"Küçük-Kağan",* bu bölgelerden topladığı ve yetiştirdiği askerlerle, savaşta Büyük Kağan'ın sol cenahım meydana getirirdi. Kağan'ın kardeşi olan bu "Küçük - Kağan" ların emrinde de Şadlar bulunurdu.

*"Ordugâh** ve "Saray** memurları :* "Sulh" ve "savaş" zamanlarında Türk hakanlarının etrafındaki asker ve memurlar arasında, ufak

•da olsa, bir ayrılık oluyordu. Savaş olmadığı zamanlarda, ordugâhda bulunan sivil memur ve san'atkârlar, daha çok idiler. Savaşta ise kağanın etrafında, özel bir kurmay heyeti meydana geliyordu. Türkler, bu askeri mütehassıslara, *"Yortuğ"* adını veriyorlar* di. Göktürk çağındaki "Böri"ler, yani "Kurt'Tar denen askerler ise, daha çok hakanı koruyan muhafızlar idiler. Askerlerin dışında, bir de sivil memurlar ile işçiler vardı. Yazışmaları, emirlerin iletilmesini, tayin ve hazine işlerini, hep bu saray memurları idare ederlerdi Vergüeıin toplanma işlerine de, herhalde sivil memurlar bakıyorlardı. Sarayda oturan başlıca memur ve san'atkârları aşağıda özetlemeğe çalışacağız:

1. 1 ç - B u y r u k l a r : "Buyrük'larm, devlet içinde en yüksek memurlar olduklarını söylemiştik. Türkler, saraydaki büyük memurlara *"tç-Buyruk"* demek yolu ile bunları, dışarıdaki büyük asker ve memurlardan ayırıyorlardı. Göktürklerde, *"Sebeg Kül-lrkiz"* adlı, bir *İç • Buyruktan* da haberimiz vardır. *"Sebeg"* unvanının, Çin'ce *"Ssu-Pi",* yani "'kâtip" veya "B a ş - K â t i p" deyiminden türkçeye girmiş olması, çok muhtemeldir. Çünkü Çinlilerle pek çok ilgileri bulunan Türklerin, Çin'le olan yazışma ve anlaşmalarım düzenleyen büyük memurlar da vardı.

Türkler, Kağanların otağ ve saraylarında bulunan memurlara, daha çok *"tçreki-Beğler**** derlerdi. *"'tçreki"* deyimi aynı zamanda, "saray memuru demekti. Bu sebeple bu unvan, kişi adlarından sonra gelirdi. Meselâ, *Kara-Kon tçreki, Tor - Apa - tçreki* adlarında olduğu gibi.

2. *Tamgaçt, yani "Damgacı'lar:* Damga cılar bir nev'i "m ü h ü r d a r" lar idiler, özellikle Uygur çağında, kağanın *"Altın Tamga"suu* elinde tutan bu memurların, tıpkı bir başvekil gibi, büyük selâhiyetleri vardı. Her tayin ve para sarfı işinde, bu mühürlerin fermanlar üzerinde, damgacının im zası ile beraber bulunması, en önemli bir şartlardan biri idi. Göktürk çağında da büyük ve önemli elçi lerin çoğu, "D a m g a c ı" lar idiler. Meselâ, Oğuz elçisi *"Bilge - Tamgaçt"* ile Türgeşlerüı elçisi *"Maharaç Tamgaçt'*,* bu memurların belirli örneklerindendirler. Damgacılar aynı zamanda okur yazar, bil gin ve kâtip idiler. Cengiz • Han devletindeki, İmpa ratorun Altın damgasını taşıyan, T a t a - T o n g a ve Çinkay gibi Türk asıllı başvekiller çok meşhur devlet adamları idiler. Bunlara *"Uîuğ - BitikçV'* yani "Büyük kâtip" de denirdi.

3. *"Dantşman"lar:* Türk saraylarında pek çok danışman vardı. *"Tayan?'* ve *"Kengeşçi"* denene Uygur müşavirleri, bunların en çok görülenleridir. Cengiz-Han çağındaki müşavirler saraylarda, *"Tayangu"* unvanı Ue görülüyorlardı. *"Kengeşmek",* eski türkçede "münakaşa etmek, danışmak", anla mına geliyordu. *"Dayanmak"* fiilinden de, *"Tayançt"* unvanı çıkıyordu. *"Tirgek"* yani "direk" unva nını taşıyan danışmanlar da vardı, *"îş - Ayguçı",* "İş danışmanları" ile, *"Basutçt", "Tapıgçı"* yardım cı maiyet memurları da, yine bu sınıftan müşavir ler idiler.

k' Hazine memurlar t: Eski Türkler, "Hazinedar" lara, *Agtçt;* "Bas • Hazinedar" a, *Agtçt uluğt;* "Hesapçı"lara, *Bdktşçt* ve " T a h s i l dar" lara da, *Amga* derlerdi.

5. *E l ç i l e r :* Türkler, devletler arasında gidip gelen Kağan elçilerine bizimki gibi, *"Elçi"* derlerdi. Adi " H a b e r c i " ve casuslara: *Körüg, ttl, ttgrak.* Aileler arasında haber götürüp getirenlere: *Yaztgçt.* Halka, hükümdarın habelerini bildiren tellallara da, *"Okçt"* adını verirlerdi. Sarayda bir de, *'"Tarttgçı"* denen, d a v e t ç i' 1er vardı.

6. *Kılavuzlar:* Eski Türklerin *"Kıla-•guz"* dedikleri kılavuzlar, devlet ve ordu içinde, çok önemli rol oynuyorlardı. Bu kişüer, çok gezmiş ve çok görmüş kimselerdi. Ayrıca, fevkalâde askerlik bilgisi ile, idari tecrübeye de sahip idiler. "Askerî Kılavuz" lara, *"Yizek"* denirdi. Diğer kılavuzlar ise, *"Yerci"* veya *"Yorçt"* adlan ile adlandırılırlardı.

7. *8 ar ay T a b i p l e r i :* Eskiden Şamanlar, aynı zamanda, tabip ve doktor idiler. Fakat Uygur çağında din Ue tabiplik meslekleri, artık birbirlerinden tamamen ayrılmış oldu. Türkler "üâç"a, *"Em"* derlerdi. Bunun için de tabiplere, *"Bmçi"* deyimini kullanmışlardır. *"Ata - 8agun"* ve "Otaçt"lar, büyük saray tabipleri idiler, ülke içindeki tabiplerin bir başı da bulunurdu. ■Bunlara ise, *"Otacı iliği",* yani "Hekimbaşı" veya "Tabiplerin prensi" •denirdi. " K ı r ı k ve ç ı k ı k ç ı " lara da, *"St-*twfc baglağuçı",* yani "kırık bağlayıcı" derlerdi.

8. *Falcı ve müneccimler:* Eski Türkler *"Şaman" a, "Kam"* derlerdi. Kom'lar da

fala bakarlardı. Fakat "yağmurtaşı"ndan an» layan falcılara ise, *"Yatçt"* derlerdi. Kum falına bakanlara da, *"Kumçr"* adı verilirdi. *"Yul-duzçı"* ve *"Körümçi"\er* ise, yıldızlara bakan müneccim ve a s t r o n o m l a r idiler.

9. Saray k a p t c ı l a r ı : "KamgçV, yani "kapıcı"lar da, önemli saray muhafızları idiler. Son radan bunlara *"Çapkuncı"* da denmiştir.

10. Saray *i ş ç i l e r i :* Türkler "Ahçı"la-ra: *"Aşçıer"* ve *^Salçı"* derlerdi. *"Aş-Başçı"]&n* da, onların "Ahçı-Başı"ları idiler. "tşçi"lere eski Türk ler, "isçi" veya *"işlegüçi",* yani "işleyici" derlerdi. Eski Türklerde "yevmiye"ye, *"ter"* denirdi. Bunun için de yevmiyeli işçiler için, *"terci"* veya *"yumuş-*çt" deyimini kullanmışlardı. "Av d o ğ a n l a r ı"-na bakanlara, *"Icuşçi"* veya *"Iterçi"* adı verilirdi. *"Töşekçi",* yani "döşekçiler de, sarayda önemli bi rer memur idiler.

11. Saray s a n ' a t k â r l a r ı : Uygur ça ğında, pek çok san'atkâr sınıfları vardı. Şimdiye ka dar edindiğimiz bilgilere göre, Göktürk çağının an cak, iki san'atkâr gurubundan haberimiz vardır. *"Bark itgüçi'ler,* "taştan ev yapıp ve süsleyen"lerdi. *"Bediz taş ttgüçi"\er* ise, "taşları işleyen, yazıt ya zan" san'atkârlardı. Uygurlar duvar örenlere, *"TU tigçi"* derlerdi. •

12. ASKERLİK DÜZENt

Eski Türklerde, "Halk" ile "Ordu" düzeni, aynı idi: Eski Türk devlet teşkilâtında, özel-

likle sulh zamanlarında, sivil ve **ordu** düzeni diye bir ayırım yoktu. *"Ordu, bir halk ve halk -da, bir ordu düzeninde yaşardı?'.* Yeryüzünde Türklerden sonra, ikinci atlı ve savaşçı konar göçerler sayılan Cermen'lerde de durum böyle **idi.** Türklere göre, *"Türk ordusu kurt gibi; düşmanınla ise, koyun g %b¥** idi. Fakat her **"Türk** de, diğer Türkler için, bir kurt'tan farksız" idiler. Atlı baskınlar, bir saat gibi, kısa bir süre içinde olur ve sonuçlanırlardı. Bu sebeple Türk ailesi, "dikkatli ol" anlamına gelen eski bir deyimle, her an için ***"ssk",*** yani uyanık ve dikkatli olmak zorunda idi. Bugün de Anadolu'da, *"seh öl!"* Denir. Türklerin **<bir** çeyrek saat içinde, uyanıp, atlanıp ve yerlerini almaları gerekiyordu. Çünkü Türklerin savaş anlayışına göre, *"Baskın, ancak karşı baskınla"* durdurulabilirdi. İşte, bütün bu sebeplerden dolayı, boylar ve hatta küçük aileler bile uyurken, *"kargu",* yani "göze ü" ier ile *"yelme"* denen "ö n c ü" -ler çıkarmak zorunda idiler. Başlan haberi gelince, herkes yerlerini, otomatik olarak alırlardı. Çünkü yüzyılların' meydana getirdiği *"Orun",* yani **"yer** alma" düzenleri ile diğer töreler, bunu, kişilerin benlik ve iradelerine kadar sindirmişlerdi. Devlet içinde de durum aynı idi. Her büyük memur ve vali, aynı zamanda da bir komutan idi.

Ordu düzeninden, "boylar" ve boy düzeninden de, "Ord u" doğuyordu: Batı Göktürk devleti "On-Boy" Türklerinden meydana gelmişlerdi. Türklüğün en soylu ve en İleri kitleleri olan bu boylar, doğu ve batıda beşer tane olmak

üzere, "iki"ye bölünmüşlerdi. Türk yazıtları ise-bu boylara, *"On-O7c"* adını veriyorlardı. Boylar için, böyle bir *"07c"* deyimi niçin kullanıldığı önem* idir. Bunu bize, yine en iyi olarak, Çin tarihleri anlatıyorlar. Onlara göre, 552 senesinde Göktürk devleti kurulurken "Ordu" on bölüme ayrılmış ve bu kıt'aların her birine de *"ok"* adı verilmişti. Zamanla bu askerî kıt'alar gelişmişler ve sonradan birer boy haline gelmişlerdi. Bu açıklamanın için» değ gerçek payı çoktur. Bu görüş, Göktürkleri bizden daha iyi tanıyan Çinlilerin, güzel ve iyi bir sezişleri idi. Ordunun bölümleri, zamanla birer boy haline gelmişlerdi. Fakat çok eski Göktürk efsaneleri, Türk adlı bir ata ile, onun ("On-Oğlu"ndan da söz açıyorlardı. Türklerin inancına göre *"On-Ok"*-lar, bu on çocuktan türemiş idiler, öyle anlaşılıyor ki 552 de îstemi-Kağan, bu eski on boyu yeniden* bir ordu düzeni şekline sokmuştu. Bütün bunlardan da açık olarak görüyoruz ki Türklerde, boy düzeninden *"ordular'** ve ordu düzeninden de, *"boylar"* meydana geliyorlardı. Türk tarihinde, bu tür gelişmelerin örnekleri, pek çoktur.

*"Büyük Hun Devleti** ile "Attüa Hunları"nm ordu teşkilâtı da, "24 Oğuz boyları"*nro *düzenini andırıyordu:* 24 Oğuz boylarının bölümlere ayrılmasında, *"ikü", "alt%W, "dörtlü"* ve *"yirmi dörtlü"* bir bölüm düzeni vardı. Aynı düzeni, Büyük Hun devleti ile, Attila Hunlannda da görüyoruz.

Oğuz boylan, *"Boz-Ok"* ve *"ÜÇ-Ok"* olmak üzere, iki bölüme ayrılıyorlardı. Mete'nin kurduğu -devlet teşkilâtında ise, "sol" ve "sağ" *"Bilge-ligi"* diye, ikili bir düzen vardı.

Oğuz-Han'ın "altı" oğlu vardı. Bu çocuklardan -üçü, *"Boz-Ok"* lan ve diğer üçü de, *"Oç-Ok"\&rı* meydana getiriyorlardı. Met e'nin devletinde ise ordu, *"Sol"* ve *"Sağ*** bölümlerin emri altında bulunan, *"Altı-Boynuz"*a bölünmüştü.

Oğuz-Han'ın altı oğlundan herbirinin "dörder" ■oğlu vardı. Mete'nin ordusuna gelince, orada da bunların yerini, *"Dört-Köşe"ler* alıyorlardı.

Oğuz-Han'ın 24 torunu vardı. Bu torunların her birinden de, birer boy türemişti. Mete'nin ordusunun tümü ise, *"24 tümen"den* meydana geliyordu. Attila devletindeki buna benzer düzeni de ayrı bir yazımızda incelemiştik.

Aslında ise, *"2, 4, 6, 12, 24"* sayıları, birer "Takvim rakamları" ile "zaman birimleri" nden başka bir şey değü idiler. Bundan da anlaşılıyor ki, eski Türk devlet düzeni ile ordu düzeni, aritmetik rakamlar üzerine kurulmuşlar ve böyle işlemişlerdi.

*"Onlu k", "yüzlük", "binlik" ve *'onbinlik" ordu ve halk düzeni, eski bir Türk icadıdır:* Lâtinlerin *"Centenaria*',* Almanların da *"Hundertschajt"* v.s. dedikleri ordu düzeni, Avrupa'ya ancak, Attila Hunları ile girmişti. Ortaasya'da ise, bu düzenin geçmişleri, çok eskidir. Büyük Hun İmparatoru Met e'nin ordusu büe, *"yüzlük", "binlik** ve "onbinlik*',* bir düzen üzerine ku-

rulmuştu. Değil yalnızca Türk orduları, Türkmen boyları bile, bazan bu yüzlük düzene göre doğmuş ve gelişmişlerdi. Ünlü Hive Han'ı Ebülgazi Bahadır Han'ın *"Türkmenlerin Şeceresi",* adlı kitabında, bu konu ile İlgili çok güzel örnekler vardır. Ordu Tümenlerini bile, boylar meydana getiriyorlardı. Her boy, kendi büyüklüğüne göre, *"yüzlük" "binlik"* veya *"onbinlik",* bir birim meydana getiriyordu. Zaten küçük boylan, günlük hayatlarında da büyük boylara, askerî bir düzenle bağlı ve "fco-*şulu"* olarak yaşıyorlardı. Eski Türklerde "askeri birim", daha çok, aile ve boy idi. Günlük hayat da, bu şekilde, bir ordu düzeninde devam edip gidiyordu.

Eski Türk devletlerinde askerî teşkilât, "Boy veya bölge beyleri" üe, "Stnır garnizonları" olmak üzere, ikiye ayrılmıştı:* Eski Türklerde ordu komutanları, esas itibarı ile, Kağanların küçük kardeşleri olan, "Şadlar idiler. Fakat geniş bölgelerde, birçok *"Şad'lar* bulunur ve bunların başına da, "Yab-0«", *"KülrÇur", "Apa-Tarkan"* gibi, büyük "B a ş-Kom ut ani ar" lar getirilirlerdi. Sınır garnizonlarını ise, bağımsız "Sodalar idare ederlerdi. Fakat bu sınır komutanları, doğrudan doğruya, Kağan'a bağlı idiler. Moğolistan ve Batı Mançurya'daki, sınır Şad'lan ise, *"Küçük-Kağan"*in emrine verilmişlerdi.

Boy ve bölge beyleri, "sulh" zamanında keti' di bölümlerini idare ederler ve "savaş"da da, askerleri üe Kağan'tn ordusuna katılırlardı: Bu düzen, eski Türk hayatında, çok önemli bir kaide İdi. Gerçi devletin topraklan, Kağan'ın akrabalan Ue ba-

şan komutanları arasında bölünmüşlerdi. Fakat her bölgeyi idare eden beylerin tek amacı, Kağan'lannı desteklemek ve onun komutası altında ordunun bir parçasını teşkil etmekti. 580 senesinden sonra Batı Göktürk devleti, Doğu'dakilerin otoritesinden kurtulmuş ve bir nev'i bağımsızlığa kavuşmuştu. Fakat az sonra yapılan, ünlü Göktürk Kağanı 19-b a r a - K a ğ a n'm Çin akınında, Batı Göktürk Kağanı Tardu'nun da, kendi ordusu ile onun yanında, yer aldığını görüyoruz.

Gerçek bir ordu komutanlığı ve *"Sü-Bası"hk* olan "§ad"lık$_f$ Göktürk devletinde çok önemli bir mevki idi. Bu sebeple, Götürk tarihinde tanıdığımız "Ş a d" ların h e p s i , K a ğ a n ' ı n "küçük k a r d e ş l e r i " i d i l e r . K a ğ a n l a rın "büyük k a r d e ş l e r i " de, "Yab-*gu"* olarak t a y i n e d i l i r l e r d i .

Böylece, eski Türk askeri teşkilâtını, çok kısa olarak, özetlemeğe çalışmış bulunuyoruz. Bunların yanında, askerî taktik ve strateji Ue ilgili, daha birçok önemli meseleler de vardır. Fakat maalesef,, bunların hepsini burada ele alamadık.

13. ŞEHİRLERİN İDARESt

Göktürk çağında batı şehirlerinin idare düzeni: Yukanda da söylediğimiz gibi Göktürk ve diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, egemenlikleri altına aldıkları şehirlerin yerli halklarına büyük bir serbestlik vermekte ve onları kendi eski hayatlarını yaşamalarına müsaade etmekte idUer. Goktürklerin Cengiz Han gibi, aldıkları tehirleri kılıçtan geçirdikleri gö-

i

rülmemiştir. Türkler bazan bu şehirlerin başına bir Türk prensi tayin ederler ve çoğu zaman da yerli prenslerin yerlerinde kalmalarına müsaade ederlerdi Meselâ Semerkand şehrinin yerli' prensine dokunmamışlardı. Baü Göktürk Hükümdarı Tardu Kağan öz kızım S e m e r k a n d v a l i s i n e vermiş ve aralarında bir akrabalık bile kurmuştu. Türk Kağanlarının bu şekilde öz kızlarım bile vermelerini, başka bir şehirde görmüyoruz. Türk Kağanı, Semerkand kralına kızım vermek yoluyla, onu birinci derecede bağlı ve vassal bir devlet olarak görmüştü. Bunun için de 713 senesinden sonra, Arap istilâsının başlaması ile Semerkand kralı, hem Göktürk» lerden ve hem de Çin'den yardım istemek zorunda kalmıştır. Bu sırada Göktürklerin yeniden bir kız vererek, bu bağları kuvvetlendirdiklerini görüyoruz. Çok Ugi çekici birşey de, Göktürk Hükümdarının kızım alan Semerkand kralının, hanımına türkçe Hatun unvanım vermesi idi. Elbetteki bu çağda Semerkand'da hükümdarın hanımlarına verilen yerli unvanlar da vardı. Fakat nedense bunlardan hiçbirini seçmeyen Semerkand kralı, Türk eşine Hatun unvanım vermişti. 726 da Çin'e gelen bir Buhara e l ç i s i n i n adı da *Arslan'dı.* Buhara'-da yaşayan yerli halk arasında ise *Arslan* adım görmenin imkânı yoktu. Bu elçinin oraya daha önce tayin edilmiş olan bir Türk prensi olmasını, çok muhtemel görüyoruz. Türkler Batı Türkistanı ellerine geçirdikten sonra, şehirlilere serbestlik tanımışlardı. Fakat bu, Türklerin şehirlere yerleşmediklerini gösteren bir delü de olamazdı. Nitekim, Göktürk çağındaki Semerkand ve Buhara şehirlerinin

etrafı, Türk mezarları Ue dolu idi. Ayrıca bu mezarlarda bulunan eşyaların Dir kısmım, şehirlerin içinde de görebiliyoruz, Tarih kaynaklarının susmasına rağmen bu gibi maddi buluntular da, bize çok önemli ip uçları vermektedirler.

Taşkent b ö l g e s i de Göktürk çağında, önemli vilâyetlerden biri idi. Göktürk Kağanları, Semerkand ve Buhara'daki yerli prenslerin kendilerine dokunmamışlar ve eski unvanlarını da değiştirmemişlerdi. Fakat Taşkent bölgesinde durum öyle değildi. Bu bölgeye tayin edilen Türk valüeri *Tegin* ve *Tudun* rütbelerini taşıyorlar ve bu rütbe Ue tayin edildikleri memleketi idare diyorlardı. 605 den sonra Taşkent'liler, Çin'le siyasi ilgiler kurmuş ve isyan ederek Türk valisini öldürmüşlerdi. Fakat az zaman sonra, yine Türk unvanlarını ve adlarım taşıyan valilerin ortaya çıktıklarını görüyoruz. 713 de Taşkent valisi *Bagatur Tudun,* bir Türk unvanını taşıyordu. Emrinde bulunan kabüe-ler de Türk idiler. 741 de Araplara karşı savaşan Taşkent prensleri de yine Türk adı taşıyorlardı.

F e r g a n a'daki durum ise, daha başka idi. Fergana çok zengin ve münbit bir bölgedir. 627 senesinden sonra Baü Göktürkleri Fergana'yı silâh* zoru Ue Türkleştirmeye başladılar. Bu bölgenin 552" senesinden az sonra, Türk egemenliği altına girmiş olması, çok muhtemel idi. Etrafı yüksek ve hayvan yetiştirmeye uygun yaylalarla çevrüi olan Fergana, Türklerin gözlerini üzerine çekmiş ve Türk halkları da bu bölgeye akın etmişlerdi. VTJL asrın-başında artık Türk Kağanları Fergana'mn kuzeyin-

deki Bin-Bulak'da otağlarını kuruyorlar ve büyük devletlerini bu bölgeden idare ediyorlardı.

Doğu Türkistan'ın batt kısımları da çok erken çağlarda Türkleşmeye başlamıştt: Kaşgar şehri Doğu ve Batı Türkistan'ı birleştiren bir bölgede bulunması sebebiyle, tarihin her çağında önemini kaybetmemiştir! Göktürk Devleti kurulduktan sonra Kaşgar şehri Türk hakimiyetine geçmiş ve bu bölgelere de önemli Türk akınları olmuştu. Buna rağmen Kaşgar, bir müddet için eski inançlarını kaybetmemiş ve Göktürkler de Kaşgar beylerine dokunmamışlardı. Fakat 676 senesinden sonra burasının Tibet'liler tarafından işgal edilip, yakılıp ve yıkılması ile iş değişti. Kaşgar beylerinin güçleri kırüdı ve yaylalar Türk boylan ile dolmağa başladılar. Hatta öyle ki, Göktürk Devletinin Çin tarafından yıkılması üzerine, bu bölgede yalnız kalan Türkler, bir ara Tibet'lilerden yardım büe istemişlerdi.

Hotan şehri,' güneydeki Budist ve Tibet kültürlerini Ortaasya'ya bağlayan en önemli bir merkezdi. Ortaasya'nın ve hatta Çin'in tek yeşim taşı madenleri de, yalnızca Hotan'da bulunurdu. Bu sebeple Çinliler tarih boyunca Hotan'a büyük bir önem vermişler ve yeşim taşı elde etmek için, onları hoş tutmuşlardı. Hotan, Hindistan'a ve Tibet'e yakın olması bakımından, bir nevi Buda dininin Ortaasya'daki merkezliğini yapmıştı. Ayrıca burada yaşayan çok eski bir kavmin, kendine göre bir yazısı ve oldukça da geniş bir edebiyatı vardı. Göktürk ■devletinin kurulmasıyla, bu bölgede Türklerin eline geçmiş oldu. öyle anlaşılıyorki Göktürkler, burasının önemine bakarak bazı Türk prensleri de tayin etmişler ve Hotan'ı bu yolla idare etmişlerdi. Göktürk devleti yıkıldıktan sonra ise Çinliler burasını almış ve bir Çın ordusu göndermişlerdi. Bu bölgede eski Türk an'anesi o kadar çok yayılmıştı ki *Çin*'* lüer, yerli halk yadırgamasm diye, bu yeni Çin vadisine de Türk unvanı vermişlerdi.

14. BAŞKENT

Orhun nehrinin kaynaklarını aldığı dağ ve ormanlar, bütün Ortaasya halklannca kutsal idiler: Orhun nehri, kaynaklarım güney - batıdaki dağlardan alırdı. Bir süre doğuya doğru akan nehir, büyük bir ovanın etrafını çevirerek kuzeye döner ve aynı yönde, Baykal gölüne kadar uzanırdı. İste, daha başlangıçta nehrin etrafını çevirdiği bu ova, Ortaasya'nın hemen hemen bütün büyük imparatorluklarına başkentlik etmiştir. Türkler, Orhun nehrinin kaynaklarını aldığı dağ ve ormanlara, "Kutsal Otügen Ormanı", nehrin çevirdiği ovaya da *"ötügen yeri"* demişlerdi. Kutsal ötügen ormanlarından çıkan daha birçok ırmaklar ve çaylar, ovayı yararak doğuya doğru akıyorlar ve Orhun nehrine kavuşarak, dökülüyorlardı. Cengiz-Han çağında bu bölgeye *"Kara-Korum"* adı verilirdi. Bu çağın tarihçilerine göre: *"Kara-Korum ovasında otuz çay bulunurmuş. Bu çayların kıyılarında yaşayan insanlardan da, Otun boy meydana gelmiş'*.* Fakat bir gerçek varsa, her yeni imparatorluk ku-

ruldukça, bu bölgenin soylularının da değişmiş olduğu idi.

Huni arın başkenti, *"Ejderler şehri?;* G ö k t ü r k lerin, *"ötügen" i;* U y g u r l a r ı n, *"Ordu-Balıg"* ve A v a r başkenti, C e n g i z İmparatorluğunun *"Kara-Korum"* adlı başkentleri, hep bu havza içinde idiler. Bu bölgeyi tutup, kağanlık otağını oraya dikemeyen bir kavim, Ortaasya üzerinde egemen olma hakkım elde edemezdi. Göktürk devleti daha batıda kurulmuştu. Buna rağmen başkentini, hemen buraya taşımağı ihmal edemedi. Uygurların ve Cengiz devletinin başkentleri, daha ön■celeri kuzeyde idiler. Bu devletler kurulunca da "Hanlık O t a ğ l a r ı " hemen bu bölgeye taşınmıştı.

ötügen bölgesinin kutsal bir yer. sayılmasının, elbette ki Ortaasya inanç ve mitolojisine dayanan birçok nedenleri vardı. Sibirya ve Çin mitolojisine göre, *"yerin, gökle birlsşUği"* bazı kutsal bölgeler ve dağlar vardı. Bu sebeple de böyle bölgelerdeki yerler, ormanlar ve dağlar kutsal idiler. Eski Türkler ormana, "yt$" derlerdi. Bugünkü Türkçe-mizdeki *"yaş"* ve *"yeşil"* gibi sözlerimiz de, kök ve anlamlarım bu sözden alırlar. GöktÜrklerde *"ötügen yış",* yani "ötügen ormanı" büyük bir önem taşırdı. Orası, *"ıduk"* yani "kutsal" bir yer idi. Bu bölgeye Türkler genel olarak, *"ötügen yir"* yani "yeri" derlerdi.

Başkent "ötügen" bölgesi, askeri strateji bakımından da önemli bir yerdi: Ortaasyalıların

her zaman karşı karşıya bulundukları en büyük ülke ve tehlike, Çin idi. ötüken bölgesi ile Çin'i büyük Gobi çölü ayırıyordu, ötügen ve Altay dağlarının güney uçları ise bu çölün içine, Çin'e doğru bir kama şeklinde giriyor ve çöl içinde, epeyce de uzuyordu. Bu dağlar, Ortaasya'dan Çin'e geçmek için âdeta bir "sıçrama t a h t a s ı " vazifesi görüyorlardı. Bu dağların yardımı ile çöl, daha kısalmış oluyordu. Ayrıca doğuya, batıya ve kuzeye giden yollar da, hep bu bölgede birleşiyordu.

ötügen Bölgesine "Kağanlık o t a ğ ı n ı " dikemeyenlsr, Ortaasya Türk halklarını etrafların' da toplayamazlardı: ötügen bölgesinin din ve strateji bakımından önemi ve bu bölgenin başkent olarak tutulmasının zorunlukları üzerinde, az önce durmuştuk. 682 de î l - T e r i ş Kağan ortaya çıkıp da, ikinci Göktürk devletini kurma için çaba gösterirken, ilk amacı bu bölgeyi elde etmek idi. Zaten ötügen'de yerleşince işler kolaylaşmış ve devlet de kurulmuş olacaktı. Bu çabaları, okunması ve anlaşılması oldukça zor olan vezir Tonyukuk'-un, eski türkçe yazıtlarından dinleyelim:

"(Ben), Bilge-Tonyükük, Boyla - Bağa Tarkan'-la birlikte, tl-Teriş Kağan'ın yanında olarak, güneyde Çinlileri, doğuda Hıtay'ları ve kuzeyde de Oğuz'-ları pek çok öldürdük. (lUTeriş Kağan'ın) bilgide eşi, şöhrette eşi ben idim. Ona tâbi oldum. Çugay-Kuz ve Kara - Kum adlı yerlerde oturur idik. O yerlerde geyik yiye, taşvan yiye oturur idik. Milletimizin boğazı tok idi. (Ama) düşmanlarımız çevremizde kuş gibi uçuyorlardı. Biz de uyanık idik....

m

"Kağanıma şöyle dilekte bulundum: Çin, Oğuz ve Hıtay'lar birleşirler de, gelirlerse, biz özümüzce taşa tutulmuş gibi oluruz! Henüz yufka olan güçlüleri bükmek daha kolay imiş! Zayıf olan güçleri kırmak dalıa kolay imiş! Yufka kalın olunca, bük' mesi zor olurmuş! İnce kaim olunca, kırması zor olurmuş! Doğuda HıtayHara, Güneyde Çinlilere, Batıda Batılılara, Kuzeyde Oğuz'lara, iki, üç bin asker gönderelim. Olur mu (Kağan'ım)t Diye dilekte bulundum. Kağan'ım, ben özüm Bilge-Tonyukuk'-un dilediği, bu dileğini işitiverdi ve kabul etti. "Gönlünce akın eyle", dedi. Kök-Ün (adlı yerden) yukarıya ötügen'e doğru yola çıktım. (Bu sırada), Tola nehrindeki tnek göl'üne Oğuzlar geldi. Oğuzların ordusu, üçbin (kişi) imiş. Biz ise, iki bin idik. Savaştık. Tanrı yarlık verdi Oğuzları, bozduk, (Onların tnr kısmı) nehre düştüler. Bozduğumuz (Oğuzların bir kısmı da) yolda öldüler. Bunun için de, Oğuzların hepsi kopup geldiler ve (bize baş eğdiler).

"(Türk Kağan'ı), Türk milleti, ötügen yerine ve ben Bilge-Tonyükuk da, ötügen yerine konmuşum, diye, bunu işiten güneydeki milletlerle, Batı, kuzey ve doğudaki budunların hepsi geldiler ve bite tâbi oldular....'*

Göktürklerin büyük veziri Tonyukuk'un kendi Türkçe yazıtından, bir imparatorluğun adım adım nasıl kurulduğunu açık olarak görebiliyoruz. îl-Te-riş Kağan ile kendi veziri Tonyukuk ve başkomutan Boyla-Baga Tarkan'ın bütün çabalan, kutsal ötügen Yeri'ni elde edip orayı başkent tutma amacına

yöneliyordu, ötügen'e "Hanlık otağı" kuruldukta» sonra işler, zaten kolaylaşmış oluyordu.

"Kutsal Başkent", devlet ve milletin sembolü gibi idi: Hiç şüphe yok ki, Göktürklerin hepsi kutsal başkent ötügen veya çevresinde otur-muyorlardı. Fakat eski Türk yazıtları zaman zaman Türk milletinden söz açarken bütün Türkler için, *"Kutsal ötügen Ormanı'nm miUsti"* diyorlardı. Bugün de bazı devletlerden söz açarken, onları başkentlerinin adları ile anmıyor değiliz.

Türklere göre, "Ebedi bir devlete" sahip olma, ancak başkent idaresiyle mümkündü: Eski Türkler devlete *"IV'* derlerdi. Ebedî ve hiçbir zaman yıkılmayacak olan bir devlet için ise, *"Bengü-IV* deyimini kullanırlardı. *"II tutmak"* onlarca devlet idare etmek anlamına gelirdi Bu sebeple, eski Türkler *"Ebedî il tutma yeri"* nin ötügen, yani kendi başkentleri olduğunu tekrarlardı. .Onlara göre başkentte, yani Türk milleti, ötügen'de oturursa ilde bun, yani kaygı ve keder olmayacaktı. Elbette ki bu köklü devlet prensiplerinin doğuşunda, önemli tarih olayları da rol oynamışlardı. Meselâ 630 Çin yenilgisinden önceki îl-Kağan «başkentini Çin'in kuzey sınırlarına indirmiş ve oralarda yaşamağa başlamıştı. Güçlü Çin ordularına karşı yenilince de, Gobi çölünü geçerek kuzey - batıdaki Türk ülkelerine kaçamamış ve hemence Çinli'lerin eline düşmüştü. Bunun için artık Türk yazıtları, Türk Kağanlarının kendi başkentlerinde oturmalarım ve Çin'e, ancak kervan veya elçilik heyetleri

göndermek yolu ile, siyasî bağlarını kurmalarını emrediyorlardı.

Uygur Kağanının başkenti de ünlü bir şehirdi: Kara-Balgasun'daki Uygur yazıtında, Uygurların çok eski bir başkentinden ve bu başkentin, bir dağ* la ırmak arasında bulunduğundan söz açılıyordu. Bu eski başkentin nerede olduğunu pek iyi bilmiyoruz. Bu başkent sonraları, yine aynı yazıta göre, Orhun nehri kıyısına indirilmişti, önceki başkentin Selenga nehri kıyısında olması çok muhtemeldi. Uygurlar, Orhun kıyısındaki başkentlerine *"Ordu-Balıg"* yâni "Kağan otağının bulunduğu şehir" adını vermişlerdi.

"Ordu" sözü eski Türkçe'de, "Kağan otağının bulunduğu yer" anlamına gelirdi Askeri bir karargâh şeklinde olan bu yerde, hükümdar ailesi, çocukları, muhafız kıt'aları Ue nazırları, hep beraber otururlardı. Çinliler ise, Uygurların başkentine, *"Ya"* veya *"Ya-Çang"* adını verirlerdi. *"Ya?* sözü Çincede,. "Bayrak" anlamına gelirdi. Bu bayrak herhalde, eski bir Türk devlet sembolü olan ve bu sebeple Osmanlı Türklerinde de görülen, *"Tuğ*-dan başka bir şey değildi. "Dokuz Tuğ" dikilen yerde hükümdar da bulunurdu. Bu sebeple Çinliler eski Türk karargâhlarını, hep bu söz Ue adlandırmışlardı.

Gerçi başlangıçta *"Otağ",* yani hükümdar çadırı, devletin bir sembolü idi. Bunun için de Çinliler eski Türk başkentlerini, hep "Otağ karşılığı olan deyimlerle adlandırmışlardı. 744 de, Uygur devletinin kuruluşundan az sonra, büyük bir şehir

halinde yeni Uygur başkenti de yükseliyordu. Buna rağmen Uygur Kağanının, yine bir *"Altın Otağı"* vardı. Tıpkı Osmanlı Türklerinde olduğu gibi. Yeni başkent, taş binaları ve muhteşem kalesi ile, o çağın en gösterişli ve medeni bir şehri haline gelmişti. Bu binaların yapılması işinde, başlangıçta Çinli ve Soğdlu ustaların kullanıldığı da anlaşılıyordu. Fakat sonradan Uygurlar bina yapımında da bilgilerini artırmışlar ve meselâ Çin'de kurulan Mani mabedlerini, bizzat yapmış veya başında durarak yaptırmağa başlamışlardı.

840 dan sonra güneye inen Uygurlar, devlet merkezi olarak Turfan ovasındaki Hoço şehrini seçtiler. Türkler bu şehre, *"Koça**** veya *"Hoca?** derlerdi. Hoço şehri çok sıcaktı. Fakat Uygurların da halâ büyük sürüleri vardı. Bu sebeple *"Kışlak"* olarak Uygurlar, Turfan'daki Hoço şehrinde oturuyorlar ve yazın da Tanrı dağlarının kuzey eteklerindeki Beş-Balıg'da yaşıyorlardı. Bu sebeple Beş-Balıg "Yazlık bir başkent" idi. Fakat devletin bütün idaresi de, bu şehirden yönetiliyordu. Türk Kültür tarihi bakımından fevkalâde büyük bir öneme sahip olan Beş-Balıg şehri, krater gölleri ile kaplı bir yayla üzerine kurulmuştu. Kaynakların anlattıklarına göre şehir, beş bölüm halinde bu göller arasına dağılmış olarak, yaygın bir halde bulunuyordu. *"Beş-Balıg",* yani "Beş-Şehir" denmesinin sebebi de bundan ileri gelirdi, iran kaynaklan da bu şehre "Beş-Kant" anlamına, *"Pencikent"* derlerdi,

*Uygur Kağanı, sarayından çok "otağında*** otttrurdu:* Yukarıdan, gerek Kara-Balgasun'da ve ge-

rekse Turfan'da, büyük taş binaların bulunduğundan bahsetmiştik. O devir için, çok medeni sayılabilecek böyle bir başkente sahip olmasına rağmen Uygur hükümdarı, yine de kendi çadırında oturur ve elçileri orada kabul ederdi. Bu biraz da hayat şartları ve ana'nenin meydana getirdiği bir durumdu. Bazı Arap seyyahlarının anlattıklarına göre Uygur hükümdarı da, sürülerle birlikte, bir otlaktan diğer bir otlağa hareket ediyordu. Çadırın içinde yaşamak zorunluğu, her halde biraz da bu ekonomik sebeplerden ileri geliyordu. Ortaas-ya'da hayvan yetiştirme, ziraatçılıktan daha verimli ve daha kârlı bir işti. Ayrıca Türkler, asırların verdiği tecrübelerle, hayvan üretiminin mütehassısları haline gelmişlerdi. Herkesin ayrı bir yaşama isteği ve zevki vardır. Asırlarca at üzerinde veya yaylalarda hayvan yetiştirmiş bir inşam, bütün gün dar bir pirinç veya buğday tarlasının içine kapayıp, çalıştırmak, elbette kolay bir iş değildi.

Bütün kaynakların söylediğine göre Uygur Kağanının çadırı.altından imiş. Bu altın otağın, altınla kaplanmış veya biç olmazsa altınla İşlenmiş olması gerekiyordu. Hatta 840 dan önce, kendisi de bir Türk olan K ı r g ı z Kağanı şöyle demişti: *"Uygur Kağanının altın çadırını alacağım ve önüne bayrağımı dikerek, atlarıma geçit resmi yaptıra-* ca#tm/"Kırgızlar gerçekten 840 da, bu çadırı yakmışlardı. Fakat İçinde oturmak onlara da nasip olmamıştı*

"Hanlık Otağı" nın dikildiği yer, bir "Ordu karargâhı'na benzerdi:* Bir Arap seyyahı da Uygur

hakanının bu "Altın O t ağı" m görmüştü. Ona göre altın otağ, Hakanın taştan yapılmış bir sarayı önüne dikilmişti. Seyyahın gördüklerini burada, kısa olarak özetlemeye çalışacağız:

"Uygur Hakanının çadırı, geniş bir ova içine kurulmuştu. Çadırın etrafında da Hakanın 12 bin muhafiz aslcerî, kamp kurmuş halde bulunuyorlardı. Bu muhafiz askerlerinden başka, Kagan'ın 17 generali, askerleri üe ovanın etrafını çevirerek, bir halka •meydana getirmişlerdi. 17 generalden her birinin, 13 er bin askeri vardı. Bu suretle sürülerin otladtğı büyük meranın etrafında, 17 askeri kamp kurulmuş ve bu kampların ara kısımları da nöbetçilerle kapatılmış oluyordu. Böyls bir tedbir sonunda da hayvanların otlağı terkedip, dışarı çıkmaları önleniyordu. Bu büyük halkanın yalnızca dört kapısı vardu Bu dört kapı da hep kontrol altında tutuluyordu."

Bu bilgiler bize çok şeyler öğretmektedirler. Gözümüzün önünde, hemen büyük bir başkent şehri ve taştan yapılmış sarayları olan, bir Hakan beliriyor. Fakat bu hakan çoğu zaman sarayında oturmuyordu. Ona göre askerleri ve sürüleri île beraber yaşamak, daha zevkli bir hayat idi. Gerçi onu bu hayata ekonomik zorunluklar da itiyordu. Fakat bu yaşantı da " E k o n o m i k düzen", "Askeri düzen" ile kaynaşmış ve birleşmişti: *Türklerde, diğer doğu ülkelerinde olduğu giyi, sarayda zevk ve sefa içinde eğlenen bir hükümdar yoktu. Yalnızca asker ve sürülerinin başında, tabiat şartları üe mücadele eden, halkın acı ve tath günlerini paylaşan bir hakan vardı.*

Çin seyyahlarına göre de durum aynı idi: *"Uygur Hakanı, yabancı elçileri kendi otağının önünde kabul ederdi. Ata binmiş olarak otağın önünde yer alan hakanın akrabaları ile maiyeti sağ ve solunda sıralanırdı. Bu kabul töreninde hakanın hatunu ile kızları da, at üzerinde yer alırlardı'** Hakan Çin elçisini, kendi sarayında tahtında oturarak kabul etinişti. Bir nev'i "Askerî t ö r e n" le kabul edilen elçi, hakanın hatunu ile kızlarının bile, askeri düzenle bu törende yer aldıklarını açık olarak görmüştü.

Türkler, başkentlerine, "Ordu" adını verirlerdi: "Ordu" deyimi türkçede, birbirlerine yakın, birçok anlamlar için kullanılmıştı. Ordu'nun esas ve en eski anlamı, "Hükümdar çadırı" demekti. Başkomutanların ve hatta küçük komutanların, karargâh çadırları da, birer *"Ordu"* idiler. Bu söz gelişe gelişe, başkent anlamına ve hatta bugün bizlerin de kullandığımız, birer asker topluluğu olan, ordu karşılığı olarak söylenmişti. Biz burada daha çok, başkentler için denmiş olan, *"Ordu"* deyimi üzerinde duracağız.

"Ordu" deyimini, " B ü y ü k H u n Devleti" çağından beri görebüiyoruz: Eski Çin kaynaklarında, *"O r d u"* şeklinde yazılmış, bazı yer adlarım da görüyoruz. Hun imparatorluğunda da, *"Ordu"* adın: taşıyan yerler, genel olarak askeri strateji bakımından, önemli olan bölgelerdi.

"Ordu" sözünün aslı türkçedir. Eski türkçede *"O rta"* deyimi, *"Ort u"* şeklinde de söylenirdi. Bu söz, yer belirten türkçe *"Or-*" kökü Ue, "«tu*

ekinden meydana gelmişti. Türklere göre, nerede bir devlet varsa, onun da bir "Ortası" bulunurdu. Devletin ortasında da, ya devlet başkanı, veyahut da ordu başkomutanı otururdu.

Devlet idaresi ile ilgili pek çok konularda, Göktürk ve Uygurlardan kuvvetli tesirler almış olan H ıtay i m p a r a t o r l u ğ u ' nda da, başkent üe saraya *"Ordo"* veya *"Ordu"* denirdi. Sonradan bu deyim, C e n g i z Han imparatorluğunda da, çok kullanılmıştır. Cengiz - Han devletindeki şube hanlıkları da, karargâh çadırlarının renklerine göre adlandırılırlardı. Meselâ *"Altın - Ordu"* Hanı Batu'nun otağı, hem altınlı ve hemde altın renginde idi. Bu sebeple onun Hanlığına da "A 111 n - O r-d u" denmişti Buradaki *"Ordu"* sözü, askerlerin bir topluluğu olan "ordu" anlamına değil; hükümdarın otağı ve çadırı karşılığı olarak kullanılıyordu, ögö-dey ve Küyük Hanların otağlarının rengi ise sarı idi. Bu sebeple onların uluslarına da, *"Sarı-Ordu"* veya *"Sarı-Orda"* adı verilmişti. Bazı hanlıklardan birine *"Gök-Ordu",* diğerine de *"Ak• OnW** denmişti. Bu Hanlıklar da adlarını yinehanlarının, *"Gök* ve *"Ak"* renkteki otağlarından alıyorlardı. Çadırların renkleri üzerinde, *"Otağ" üe* ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak duracağız.

Esas "Ord u", hakanın ailesinin bulunduğu, devletin en "orta" yen idi: Eski Türklerde, "Askeri i d a r e" ile " D e v l e t i d a r e s i", aynı idi. Halk, ordudan ve orduda devletten, ayrı şeyler değillerdi. Han, aynı zamanda bir "Başkomutan" idi. Han'ın etrafında, elbetteki birçok muhafızları

İle yakın maiyeti de vardı. Ama, bütün bu muhafız» ların ortasında ise, kendi ailesi bulunurdu. En iyisi,. Oğuzların Göktürk ordusunu nasıl bastıklarını, K ü 1-T e ğ i n'in yazıtından okuyalım.

"Oğuzlar düşman olup, Ordu'muzu bastılar. Kül-T eğin, öksüz ve ak atma bindi, onların dokuz etini öldürdü. Ordu'yu (Oğuzlara) ver» medi. Yoksa annem-hatun, büyük annelerim, ab' lalarım, gelinlerim ve cariyelerimden, sağ *kalanların hepsi de, Oğuzlara cariye öktcaklard\..J*[§]

Böylece, eski Türk yazıtının bu satırlarında, *"Ordu"* deyiminin en güzel bir tarifini de bulmuş oluyoruz. Burada Göktürkleri basan Oğuzlar, Do-kuz-Oğuz'lar, yani Uygurların soylu boyları idiler, öyle anlaşılıyor ki, Xm. asırdaki Türkler de, *"Ordu"* sözünü, eski Göktürk anlayışına göre kulla* nıyorlardı. Meselâ D e d e K o r k u t Kita* bı'nda *"Bey Beyrek", "Kalın, kara dumanı, Orda*» nın üzerine dökülür gördüm!"* Diyordu. Burada da doğrudan doğruya, bir "Aile Çadırı"ndan söz açılmak isteniyordu.

„Ordu" deyimi daha sonra, "Baray" ananına karşılık olarak da kullanıldı: Uygur Çağ ı n d a *"Ordu"* sözü, daha çok, "Saray" karşılığı olarak kullanılmıştı. Saray muhafızları genel olarak, sarayın çevresinde otururlardı. Uygur çağında saraylara, artık b i l g i n l e r de girmeğe başlamışlardı. Göktürk devletinde de, az da olsa, ordugâha bilginlerin alındıklarını biliyoruz. Göktürk yazıları ile yazılmış bir yazıt, iyi bir Han'ın nasıl ol-

ması gerektiğini de, şöyle tarif ediyordu: *"Han olarak tahta çıkmış, Ordu'sunu yapmış, üini idare etmiş, (dünyanın) dört köşesindeki, iyi ve akıllı insanları toplamış, (bundan) zevk almış ve (sarayını) süslemiş. Bunu (iyi) biliniz! İyidir, bu!"* Diyordu.

Uygurlar, "Hanlık otağı"nın bulunduğu başkent şehrine de, *"Ordu-Balıg",* yani "Ordu ş e h r i" derlerdi. Uygurların kültür tesirleri altında gelişen, C e n g i z - H a n devletinin başlangıçlarında, Türk-lerin bu deyimi, iyi anlaşılamamıştı. Bu sebeple Mo-ğollar saraya, *"Ordu evi"* derlerdi

XI. yüzyıldan sonra, "Ordu" deyimi, Başken t" anlamına kullanılmağa başlandı: Türkler, ş e h i r l i l e ş m e ğ e başlayınca, devlet ile ilgili deyimlerde de, bir değişme olmuştu. Devlet içinde şehirler, artık birinci derecede önem kazanıyorlardı. Bu sebeple, K a r a - H a n l ı devletinin başkent şeh-rinin adı da, *"Kuz - Ordu"* ya çevrilmişti. Kara-Han-lılarda, devletin önemli yerleri, şöyle sıralanarak an-latılıyordu: *"Kent, ulus, ordu, karşı". "Kent",* şehirler; *"Ulus"* ise, şehir topraklan ile, çevre bölgeleri idi. *"Ordu",* "başkent" ve "fcarşV ya gelince, bu da "saray" anlamına kullanılıyordu.

15. SARAYLAR

"Sara*y", eski Türklere göre Hakanlığın önemli bir sembolü idi:* 567 senesinde, B i z a n s'tan Batı Göktürk Kağanlığına, Zemarhos adlı bir elçi gelmişti. Batı Göktürk Kağanı İ s t e m i» K a ğ a n'ı, altın otağında ziyaret eden bu elçi, Türk

hükümdarının altın bir taht üzerinde oturduğunu da görmüştü. Bu taht, elçiye göre, altından yapılmış 'dört arslan üzerinde duruyormuş. İkinci Uygur Hakanı *Bayan -Çur Kağan* da kendi türkçe yazıtında bir "Saray" dan söz açıyordu. Uygur Türkleri *saraya, "örg"* adım verirlerdi. Sonradan bu söz, Türkçede *"örüg"* şekline girmiştir.

Uygur hükümdarının, çoğu zaman çadırda oturmasına rağmen, ayrıca bir de sarayının bulunduğunu, bize anlatan bazı kaynaklar da vardır. Bir Arap seyyahı, Uygur Kağanının otağının, taştan yapılmış kendi sarayı önüne kurulduğunu görmüştü. Kara-Balgasun şehrindeki büyük harabelerinden anlaşıldığına göre, Uygur Kağanının orada, sarayının da bulunması gerekiyordu. Bayan-Çur Kağan'ın kendi yazıtında *"örg"* diye bahsettiği şey, "Saray" anlamına geliyordu. Fakat bu öyle bir saray idi ki, onun içinde, hükümdarlık tahtı da bulunuyordu. Bu sebeple *"örg"* kelimesi, Uygurcada hem saray ve hem de taht anlamına geliyordu.

Türk Hakanları yeni aldıkları ülkeler ile sınırlara, "egemenlik sembolü? olarak, kendi saraylarını da yaptırırlardı: Saray ve onun içindeki taht, devletin yüksek hâkimiyetinin bir sembolü idi. Bu sebeple adı geçen yazıt, saraya *"il örgi",* yani devlet sarayı da diyordu. Başka bir yerde de, aynı sarayı *"İl ebi",* yani "devlet evi" adı İte adlandırıyordu. Türkçe yazıtlardan anlaşıldığına göre, hükümdar yeni zaptettiği yerlerde, böyle saraylar yaptırıyor ve bu suretle, o ülke üzerindeki hâkimiyetini, içinde tahtı bulunan bu sarayla da sembolleştirmiş ve canlandırmış bulunuyordu. Uygur Kağanının kendisinin oturduğu öz sarayına da, *"Ordu-örgi"* denirdi. Böyle saraylar yalnızca başkentte değil; yeni zaptedilen ülkelerde de yapılırdı.

Yeni alınan illere, "Saray" ve "Otağ" ile birlikte, yeni bir "Kağanlık şehri? de kurulurdu: Uygur hükümdarı yalnız saray yaptırmakla kalmıyor.Selenga kıyıları gibi asırlardan beri göçebelerin yaşadığı ve şehir izlerinden mahrum bir bölgeye, yeni bir şehir de kurduruyor ve adım da *"Bay-Balıg"* koyuyordu. İçinde, hükümdar sarayının da bulunması gereken bu şehrin yapılışına, Çinli ve Soğd'-lu ustalar da yardım etmişlerdi.

Uygurlar, Turfan bölgesine göçtükten sonra, eski Türk devlet anlayışı ve töresine göre önem kazanan hükümdar sarayının bu eski anlamım da unutmuş ve saray için, Farsça'dan alınmış *"Karşı"* sözünü kullanmağa başlamışlardı.

Yeni alınan illere diktirilen "K a ğ a n l ı k O t a ğ l a r ı", "S a r a y l a r" ve kurulan "Ş e -h i r 1 e r", eski Türk düşüncesinde egemenlik sembolü olarak, çok büyük bir öneme sahip idiler. Fakat diktirilen boş bir otağın veya boş bir sarayın, şüphesiz ki hiçbir önemi olmayacaktı. Türk Hakanları yeni bir ili aldıkları zaman oraya, *"Yabgu"* gibi, hakandan sonra gelen büyük memurlar veyahut da *"Şad"* gibi, ordu komutanları tayin ederlerdi. Yabgu'lar ve Şadlar, devletin bu saray ve otağlarında otururlar ve yeni illeri hakanları adına, idare ederlerdi. Yaptırılan şehirler ise, daha çok, Türk askerleri ile aileleri için kurulurlardı. Bu şehirler-

de, yeni gelip yerleşen, sivil Türkler de oturabilirlerdi. Bu sembolik kuruluşlar, eski Türk iskân politikası ile Türkleştirme hareketlerinin temelini meydana getiriyor* lardı.

Türkler sarayı bir yapı olarak değil; devlet teşkilâtının "İç" ve "Dış? merkezleri olarak görüyorlardı:* Elbetteki bir otağ veya sarayın, sembolik olarak büyük bir önemi vardı. Fakat eski Türkler daha çok, "içtima! bütün" ile, "Devlet teşkilâtının tümü" ne önem verirlerdi. Devlet, *"lçre**,* yani "îçe doğru" ve *"Taşra",* "dışa doğru" olmak üzere, ikiye ayrılmıştı. Eski türkçede *"lçre",* sözü hakanın sarayı üe birlikte, or-rugâh ve etrafındakiler! de ifade ederdi. Hakanın hemen yanında bulunan, büyük memur ve komutanlara ise, *"tçreki",* yani "içerideki" ler adını verirlerdi. Devlet, hakanın tahtından şuurlara doğru yayılan, tıpkı iki uçlu bir yelpaze gibi görülürdü. Devlet otoritesinde her şeyi, bu *"tç**'* temsü ederdi. Bu sebeple Türk devletine tâbi olanlar için, *"îçikdi",* yani "İçe girdi, hakana tâbi oldu ve Türk sınırları içine alındı", derlerdi. Çin'de söylenen deyimlerle de, yakın bir ilgi gösteren bu devlet anlayışı, Türk içtimaî hayatının en derin yönlerine kadar sinmişti. Çinliler de *"Nei",* yani *"îç"* sözünü, isim, fiil ve sıfat olarak, aynı anlamlar için kullanmışlardı.

"Bark" sözü, "Hakan sarayı" için kullanılan, en eski bir Türk deyimi olmalıydı: öyle anlaşılıyor ki Türkler, ilk zamanlarda taştan yapılmış yapılara, *"bark"* diyorlardı. Meselâ Kül-Teğin'in

hatırası için yapılan taş binalara, eski Türk yazıtları özellikle bu deyimi kullanıyorlardı. Bu yapılar, genel olarak taştan yapılırlar ve ölen atanın resimleri, heykelleri üe, türlü hatıraları da bu bina iğinde saklanırdı. Bu yapılar bir nev'i, "Ata-tapın ağı" şeklinde olmalı idüer. Diğer yandan *"Bark**'* sözü, "Ev" anlamına da gelirdi. Bu söz, genel olarak yalnız kullanılmaz ve bugünkü Türk-çemizde olduğu gibi, *"Eb bark",* yani "Ev bark" şeklinde söylenirdi. Bugünkü *"Ev**'* sözümüzün karşılığı da eski Türkçede *"Eb**'* idi. *"EV*,* şimdiki gibi, "Ev" anlamına geldiği kadar, "Aile" karşılığında da kullanılırdı. Fakat *"Bark**,* evin maddesi ve ta kendisi idi. Uygur Çağında *"Bak**,* artık "Hakan Sarayı" anlamına da gelmeğe başlamıştı.

Bir yapı olarak "Saray" anlayışında Türkler, Çin'den çok, Batı Türkistan'ın tesirleri altında katmışlardı: Diğer Türklere nazaran, şehir kültürüne daha erken çağlarda girmiş olan Uygurlara, dışarıdan gelen dinlerle birlikte, saray deyimleri de sızmıştı. Uygur Türkçesindeki *"Tay güntan"* deyimi, Çince'den alınmış bir sözdü. Büyük şato ve saray gibi yapılara verilen *"Saf** adı da, yine Çince'den gelmiş olmalıydı. Bunların yanında, Türklerde çok erken çağlarda görülen *"Manistan**'* sözü ise, Batı Türkistan'dan alman tesir ve görgülerden biri idi. Eski Türkçede, saray karşılığı olarak görülen ilk farsça deyimlerden biri de, *"Karşı**'* idi. XH1. asırda Türkler, artık "Saray'* sözünü de kullanmağa başlamışlardı. Avrupa'daki Kumanlar, Mısır'daki

Türkler dahil, herkes bu deyimi benimsemeğe başlamışlardı. H a r e z m - Ş a h l a r devletinde, *"Saray üsdi", "Saray asdı"* ve *"Saray içi"* gibi deyimler de, kullamlageliyorlardı.

"Hakan sarayı", aynı zamanda bir "Koru? ve "Yasak bölge" idi: Hakan sarayı veya otağı, herkesin serbestçe girip, çıkabileceği bir yer değildi. Oraya belirli kimseler ayak atabilirlerdi. Kimlerin girebilecekleri de, kanun ve törelerle tes-bit edilmişti. Eski Türkler, görülmesi ve girilmesi "Yasak" olan bölgelere, *"Korıg"* derlerdi. Bugün kullandığımız *"Koru"* sözü de, aslını buradan alıyordu. Çin ve H ı t a y devletlerindeki sarayların "Yasak b ö l g e l e r i" de, büyük bir önem taşırlardı. Cengiz-Han'ın sarayı için söylenen, Moğolca *"Horiya'an"* deyimi de, herhalde kök ve anlamını, bu Türkçe sözden almalı idi.

Eski Türk Hakanlarının ordugâhlarındaki "H a -rem dairesi" de, önemli bir yer tutardı: Eski Türk devletleri, savaş ve il almak ideali üzerine kurulmuş devletlerdi. Bu sebeple hakanlar, uzun süren savaşlara gider ve evlerinden uzak kalırlardı. Savaşlarda Hakanların, "Harem d a i r e l e r i" nin yanında bulunması, eski bir Türk âdeti idi. Bu savaşlar, yalnızca il almak amacı ile değil; yeni ülkeler alıp, yerleşerek, oturmak gayesi Ue de yapılırdı. Bu sebeple, çoğu zaman askerlerin aileleri de, orduyu takip ederlerdi. Tarttı kaynaklarında birçok bilgiler bulabildiğimiz, bu "Göç orduları" hakkında, *"Oğuz Kağan Destanları"nd.a* da güzel hikâyeler okuyabiliyoruz. *"Baş-Hatun",*

resmî törenlerde de, hakanın yanında bulunurdu. Fakat bunun yanında, birçok sınıflara ayrılmış, pek çok da "Cariye" vardı ki, bunlar başkalarına pek görünmezlerdi. Bayan-Çur Kağan gibi Uygur Hakanlarının, Çin İmparatorunum öz kızı olan, "Çinli Hatunları" da vardı. Eski Türkler bu gibi Çinli Hatunlar için, yine Çince'den gelen *"Kon-çuy"* deyimini kullanırlardı. *"Baş-Tat*tat" un, Türk soylularından birisinin kızı olması, çok önemli bir şart idi. Bunun için de, Çinli Hatunlar, cariyelerin üst sınıflarında yer alırlardı. Göktürkler cariyeye *"Kün"* derlerdi. *"Kün"* sözü, Uygur Türklerinde ise, "Harem d a i r e s i" karşılığı olarak kullanılmıştı. Bu anlam biraz da, Çin deyimlerinin taklidi yolu ile meydana gelmişti Uygurlar, "Harem d a i r e s i n d e k i c a r i y e ve memurlar" için, *"Künteki kırkınlar"* deyimini de kullanırlardı. Harezm-Şahlar çağında daha çok, *"Hatunlar sarayı?* deyimi yayılmağa başlamışta. Han otağlarının içinde de, birçok odalar vardı. Bu sebeple hatunlarla cariyeler de, bu otağlar içinde barınabilirlerdi.

18. HAKAN ÇADIRLARI VE MOTAĞMLAR

Hakanların "Otağ" üe "Bayrak", birbirinden ayrılmayan deyimlerdi: "Otağ" sözünün kökleri, henüz daha karanlıktır. Esasen Göktürk ve Uygur çağında, henüz daha otağ sözünü göremiyoruz. Fakat bu deyimin, biz Anadolu Türklerince iyi anlaşılması sebebi ile, "Hakanların Çadırı" için eserimizde, otağ sözünü kullanmağı daha uygun

bulduk. Çinliler, Tuk Hakanlarının saltanat çadırlarına, Ta" derlerdi. Aslında ise, Ta" sözünün, Çince'de de bir anlamı yoktu, öyle anlaşılıyor ki bu deyim, Çinlilere dışarıdan gelmiş ve Çinliler de bunun, manasım anlamadan kullanmışlardı. Çinliler Ta" sözünü, bir yandan Türk hakanlarının çadırları için söylerler iken; diğer yandan da, Türk hükümdar bayraklarım ifade etmek için kullanırlardı. Çin tarihlerini iyi okuyanlar, Türklerde "bayraksız otağ, o t a ğ s ı z da b a y r a k olmadığını", kolaylıkla anlarlar. Bu konuya, bayrakla ilgili bölümümüzde, yine döneceğiz. Uygur çağında Çinliler, Türk Hakanlarının çadırları hakkındaki anlayışlarım, biraz daha açığa vurmuşlardı. Artık bu çağda Hakan çadırlarına, Ta *çadırı",* yani "Bayraklı çadır"lar denmeğe başlanmıştı. öyle anlaşılıyor ki bu otağlar, aynı zamanda, "Bayraklı Karargâh"lar idiler.

Savaştan Önce, "Otağ" ve 'Tuğ"lar di-kilir ve davullar vurulurdu: İki ordu karşılaşınca, eski Türklerin ilk yaptıkları iş, "Hanlık Otağı" m kurmaları olurdu. Çinlilerin Ta" dedikleri kağan veya komutan çadırları, Türk ordularının en önemli savaş sembolleri idiler. XL yüzyıldan sonraki Türk kaynakları, bu büyük Hakan çadırlarına, *"Kurvt kuvaç"* adım verirlerdi. Bu deyimin, Hakan çadırlarının yuvarlak ve kubbeli oluşları ite, bir ilgisi olmalı idi. Hakan çadırı kurulduktan sonra, tuğlar v bayraklar dikilir ve davullar çalınırdı. Bunlardan başka, Hakanın çadırından verilen, savaşla Ugili diğer alâmet ye dikkat işaretleri de vardı.

Yalnız Hakanların değil, ordu komutanlarının ve eski Göttürk Şad'larının da böyle çadırları bulunurdu. Çok eski bir Türk şiiri, böyle bir savaşı, şöyle anlatıyordu:

"Hanlık çadırı kuruldu, önüne tuğlar dikildi!
"Savaş davulu vuruldu, düşman ot gibi biçildi!
"Nereye kaçmak istesen, yine gelir tutarlarl"

Türk Hakanlarının otağları . k u b b e l i olur ve göğün de, yerdeki bir sembolü gibi sayılırdt: Çinliler, Hun, Göktürk ve Uygurların Hakan çadırlarına, *"King-lu"* adım verirlerdi. Bu Çince deyimin de, Çincedeki anlamı pek açık değildir. Çinliler Türk çadırlarının, özellikle kubbelerine önem veriyorlardı. Bu deyim, Çin edebiyatı tte efsanelerinde, önemli bir yer tutmuştu. Çinliler sonradan mezarları da, gök kubbesine benzetmiş ve onlara da, *"kiung-lu"* demişlerdi. Eski Türklere göre, "Gök kubbesi d e v l e t i n, ç a d ı r ise a i l e n i n", birer örtüsü ve kubbesi gibi düşünülürdü. *"Oök altında devlet, çadır kubbesi altında ise aile düzeni"* yer ah yordu. Bu sebeple eski Türklerde, "Devlet d ü z e n i" ile "Aile d ü z e n i" arasında da bir benzerlik doğmuştu. Onlara göre, çadırın direği de nihayet, *"göğün bir direği"* gibi idi. Çadırın bacası ise, gökten Tanrı'ya açılan, bir *"gök kapısı"* na benzetiliyordu. Türklere göre, gökten Tanrı'ya açılan kapı, ancak Kutup y ı l d ı z ı olabilirdi. Bu sebeple de Kutup Yıldızına, *"Demir Kazık"* demişlerdi.

Hakan otağlarını, maiyet çadırları, değişmez «e *belirli bir düzenle çevirirlerdi:* Eski *"Türk*

T ör e s i" ne göre herkes, çadırlarını istedikleri yere kuramazlardı. Ailelerde, boylarda ve devlette» herkesin çadırını nereye kuracağı, yüzyılların meydana getirdiği inançlarla bir alışkanlık haline gelmişti. Türkler, bu " o t u r m a ve y e r l e ş m e d üzen i" ne, *"Orun"* sistemi derlerdi. Bu düzen, hem sulh ve hem de s a v a ş zamanında, değişmeden devam ederdi. Zaten eski Türklerde, toplumun sulh ve savaş düzeninde, pek büyük ayrılıklar da yoktu. Kuzey Türklerinde, meselâ Kırgızlar'-da, Hakanın cadın bir çitle çevrilir ve devletin ileri gelenlerinin çadırları da, bu çitin dışında yer alırlardı. Ortaasya Türk devletlerinde ve Oğuzlarla Uygurlarda ise, bir "Kamp düzeni" vardı. Toplumdaki derecelerine göre dizilen çadırlar, halka halka, dışa doğru açılıyorlardı. Bu sebeple, Oğuzların dışında bazı Türkler, bu düzene *"Ordu kuvrağV* diyorlardı. *"Kuvrak"* eski Türkçede, "toplanma, yanyana gelme, derecelere göre sıralanma", anlamına gelirdi. *"Kurultay"* sözü de, köklerini bu söz ve anlamdan almıştı. Yine bazı Türkler hakan çadırına, *"Han Toz%"* da derlerdi. Bu deyimde tek çadırlarla değil; "çadırlar düzeni" ile ilgili olsa gerekti.

*Otağların "renklerine göre**, herkesin devlet içindeki dereceleri betti olurdu:* Göktürk ve Uygur Kağanlarının çadırlarından söz açıldıkça, bunlar için, *"Alttn otağ"* deyimi kullanılırdı. "Altın" veya *"Altınlı Çadırlar",* Göktürk ve Uygur çağının bir özelliği idi. Bu çadrın içinde oturan Türk Kağanı da, k ı r m ı z ı elbiseler giyinirdi. Türk

an'anelerinin tesirleri altında kalan, *"Altm-Ordu"* hanlarının çadırları da, altınlı idi. Fakat üçüncfi Moğol Hanı Küyük'ün çadırı ise, sarı renkte idi. Bu sebeple *"Şıra-Orda",* Moğollarca büyük bir önem taşıyordu. Sarı renk, daha çok Çin imparatorunun özel ve belirli rengi idi. Bu sebeple renk konusunda Çin tesirlerini de gözden uzak tutmamak lâzımdır. Harem çadırları ise, Cengiz-Han çağında beyaz renkte olurlardı.

17. TAHT

Eski Türk Kağanlarının, kağanlık "м a m anları"', "Tahf larının da bir sembolü idi: Eski Türk kağanlarının tahta çıkma törenlerini, törenlerle ilgili bölümümüzde özetledik. Eski Türkler " t a h t a çıkmağı", yalnızca *"olurmak",* yani "Oturmak* fiili ite anlatırlardı. Çinliler de, hem *"Oturmak'** ve hemde *"tahta çıkmak"* nülerini, Türkler gibi anlarlardı. Bu bakımdan, Türklerle Çinliler arasında, bir anlayış benzerliği vardı.

En eski Türkçede, *"taht"* için kullanılan sözlerin durumu, henüz daha karanlıktır. Orhun yazıtlarında geçen, *"Böd"* sözünün, "taht" anlamına geldiği söylenmiştir. Fakat meseleleri, daha derin düşünmek lâzımdır. Yazıtlardaki bu söz, *"böd"* değil; *"bu öd"* şeklinde okunmalıdır. Bilge-Kağan, *"Bu ödke olurtım"* derken, *"Bu zamanda tahta oturdum",* demek istiyordu. Çünkü Çin'de de, her imparatorun "saltanat sürdüğü zaman", onun en belirli bir sembolü ve özelliği idi. Bu sebeple Çin tarihi,

imparatorların adlarından çok, onların *"saltanat devreleri'** ve "zamanları" ile, çağlara ayrılmışlardı. Bununla beraber, Göktürk Kağanlarının tahtları da, meşhur idiler.

Uygur çağında, "tak? ve "tahta çıkma? anlayışları, iyice belirmiş; fakat Önemini, biraz daha kaybetmişlerdi: Göktürkler, otoriter, savaşçı ve çok büyük bir imparatorluk kurmuşlardı. Bu sebeple kağanlık otağı, tahtı ve tacı, bir sembol olarak, devlet idare ve otoritesinde Önemli bir rol oynamıştı. Uygur Kağanlığı ise IX. yüzyıldan sonra, yavaş yavaş bir '"tüccar devleti" haline gelmeğe başlamıştı. Bu sebeple, otoritesi azalan Uygur hükümdarlarına, *"llig",* yani prenses veya bey karşılığı olan, küçük unvanlar verme âdeti ortaya çıktı. Buda dininin, Uygurlar arasında yayılması ile, Uygur hakanlarının tahtlarının bile, zaman zaman "Buda'mn tahtı"na benzetildiği de görülüyordu.

"Orun" sözü eski Türkçede, devlet içinde veya törenlerde, herkesin alacağı ve oturacağı yeri belirten, önemli bir deyimdi. *"Orun"* aynı zamanda, bir "şeref yeri ve mevki i", anlamına geliyordu. Bu sebeple Uygurlar, "t a h t" için artık, *"Orunlug",* yani *"Orunlu yer"* deyimini kullanmağa başlamışlardı. Bunların yanında, aynı kökten gelen *"Ot"* ve *"Ornag"* gibi deyimlerin de, "taht** için Türkler arasında söylendikleri, gözden kaçmıyordu. Daha sonra Türkler arasında, taht karşılığı olarak *"Tor"* deyimi de yayılmağa başladı. ***Tör"* aslında, evde veya çadırlarda bulunan, "şe-

ref yeri" için kulanılan bir sözdü. Harezm-Şah'lar çağında bile halâ *"Ev-törü",* yani "ev şeref yeri", deyimi geçiyordu. Fakat bunun yanında bir de *"t V-Törü",* yani "devletin şeref yeri" görülmeğe başlanmıştaki, bu da, "taht" tan başka bir şey olmasa gerekti. Tahta, *"Gümüş kürsü", "tabçoUP* veya *"tabçan"* diyen, Türkler de yok değildi.

*Cengiz-Han da, "taht" için kullandığı deyimleri, Uygurlar*dan alıyordu:* Cengiz-Han başlangıçta, dağlardan inmiş, vahşi; fakat akıllı bir eşkiya gibi idi. 1206 da Nayman Hanı'nı mağlûp edip, tahtım ve topraklarım ele geçirince, *"Büyük Devlet mefhumu"* hakkında, Türklerden de çok şeyler Öğrendi. Bu sebeple Cengiz-Han çağından itibaren, Uygurların *"Oran"* deyimi, Moğollarda *"Oron"* şeklinde görülmeğe başlandı. Cengiz-Han'ın oturduğu taht, "Büyük taht" idi. Oğulları ve torunları olan, Çağatay, Cöçi ve Batu-Han gibi Hanların oturdukları tahtlar ise, "küçük" idiler. Bu sebeple bunlara, yalnızca 'Taht" denilip, geçilmişti.

Türk tahtları, altından ve merdiven i i olurdu: 576 senesinde, Batı Göktürk Kağanı îs-temi-Kağan'ı ziyaret eden Bizans elçisi Zemarhos, Kağanın altın tahtından söz' açıyordu. Bu taht, *"altından dört arslan üzerine"* oturtulmuştu. Türk Kağanları, çoğu zaman, taht Üzerine konmuş, ipekli bir döşek üzerinde otururlardı Uygur tahtları da, arslanlı idiler. Zaten Turfan Uygurlarının Hanları da, uzun zaman, *"Arslan-Han"* lâkablarını korumuşlardı. Çin'de, İmparatorun tahtına, merdiven basamakları ile çıkılırdı. Çin'de bu taht

merdivenlerinin, devlet protokolünde çok önemli yerleri vardı. Hangi büyük memur veya elçinin, hangi basamağa kadar çıkabileceği, yazılı yasalarla kesin olarak belirtilmişti. Uygur tahtlarında da, basamaklar olduğu anlaşılıyor. Fakat Cengiz-Han çağındaki tahtlar, artık Türk ve Çin tahtlarının, bir karışımı haline gelmişlerdi. Dede Korkut kitabında da *"Kazan-Beg'in altun tahtı"* ndan söz açılıyordu.

Tahtın sağında ve solunda, küçük masalar ile sandalyeler bulunuyordu: Kağanların sağ ve solunda, hatunları, oğulları, akrabaları ile devletin ileri gelenleri otururdu. Baş-Hatun çoğu zaman, taht üzerinde veya özel bir şekilde yapılmış, bir oturma yerinde oturur ve Kağana kadeh sunardı. Diğerleri ise, arkasız taburelerde otururlar ve yüzlerini de, Kağana çevirirlerdi Herkesin önüne küçük masalar kurulur ve bu masalarda, yiyeceklerle içkiler bulunurdu. Hun ve Göktürk çağlarına ait buluntular arasında, böyle birçok, küçük masalar da ele geçmişti.

18. TUĞLAR VE BAYRAKLAR

Bayrak, eski Türk devletlerinin, herşeyi idi. Bağımsızlık, bayrakla belirirdi. Komutanların ve boy beylerinin, Türk halkları içindeki itibarı ve saygıları da, yine bayraklarının şekline ve sayısına göre tayin edilirdi. Uğur ve başarı, ancak onun dalgalanan saçaklarında görülürdü. Türklerin eski ataları, dünya hâkimiyetleri ve büyük Cihan devletleri de, hep bayrakların tepesinde oturan kurt ve kartal sembolleri ile hatırlanırdı. Eski Çin kaynakların-■da, Türklerin bayrakları üe ilgili, birçok bilgüer vardır. Ama ne yazık ki biz burada, bu bilgilerin ancak özetini vermek zorunda kalacağız.

Eaki Türklerin hem "Tuğ" ve hem de, "Bayrak"lan vardı: Tuğ ile bayrak, çoğumuz tarafından birbirine karıştırılmıştır. Halbuki tuğ başka, bayrak ise, daha başka şeylerdir. Gerçi her ikisi de, önemli ve kutsal idiler. Fakat aralarındaki farklar da, çok büyüktü. *Tuğ,* bir *"devletin"* ve *"bağımsızlığın sembolü"* dür. Devlet içindeki bölünmeleri, herkesin rütbe ve vazifelerini, tuğ gösterirdi. Adeta canlı bir ferman gibi idi. *Tuğ,* daha çok resmî dir. Bayrak ise, Türklerde köklerini dinden ve sihirden alırdı. Göğün ve ebekuşağının renklerini taşıyan bir bayrağın, insanlara ne gibi istek ve ümitler bağlayabileceklerini, hepimiz, çok iyi olarak tahmin edebiliriz.

"Tuğ", kutsal tüylerden yapılmış, bir "devlet" sembolü idi: Türkler atları Tann'ya kurban ederken, bir sırığa geçirir ve atın gövdesini göğe doğru dikerlerdi. Gerçi bu, vahşi ve sert bir kurban usulü idi. Fakat din ve düşünce bakımından bu hareketin pek çok derin anlamları vardı. Onlara göre, kurban edilmiş bir atın tüylerini saklamak da, insana bir uğur getirirdi. At, nihayet insanlara en yakın ve iyi bilinen bir hayvandı. Tann'ya, daha müthiş ve korkunç hayvanlar da kurban edilebilirdi. Meselâ dağlarda gezen vahşi boğalar, bu kurbana, daha lâyık ve uygun olabüirlerdi. Türkler,

vahşi öküzlere *"Kutuz?* derlerdi. Bugün kullandığımız *"Kuduz"* sözü de, kök ve anlamlarını buradan alıyordu. Ama Tibet dağlarında, daha vahşi ve korkunç öküzler vardı. Tibet'teki vahşi *Yak* öküzlerini ele geçirip, kurban edebilmekle, elbetteki Tanrı'ya karşı, daha büyük bir saygı görevi yapılmış olacaktı. İşte böyle, birbiri ardından gelen düşünce zincirleri, din anlayışı ve inançları ile, bir devlet sembolü, ortaya çıkıyordu. Büyük ve önemli bir kurban töreninde, öldürülen bir hayvanın kuyrukları, bir direk üzerine bağlanıyor ve bu da. bir devlet sembolü haline geliyordu.

Bugünkü Türkçemizde kullandığımız *"Hotoz"* sözü de köklerini, eski *Türklerirf'Kutuz",* yani yaban öküzü sözünden alıyordu. *"Hotoz"* da, aslında başa takılan, uğur ve hükümdarlık sembolü olan, bir tüydü. Türkler başlarına, *"Sorguç"* ve *"Otağa"* kuşlarının tüylerini takarlardı. Bunlar da uğur ve devlet sembolleri idiler. Sonradan, bunların birer kuş adları olduğu unutulmuş ve şapka tüylerine, *"Sorguç"* veya *"Saç otağası"* adı verilmeğe başlanmıştı.

Göktürklerin tuğlarının tepesinde, altından yapılmış, bir "kurt başı" heykeli de bulunurdu: Bir tuğ, dört bölümden meydana gelirdi: 1. Süslenmiş tuğ direği, 2. Direğin başına bağlanmış, atlara veya Yak öküzüne ait kuyruklar, 3. Tuğ başı. (Direğin başına konan bir başlıkla, kuyrukların bağ yerleri gizlenirdi.) 4. Tuğ başının üstüne konan kurt başı ile diğer boylara ait semboller: Çinlilerin dedikleri gibi, *"Türkler, "kurttan türediklerine inanırlardı. İlk ve kutsal atalarım, unutmadıklarını göstermek için de, devlet semboUerinin başlarına, bu kurt heykellerini korlardı"*

"Tuğ" ve "davuF, eski Türklerin bir "bağımsızlık sembolü? idi: "Tuğ"* üe *"DavuV,* Türklerde birbirlerinden ayrılmayan, iki önemli sembol idiler. Eski Türklerde savaştan ve büyük törenlerden önce, ilk olarak *"Hanlık otağı"* kurulurdu. Ondan sonra, da, tuğlar dikilir ve davullar vurulmağa başlanırdı. Bu sebeple, eski Türkler *"Tuğ vuruldu"* deyimini, "Hanlık davullarının vurulduğu" anlamına kullanıyorlardı. Çünkü *Tuğ* ile *davul,* birbirlerinden ayrılmayan, çok önemli sembollerdi. Eski Türk kağanları, yeni tayin edilen komutanları ile beylerine, belirli bir sayıda tuğ verirlerdi. Her Komutanın rütbesi, aldığı tuğ sayısına göre belirir ve herkes bu tuğları, kendi otağlarının önüne dikerlerdi. Bu sebeple, *"Üç tuğlu"* Türk kavmi, vs. gibi deyimler, Çin ve Türk kaynaklarında sık sık geçen haberlerdi. Türk devletleri yıkıldıktan sonra bile, vaktiyle Türk Kağanından tuğ almış olan boylar, bunları diğer komşularına karşı bir "üstünlük ve imtiyaz" sebebi gibi kullanmışlardı. Diğerleri de, meselâ Kartuk Türkleri gibi boylara karşı, ister istemez saygı duymuş ve onların bu eski imtiyazlarını, tanımışlardı. Bu sebeple *"Tuğ taşıyan"* boy ve kavim reislerine kaynaklarımızda, sık sık rastlamaktayız.

Bu gibi inanış ve hatıralar, Ortaasya Türk halklarının zihinlerinden bir türlü silinmemişti. Göktürk devleti yıkıldıktan sonra da Çin Lmpara-

torları, kendilerini Türk Kağanlarının meşru bir vârisi gibi görmüşlerdi. Bu sebeple Ortaasya halk-larına, "Türk usulünce" *"Tuğ ve davuV* göndermeğe devam eden Çin imparatorları, onlara 'Türkçe unvanlar da vermişlerdi. Çünkü, onları, başka türlü teskin ve idare etmenin yolu yoktu. Çin imparatorları, tuğ, davul ve Türk unvanlarını, yalnızca Türk halklarına değil; Batı Türkistan, Doğu İran ve hattâ Kuzey Hindistan'daki Keşmir'in yerli prenslerine büe vermişlerdi.

Eski Türk tarihinden bu bilgileri edindikten sonra, Selçukluların, O s m a n - G a z i ' y e niçin *"tuğ ile davul,* gönderdiklerini, daha iyi anlıyabi-Jiriz.

Türk Hakanlarının tuğları, 9 veya 7 tane olurdu: 9 sayısı, Türklerin kutsal bir rakamı idi. Çünkü göğün derinlikleri de, yine 9 kattan meydana geliyordu. Bu sebeple, kağanların otağlarının önlerinde, 9 tane tuğ görülürdü. Sibirya Samanları da çadırlarının önlerine, 9 tane sırık diker ve bu sırıkların başlarım da, bezlerle süslerlerdi. Şamanlar, sırıklar arasına bir ip grmeği de, ihmal etmezlerdi. Çünkü bu ip, göğün 9 katını geçip, giden gök yolunun, bir sembolü İdi. Şaman bundan sonra *"Göğe çıkma töreni" ne* başlar ve her sırığın başında, ayrı dualar okuyarak, güya göğün 9 katını dolaşarak, gelirdi. Bütün bunlar bize gösteriyor ki, eski Türk devlet sembollerinin, dine dayanan eski kökleri de vardı.

Batı Türkleri, çok eski çağlardan beri, önasya kültürleri ile bağ kurmuşlardı. Bu se-

beple Batı Türklerinde, *"yed?** sayısı daha yaygındı. Onlara göre gök ve yerin, 7 katı vardı. Batı Sibirya Samanları da 9 yerine, 7 sayısına önem verirlerdi. Bu sebeple, Osmanlı Türklerinin 7 tuğlarının nedenlerini de, bu çok eski tesirlerde aramak lâzımdır.

Bayrak direkleri, neıfi "göğün direğ? gibi görülmüştü:* Türkler, göğün bir direği olduğuna inanırlardı. *"Demir kazık* şeklinde yükselen bu direk, *"gökte kutup yıldızına gider"* ve ona ulaşırdı. Altay ve Sibirya Samanlarının, çadırlarının içine de büyük bir sırık dikilirdi. Çadırın üzerinden, dışarıya çıkan bu sıngın ucuna, kutsal renkli bezler asılır ve bunlardan sembolik olarak da, bir bayrak yapılırdı. Sırığın üzerine, kartal heykeli dikenler de vardı. Tıpkı, Göktürklerln *"kurt başlı tuğları"* gibi. Böyle bayraklar, mezarlar üzerine de dikilirdi. Doğu ve Batı Türkistan'daki mezar bayrakları da nedenlerini, herhalde bu düşüncelerden alıyorlardı. Bütün bunlar bize gösteriyor ki, eskiden bayraklar şimdiki gibi, yalnızca bir sembol değil idiler. Türkler sulhta, savaşta ve törenlerde, ayrı ayrı renklerde, bayraklar kullanırlardı. Bu renklerin de ayrı anlamları vardı.

19. HÜKÜMDARLIK *TACI"

Bun ve Göktürk mezarlarında, bazı taçlar-da ele geçmişti: Türk kavimlerinde, altın ve diğer madenler üzerine kaş koyma tekniği, oldukça ileri idi. Bu kıymetli kaşların etrafı, çoğu zaman "inci

dizisi" şeklinde, kenar süsleri ile süslenirlerdi. Göktürk çağına ait, Altay dağlarındaki Kudırge mezarlarında bulunan bir eyer kaşı üzerindeki resimde de, bir taç görülüyordu. Resimde, üç kişi oturuyor ve karşılarındaki atlılar da, onlara bazı şeyler sunuyorlardı. Diğerlerine nazaran daha büyük boyda yapılan ortadaki kişinin sırtında, geniş bir kürk ve başında da, üç dilimli bir taç görülüyordu.

Savaşçı Türk Hakanlarının, başlangıçta taç giymeleri, pek olağan değildi: Taç daha çok, İran kültürünün bir özelliği idi. Nitekim, eski Türk yazılarında taç için kullanılan *"Didim"* sözü de, İran dillerinden gelen bir deyimdi. Bununla beraber, eski Türk kadınlarının, özellikle düğün törenlerinde, taç giydikleri de bir gerçekti. Eğer Türk Kağanlarının taçları olsaydı, Çin kaynakları da bize, bu taçlardan söz açacaklardı. İkinci Uygur Kağanı Bayan -Çur Kağanı ziyaret eden Çin elçisi, Kağanın *"kırmızı bir elbise"* ile başına bir *"Uygur şapkası"* giydiğini söylüyordu. Türk şapkaları, çok süslü idiler, özellikle Türkler herhalde şapkalarında, "kuş tüylerini" hiç ihmal etmiyorlardı. Şimdiki Çin tiyatro ve operalarında büe, Ortaasya'lı beyler ve kişiler diğerlerinden, başlarına takılan kartal veya tavus tüyleri ile ayırd edilirler.

"Sorguç" ve "Hotoz" lar, herhalde Türk hükümdar şapkalarının bir özettiği idi* Az önce de söylediğimiz gibi, Çinlilere göre tüylü şapkalar, Ortaasya'lıların bir özelliği idi. Timur'lular çağında, *"Saç otağasf* denen şapka süsleri de, bu eski yaşantının bir devamı olsa gerekti. Türklerin kutsal' bayrakları olan, "Tunların tüyleri de, *Yak* Öküzlerinin veyahut da, *"Kutuz"* denen yabanî dağ öküzlerinin kuyruklarından alınırdı. *"Hotoz"* sözü de, sonradan *"Kutas"* şeklinde adlandırılan, bu öküzlerin isimlerinden alınmış deyimlerdi. *"Sorguç"* da, bir nev'i "balıkçıl kuşu"nun tüyü idi. Herhalde eski Türk Kağanları, kabul resmi törenlerinde, miğferlerini giymeyi daha çok tercin ediyorlardı. Zaten Türk miğferlerinin de, demirden sorguçları vardı.

20. TÖRENLER

EskiTürkierde pek çok törenler vardı. Elbette ki bu küçük kitabımızda bütün törenler üzerinde durmanın imkânı yoktur. Biz burada, "Resmi devlet törenleri" nden kısaca söz açmağa çalışacağız. Devlet törenleri toplumun bütünü üe ilgili idi. Milli şuurun ve birlikte yaşama heyecanlarının doğmasında, en çok rol oynayan olaylar, bu törenler idiler. Şimdi olduğu gibi, eski zamanlarda da her Türkün ve her Türk ailesinin kendilerine göre şahsî inançları vardı. Herkes bir Şaman veya sihirbaz çağırabilir ve kendi kaderi ile ilgili dualar okutup, büyüler yaptırabilirdi. Bunlar da bir nevi törenlerdi. Fakat bu törenler bir aile evi içinde kalır ve yalnızca bir kişinin şahsı ile ilgili olarak düzenlenirlerdi.

"Devlet törenler i" nin başkanı ise "devlet reisi" idi. Bu törenler, ölü gömme törenleri gibi yan dinî törenler veya av törenleri gibi, din ile bir ilgisi olmayan şenlikler şek-

linde olabilirdi. Ne şekilde olurlarsa olsunlar, bunların başlarında da Türk hükümdarları bulunurlar* di. Din törenlerini idare eden "B a ş - R a h i p", yine Türk Kağanı idi. Devlet ile din işleri reisliği birbirinden ayrılmamıştı. Zaten eski Türk devletlerinin gücü de buradan geliyordu. Tıpkı Osmanlılarda padişahın aynı zamanda *"Halife"* olması gibi. Fakat Padişah, *"Baş - rahip"* değildi.

Uygurların, Mani ve Buda dinlerini almalarından sonra da, bu durum değişmemişti. Mani ve Buda dinleri gibi büyük dinlerin, aslında rahipleri ile bunlara başkanlık eden baş rahipleri de vardı. Fakat T u r f a n şehrindeki Uygurların Buda dini ile ilgili törenlerine, yine de Uygur Hakanı başkanlık ediyordu. Şimdi, örnek olarak birkaç eski Türk töreni üzerinde duralım:

B A H A R B A Y R A M L A R I

Baharın gelişi Türkler için en önemli olaylardan bîri idi. Eski Türklerin "y 11 b a ş ı" lan da baharla birlikte başlardı. Baharın gelişini, senenin ilk gök gürlemeleri haber verirdi. Bu ilk gök gürültüleri ile bahar da başlamış olurdu. Çünkü kışın, her yerde olduğu gibi, orada da gök güdemezdi.

Birçok Türkler yaşlarını baharlara göre hesap ederlerdi. Meselâ 20 yaşında olduklarını söylemek için, *"yirmi yeşil gördüm",* derlerdi. Bu, *"20 defa yeşiUsnme mevsimi ve bahar gördüm"* demekti. Gerçi Türkler takvimi biliyorlar ve aylar ile seneleri de, iyi bir şekilde hesap edebiliyorlardı. Fakat yeşille, yeşillenmelerle konuşmak, insanı tabiatın kucağına ve geçip giden senelerin, iyi veya kötü hatıralarının içlerine götürüyordu. *"Yaş"* ile *"ye-*şü" sözleri arasındaki ilgi de, herhalde bu çok eski düşünce ve mantık zincirlerinin, bize kadar gelen hatıraları olmalı idiler.

Türkler senenin ilk "yıldtrtm" ve şimşeklerini, yeni "ytlbaş %" nın bir işareti gibi görürlerdi: Moğollar yıldırımdan çok korkar ve gizlenirlerdi. Türkler ise yıldırım düştüğü zaman, atlarını koşturarak bağırır ve göğe ok atarlardı. V. yüzyılda, Ortaasya tarihinde önemli bir yer tutan ve Çinlilerce *"Kao-çf,* yani *"Yüksek arabalılar"* adı verilen bir kavimler birliği vardı. Bunların doğu uçları Uygurların ataları idiler. İşte bu Türk kavimleri M. S. 450 senesinden önce, Çin'in kuzeyinde toplanarak büyük bir bayram töreni yapmışlardı. Bunların beş grubunun birleşerek yaptıkları muazzam bir törende kurbanlar kesilmiş, şarkılar söylenmiş ve göğe oklar a t ı l m ı ş t ı. Çinlilere göre bu Türk kavimlerinin ş a r k ı l a r ı, tıpkı bir kurt u l u m a s ı n a benziyordu. Herhalde bu melodiler, bizim uzun havaların bir prototipinden başka bir şey olmasa gerekti.

Sonbaharda yapılan pek önemli törenler yoktu. Çünkü bu mevsimde artık atlar semizleşir-lerdi. Bunun için de savaş hazırlıkları yapılır ve akınlar başlardı. Savaşlardan önce de bazı küçük törenlerin yapılması çok muhtemeldi.

Çin tarihlerine göre H u n l a r ile Göktürkler, senenin 5 inci ayında büyük bir bay-

ram yapıyorlardı. Çin takviminin 5 inci ayı, aşağı yukarı bizim m a y ı s ayımızı karşılardı. Bu da, bize nazaran baharın daha geç geldiği Ortaasya için, bir "Bahar bayramı" sayılırdı. Bahar bayramlarının en önemli olayları hiç şüphe yok ki, kurban törenleri idiler. Hem Hunlar ve hem de Göktürklerin Bahar bayramlarının müşterek tarafları, her ikisinde de at y a r ı ş l a r ı n ı n yapılması ve ş a r k ı l a r ı n söylenmesi İdi. Öyle an-lasılıyor ki bu bayramlarda büyük at yarışlarının yapılması ve kitle halinde şarkıların söylenmiş olması, Çinlilere biraz garip görünmüştü. Çünkü Göktürklerin bu törenleri Çinlüerinkine benzeseydi, Çin tarihçileri bunları yazmağa lüzum bile görmeyeceklerdi. Ayrıca Göktürkler bu bayramlarda çok kımızda içer ve eğlenirlerdi.

T A H T A Ç I K M A T Ö R E N L E R İ

Çin tarihleri, Göktürkler hakkında daha ilk bilgileri vermeğe başlarlarken, onların Kağanlarının tahta çıkma törenlerinden söz açarlar. Aslında ise Çin tarihçileri, kendilerinin âdetlerine benzeyen tö-renlerden hiç söz açmazlardı. Açsalar da kendi he-saplarına öğünürlerdi. Çinlilere göre Türk Kağanları tahta çıkarılırken, bir keçe üzerine konur ve yukarı kaldırılırlardı. Kağanların bir keçe üzerine konup kaldırılmasını daha önceki Toba devletinde de görüyoruz. T o b a'lar kendi Kağanlarım bir keçe üzerine koyup kaldırdıktan sonra, doğudan batıya doğru 9 defa çevirirlerdi. Uzun za-

man Türklerin hâkimiyeti altında yaşamış ve bu yolla, Türklerden kuvvetli kültür tesirleri almış olan Hıtay devletinde de, buna benzer tahta çıkma törenlerini görüyoruz. Bu konuyu, *"Türk Mitolojisi"* adlı eserimizde daha geniş olarak inceledik.

Türklerde tahta çıkma törenlerinin, bir nevi "göğe çıkma" gibi kutsal bir anlamı vardı: Kılıcının kuvveti ile hükümdarlığı elde etmiş büyük bir Türk hakanım, bir keçe üzerine koyarak döndürebilmeğe cesaret etmek, gerçekten garip bir olaydı. Ayrıca Türkler Kağanlarının boyunlarına bir ip geçirerek, boğar gibi yapıyorlardı. Fakat böylesine önemli bir tahta çıkma töreninde, hükümdara zahmet ve eziyet vermenin herhalde **bazı** önemli sebepleri olsa gerekti. HİÇ şüphe yok ki Türklerde tahta çıkma törenleri, daha çok askeri törenlerdi. Fakat bu törenlerin bir de din ve inanış tarafları vardı. Aşağıda vereceğimiz bir örnek, bu törenlerin anlamlarım daha iyi olarak aydınlatacaktır:

Altay ve S i b i r y a Şamanizminde "Gö-ğe çıkma" törenleri, önemli bir yer tutarlardı. Bu geniş bölgelerde yaşayan halkların inançlarına göre Şamanlar, göğe çıkarlar ve göğün dokuz k a t ı n ı da dolaştıktan sonra, tekrar yere İnerlerdi. Şamanın göğe çıkmağa başlamasından önce bir tören yapılır ve Şaman da beyaz bir k e-ç e üzerine konarak havaya kaldırılırdı. Şamanın 9 çırağının tuttuğu keçe, 9 defa döndürülür ve bu bu suretle Şaman, sembolik olarak göğün 9

katını da gezmiş olurdu. Çünkü Şamanlar bir kuş gibi döne, döne ve bir helezon yaparak, göğün katlarını aşarlardı.

Eski Türk kağanları da gökte olmuş, gökte tahta oturmuş ve nihayet kağanlık talihi üe buyruğunu da yine gökten almış kimselerdi, öyle anlaşılıyor ki kağanları bir keçe üzerine koyup döndürme, törenlerin bir nevi d i n taraflarını teşkil ediyorlardı. Kağanlar, bu törenle göğe çıkmış* ve gökte Tanrı tarafından tahtlarına oturtulmuş oluyorlardı. Türkler tahta oturmak anlamım *"ölurmak"* fiili ile ifade ederlerdi Bunun karşılığı olan çincede kullanılan deyim de, kutsal bir olayı ifade ederdi.

Başka bir fikre göre de Türk Kağanları, şefi i mi e seçilirlerdi. Bunun için de büyük bir kurultay toplanırdı. Fakat Türklerde çok katı kaidelerle belirtilmiş v e r a s e t kaideleri vardı. Böyle bir veraset sisteminin bulunduğu yerde, seçimin yeri herhalde olamazdı. Bununla beraber taht boş kalınca, ünlü Göktürk Kağanı Işbara-Kağan, bir nevi seçimle Göktürk tahtına oturtulmuştu.

C E N A Z E T Ö R E N L E R İ

Türklerin cenaze törenleri, büyük halk kafilelerinin, ordunun ve yabancı elçilerin, bir geçidi şeklinde yajnhrdt: Türk kağanlarının cenaze törenini âdeta uluslararası ve büyük bir olay olurdu. Kağanın ününe ve büyüklüğüne göre, yabancı elçilerin gelmesi de bir şart idi. öyle anlaşılıyor ki cenaze törenleri, hemen ölümden sonra yapılmıyor-

lardı. ölü bir süre için mumyalanarak bekletiliyordu. Bu gibi törenler için tarih kaynaklarında her zaman için bilgi azdır. Bu sebeple her kültür tarihçisi, bu törenlere paralel örnekler bulmak zorundadır. Bugünkü Çin'de de, bu türlü cenaze törenleri görüyoruz. Çin'de kafilenin en önünde, davul ve zurna takımı giderdi. Onların arkasını da ölü için verilen kurbanlar ile hediyeler takip ederdi Türkler, kurban edilen atlarla diğer hayvanların başlarını, sırıklara takarlardı. Çinliler ise kurbanı yüzülmüş olarak tahtırevan üzerinde götürürlerdi. Tabuttan sonra Çin'de, ölünün akrabaları yürürlerdi. Bu kortejin arkasından da, a ğ l a y ı c ı lar giderlerdi Çin'de bunların çoğu para ite tutulurlar ve başlarım da örten kukuletalı uzun ve beyaz bir elbise giyinirlerdi. Türklerde de zaman zaman beyaz elbiseler, yas e l b i s e s i olarak kullanılmıştı. Çin'de feryad ederek ağlayan bu ağlayıcılar, nedense yüzlerini halktan saklamaktadırlar. Bunun sebebi de basittir. Çünkü onların gerçekten ağlamalarına da lüzum yoktu,

Eski Türkler cenaze merasimlerindeki ağlayıcı' lara, *"sığıtçV** derlerdi. İstemi Kağan ite Kül-Tegin'in cenaze merasimlerine birçok milletlerden elçiler de gelmişlerdi. Eski Türk yazıtları, bu elçilerle beraber *"yuğçı ve sığıtçi"* lann da geldiklerini söylüyorlar. *"Yug"* eski türkçede cenaze töreni anlamına gelirdi. *"Yuğçf* lar da töreni hazırlayanlar ile törene iştirak eden resmi kortej olsa gerekti Her millet özel ağlayıcılar gönderiyorlar ve Türk Kağanı için ağlıyorlardı. Bunlar bir bakıma, İran'da Muharrem ayında ağlayıp, sızlayan ve kendilerine

işkence eden Şii Türklere çok benzerlerdi. Eski Türklerde ağlayıcıların arkasından, ölünün önemine göre, büyük bir halk kitlesi de takip ederdi.

Türklerde cenaze törenleri, büyük at yarıştan ve "ölü aş*" *denen ziyafetler için bir sebep olurdu:* Az önce de söylediğimiz gibi Türkler cenaze törenlerine *"Yuğ"* derlerdi. Herhalde bu söz, ağlamak fiili ile ilgili olmalı idi. Çin tarihleri, Göktürklerin cenaze törenlerini özet olarak söyle

anlatıyorlardı:

"ölüler ük önce bir çadıra konurdu. Bundan sonra da, at, sığır ve koyunlardan türlü kurbanlar verüirdjL Daha sonra atlarla çadırın etrafi dönülür ve at yarışları yapılırdı. At yarışları bitince, ölünün bütün eşyaları, atı ile birlikte yakılır ve geriye ka~ lan kemikleri toplanırdı. Asil büyük kurban törenleri ile diğer şenlikler, ölünün kemikleri mezara konduktan sonra yapılırdı. Bundan sonra yine at yarışları yapılırdı." Başka bir yerde ise şöyle deniyordu:

"Mezar kapatılınca, ölünün bir resmi veya heykeli yapılarak mezar üzerine konur ve öldürdüğü düşman sayısı kadar da mezar üzerine taş diküirdi.J' öldürülen düşman sayısı kadar mezar üzerine dikilen taşlara eski Türkler, *"balbal"* adı verirlerdi

"ölüyü göğe ç ı k a r m a " törenlerini Türklerde de görüyoruz. Türkler, özellikle ölen büyük Kağanlar için, *"uça bardı?ı* yani ***"uçarak*** *vardı"* derlerdi. Bu ölüler, uçarak göğe varıyorlardı. Bazı kaynaklara göre ölü bir çadır içine kon-

duktan sonra, atlarla 9 defa dönülürdü. Bu dönüşün çok önemli bir sebebi vardı. Tıpkı tahta çıkma törenlerinde hükümdarın konduğu keçenin, 9 defa döndürülmesi gibi. Atlılar, ölünün etrafında 9 defa dönerek, herhalde onu göğe çıkarmış oluyorlardı.

"ölü yakma" âdeti, daha çok Kuzey Türklerinde ve özellikle Kırgız Türklerinde yaygındı. Göktürk çağındaki mezarların çoğunda, yakılmış ölülerin izlerine pek rastlamıyoruz. Göktürk devletini kuran Türk soyluları ile Kağan ailesi ise, daha çok Altaylara ve Kuzey Türklerine yakın idiler. Göktürklere, "ölüleri yakma" âdetinin de bu eski yurtlarından gelmiş olması çok muhtemeldi. Hatta M. S. 630 senesinden önce büe, Göktürklerin ölülerini yakma yerine gömmeğe başlamaları üzerine, Çin imparatoru çok içerlemiş ve kendisine gelen Türk elçisine şöyle söylemişti:

— *"Artık ölülerinizi atalarınız gibi yakmıyor ve yalnızca gömüyorsunuz. Bunun için de Tanrı başınıza felâketler yağdıracaktır!"* 630 senesinde Göktürk devletini yıkacak olan bu güçlü Çin imparatoru, soyca Çin'de yerleşmiş Türklerin nesillerinden geliyordu. Bu sebeple de Türklerin, eski atalarının âdetlerini bırakmış olmaları, onu âdeta çileden çıkarmıştı.

ATALAR İÇİN YAPILAN SAYGI TÖRENLERİ

Türkler atalarının çıktığı ***mağaralara,*** *devletçe saygı törenleri yaparlardı:* Bildiğimiz Üzere

Türkler, dişi bir kurtla insandan türediklerine inanırlardı. Kurt ve insandan türeyen Türkler mağaradan çıkarak yeryüzüne yayılmışlardı. Türklerin kutsal ata mağaraları ile ilgili bilgiler, *"Türk mitolojisi?* adlı eserimizde toplanmış ve incelenmiştir. H u n l a r ile G ö k t ü r k l e r , senenin belirli günlerinde, kendi kağanlarının başkanlığında, bu ata mağaralarına giderler ve atalara saygı gösterirlerdi.

Türklerin, atalara saygı gösterilen "ata tapmakları" da olmalı idi: Çinülere göre Türklerde bir ata saygısı yoktu. Çünkü Çin'de her yerde ve hemen hemen her evde bir *"Ata köşesi** vardı Aslında ise Çin'de tapınılacak belli başlı bir Tanrı da yoktu. Çinlilerin de dediği gibi, Çin'de Allah pek çoktur. Çin Tanrılarının sayısı onbinleri buluyordu. Bu sebeple bütün saygı, herkesin kendi atası üzerinde toplanmıştı. Türklerde ise büyük ve yüce, yaratıcı, ö l d ü r ü c ü tek bir Tanrı vardı. Bu sebeple *"ata tapınakları'*,* bu büyük Tanrının yanında fazla bir önem kazanamıyorlardı. Bununla beraber Türkler, kendi ölülerinin mezarlarına *"bark"* dedikleri küçük bir ev yapmağı da ihmal etmezlerdi. Göktürk Kağanları ve özellikle Kül-Tegin için yapılan barklar, taştan yapılmış ve oymalarla süslenmişlerdi. Barkın içine yazıtlar da yazılırdı. Bu evin için-de ayrıca Tanrıya verilecek kurbanlar tÇin bir sunak yeri bulunur ve dünün de bir resmi ile heykeli saklanırdı. Çin tarihçilerine göre K ü l - T e g i n'in de böyle bir resmi yapılmıştı. Bu resim Kül-Tegin'e o kadar çok benziyordu ki, Bilge-Kağan hergün

barka geliyor ve kardeşinin resmine bakarak ağlayıp, gidiyordu.

Ayrıca Türk ölüleri gizli olarak gömülürdü. Bunun da türlü sebepleri vardı. Türkler genel olarak ölülerini kıymetli malları ile beraber gömerlerdi Bu da mezar hırsızları için bir hazine olabilirdi. Herhalde bunun din bakımından da bazı sebepleri olsa gerekti.

Büyük ölülerin mezarları genel olarak dağ b a ş l a r ı n d a bulunmuştur. Eski Türklerin inanışlarına göre gökte oturan Tanrıya, yeryüzünde en yakın olan yerler, yüksek dağ başları idiler, islâmiyetdeki Arafat ve Musevilerin Tûr-ı Sina dağları da, bu türlü inançlardan meydana gelmiş k u t s a l d a ğ l a r d ı . Türk ölülerinin dağ başlarına gömülmüş olmaları, bizim İçin de faydalı olmuştur. Çünkü, mezarlara sızıp da donan sular, ölüler üe eşyaların bozulup çürümelerinin önüne geçmiş ve bu eserleri zamanımıza kadar korumuşlardır.

21. DÎN VE DÜŞÜNCE

Eski Türklerin dini hakkında söylenecek çok şey vardır. Fakat bu küçük kitabımızda ancak bir özet yapmak zorundayız. Burada herşeyi özetleyip de, okuyucuya bir şey vermemektense, dinleri meydana getiren birkaç ana konuyu açıklama yolu ile kandırıcı bir fikir vermek, bize daha uygun göründü. Zaten bu inanışları bildikten sonra, Türklerin hayat ve dünya görüşleri hakkında da birçok şeyler öğrenmiş olacağız:

Türkler, disiplinli bir hayat ve toplum düzenleri yüzünden, "Tek Tanrt" düşüncesine çok erken çağlarda erişmişlerdi: Çin ve Hindistan gibi ziraat memleketlerinde, Tanrıların sayıları pek çoktur. Sabahtan akşama kadar tarlası ile uğraşan bir ziraatçı için, kendi tarlasındaki faydalı ve zararlı hayvanların hepsi de, ayrı ayrı kutsal idiler. Ziraatçının gözleri, yalnızca mahsûlünde ve bereket getirebilecek her türlü sihirli şeyler de idi. Kabuğunu ev âleti ve etini de gıda olarak kullandığı kaplumbağa, pirinç tarlasında sabahtan akşama kadar durmadan öten kurbağa, onun günlük hayatında gönlüne ilham veren şeylerdi. Yılanlar da bazan korkunç ve zararlı idiler. Fakat bazı zararlı hayvanları yok etmesi, güzel çorbası üe türlü yemeklerinin yapılması bakımından yılan da, onlarca sempatik bir hayvan sayılabilirdi. Ziraatçıların üzerlerindeki gök yüzü, çoğu zaman bulutlarla kaplı idi. Zaten o da havanın bulutlu olmasını isterdi. Bu sebeple bulutlar, mavi gökyüzüne ve kızgın güneşe nazaran ziraatçıya daha çok zevk verirlerdi. Onun, tarlasında göğe bakacak vakti de yoktu.

Atlı Türklerin günlük hayatları ise, ziraatçılardan bambaşka idi. Atlı Türkler yere, yalnızca atlarının ayaklan üe bağlı idüer. Onlar kendilerini, yağız yer ile masmavi gök arasında asılmış ve boşlukta yürür gibi düşünürlerdi. Türkün başı gökteydi. Onun zihnini yoran ve kalbini dolduran tek şey, üzerini kaplayan sonsuz mavilikti. Sonsuz göğün tek rengi ve tek kubbesi, onun düşünçelerini birleştiren ve tek amaca yönelten önemli bir sebepti. Tıpkı aüesini, kendi başkanlığında toplayan kubbeli otağı ve evi gibi. Otağın altında bir aile reisi, gök kubbesinin altında da bir Türk Kağanı vardı. Elbette ki bu sonsuz ve mavi kubbenin, onun üstünde dolaşan güneş, ay üe yüdızlarm da, bir sahibi ve hakam olacaktı. Her şeyi o yaratmış ve yaratıklara da yaşasınlar diye, yerler Ue sulan o vermişti.

İşte Türklerin çok erken çağlarda, *"Tek Tan-*n"ya inanmış olmalarının başlıca sebebi bu idi. İnanç ve düşüncelerdeki birlik, toplumda da dirlik ve düzen doğurmuştu, Ayrıca toplumdaki birlik ve disiplin, düşünceleri de torpillemiş ve fikirleri tek bir amaca doğru yöneltmişti. Tek T a n r ı l ı d i n l e r, ancak y ü k s e k i ç t i m a î bir s e v i y e y e e r i ş m i ş milletlerde görülürdü. Bu da tarih ilminin değişmez bir kai-desidir. Ayrıca bu olgunluk, insan düşüncesinin erişebileceği en son merhaledir.

Türklerde *"Tanrı anlayışı"* da, gelişmiş bir seviyede idi. Tanrının şekli ve biçimi baklandaki tasavvurlar, zihinlerden silinmiş ve manevi bir ruh anlamına girilmişti. Türklerin, Tanrı'nın şekli ile biçimini nasıl düşündüklerini, yine en iyi olarak Göktürk yazıtlannda bulabiliyoruz. Onlara göre Tann, *"Tenriteg Tenri",* yani T a n r ı y a benzer T a n r ı " veya " K e n d i n e b e n z e r Tanrı" idi. *"Tenriteg Tenri"* yi, *"göğe benzer gök"* diye açıklayanlar, bizce aldanmaktadırlar. "Göğe benzer gök" şeklinde söylenmiş bir cümle, hangi manevi anlamı ifade edebilirdi.? Kelimeler, taş ve

toprak gibi cisim değildirler. Onlar, kafalar ile kalplerdeki his ve düşünceleri ifade ederler. Her şeyden önce maddî söz yapısından kurtulup» fikir ummanlarına inmemiz lâzımdır. Bu bakımdan dilci meslektaşlarımızın gücenmeyeceklerini ümit ederiz, islâmiyet gibi ileri dinlerde de Tanrının biçimi tarif edilemezdi. İslâm felsefesinde de güzel söylenmiş bir deyim vardır: Tanrı'nın vücudu, *"vâcib iü-vücûd"* idi. Yani Tanrının vücudu, kendince nasıl gerekmişse, öyle idi. Onu bilme, kimsenin haddi değildi. Dede Korkut hikâyelerinde Deli Dumrul'un Tamı için söylediği şu şahane "alkış" da, eski Türklerin düşüncelerini çok güzel ifade ediyordu.

"Yücelerden yücesin!
"Kimse bilmez, nicesini! Yüce Tanrt!

Eski Türkler, Tanrı tarafından "y a r a t ı l - mak" için, *"kılınmak"* fiilini kullanırlardı. Eski türkçede *"yaratmak"* fiili ise, "milleti düzene sokmak, bir eser yapmak veya bitirmek" anlamına söylenirdi. Meselâ milleti yarattım demek, milleti bir millet haline koydum ve düzenledim, demekti. *"Bark yarattım**,* yani bir ev yaptım veya yaptır-işi de, yine yaratmak fiili ile ifade edilirdi. Eski Türk yazıtları, gök ile yer ve insanlığın yaratılışını şöyle anlatıyorlardı:

"Yukarıda gök-Tanrt,

"Aşağıda Yağvs-Yer yaratıldığında,

"Tfctsi *arasında kişioğlu (yani insanoğlu) yaratılmış!*

"Kişioğlunun üzerine de, Atam, Amcam, Bu-mm-Kağan ve İstemi Kağan, "Oturmuş!

Göktürk yazıtlarından alınmış olan bu parça, Türk düşünce tarihinin en önemli bir belgesidir. Türkler, göğün kendisine *"Gök Tanrt"* derlerdi. Bu çok önemli belgeden de anlaşılacağı gibi, gök ile yerin kendileri, yaratıcı değillerdi. Nihayet onlar da yaratılmış, birer kutsal varlık idiler. Elbette ki bunları yaratan ve bütün varlıkların üstünde olan ayrı ve kutsal bir güç vardı. Bu da bizim anladığımız Tanrıdan başka ne olabilirdi?

Türkler, "Gök' ile "Yer"i, ayrı ve düşman varlıklar olarak kabul etmemişlerdi:* tran mitolojisine ve daha birçok milletlere göre yer ile gök, birbirinin düşmanı ve iki ayrı varlık idiler. Bunun için de onbinlerce yıllık çağlar, onların bitip tükenmeyen savaşları içinde geçmişti. Yerin işi gücü, insanlara fenalık etmekti. Gök ise, insanlara iyilik getirirdi. Her iki kutsal varlığın güçleri de aynı ve eş idi. Kendilerinden daha büyük ve kutsal bir güç yoktu. Kendilerinin yaratıcıları da, bizzat kendileri idiler. Böyle İkili düşünce düzenlerine *"Dualizm",* ve *"dualist düşünce"* denir.

Türklerde ise, yeri ve göğü yaratan tek ve büyük bir yaratıcı vardı. Ayrıca yer ite gök, her ikisi de birbirine bağlı, kutsal birer varlık idiler. Yer de, gök de insanlara, özellikle Türklere iyilik getirirlerdi. Gerek Göktürk ve gerekse sonraki çağlardaki Türkler, yardım isteyecekleri zaman hem gökten ve hem de yerden, her ikisinden bir-

den yardım dilenirlerdi. Ant ve yemin içerlerken de, gökle beraber, yer üzerine de yemin ederlerdi

"Gök ve Yer" şeklinde söyleyen eski Türkler, "Gök"ü öne getirmek yolu ile, ona daha fazla önem veriyorlardı. Sonradan biz ise, Yer ve Gök" şeklinde söylemeğe başladık. Bu söyleyiş tarzımızda eski önasya kültürleri ile İran'ın da tesirleri vardı. Türkler göğe *"Tenri*** veya *"Tengri"* derlerdi. Bu da bizim Tanrı sözümüzün karşılığıdır. Ama çoğu zaman göğü mavi rengi ile de sıfatlandırarak, *"Kök Tengri'*,* yani "mavi gök" derlerdi. Bu yolla Türkler, maddi bir varlık olan gök ile, yeri ve gökleri yaratan yüce Tanrı için, aynı deyimler kullanmış oluyorlardı.

Aslında ise bir tek gök değil; birçok "Gökler" vardı. Güneş, ay ile yıldızların dolaştıktan gökler de, hep birbirinden ayrı göklerdi. Yer ve göğü yaratan büyük y a r a t ı c ı ise, bütün göklerin üstünde, kendi göğünde oturuyordu. Ama bütün bu göklerin hepsi de tek deyimde, yani *"Tengri"* sözünde toplanıyorlardı. Bu sebeple eski Türklerin, *"Tan*-n" dediklerinde, ne zaman yaratıcı Tann'yı ve ne zaman da *"Mavi* GöVü söylemek istediklerini anlamak güçtür.

*Türkler yer ve yeraltı âleminin bütününe "Yağtz-Yer**, yeryüzündeki kutsallıklara da "Yer ve 8 u'* lor derlerdi: Eski* Türkler büyük ve yaratıcı Tanrı'nın yarattığı kâinatın bir parçası olan yere de, büyük bir önem verirlerdi. Çünkü bütün varlıkların oluş nedeni ve beslenmesi yer'den geliyordu, ölen ve yok olanları bağnna alanda, yine

yer idi. Yerin rengi yağıldı. Onun İçin yer ve özellikle yerin alta korkunçtu. Fakat renkli yaylalar ve göğün mavüikleri içinde kaybolup silinen, dumanlı ve karlı dağlar da güzeldi Hem de çok gü-zei Vadilerden akan sular ve kaynaklar, bütün insanlar gibi Türklere de, sürülerine de can veriyorlardı. Bunun için yer yüzündeki *"Yer ve* Su" lar, sonsuz bir varlık ve güzellik kaynağı idüer. Bunlar *"ıdük",* yani Tanrı tarafından gönderilmiş kutsal hediyeler ve şeyler idiler.

Türkler, *"Yağız-Yer"* derler iken, yerin sonsuz derinliklerini ve karanlıklarını da düşünürlerdi Bu düşünce onlara, korku ile karışık bir firper-me verirdi Eski türkçede "Yağız" sözü, toprak rengi için kullanılırdı. Sonraları İran edebiyatının tesiri ile toprak, siyah bir renge büründürül-müş ve *"Kara toprak"* denmeğe başlanmıştı.

Y e r y ü z ü ise, eski Türklerin *"Yer* - SM" dedikleri kutsallıklar ile dolu idi Birbirinden ayrılmayan ve her zaman beraberce söylenen bu iki kutsal varlık, Tanrı ve Gök gibi insanların kaderlerini de çizebiliyordu. Türklerin üzerlerinde yaşadıkları yer ve sular, aynı zamanda Türklerin koruyucusu idiler. Göktürk yazıtlarının dedikleri gibi *"Türk Yer ve Su'ları, Türk budunu yok olmasın diye, budun olsun diye**,* onlara yardım etmişlerdi. Tıpkı *"Türk Tanrısı"* gibi bir de *"Türk Yer ve* Suları" vardı. Yer ve Su'lar Tanrı değil, sadece birer "K u t s a l l ı k" idiler. Yazıtlarda, *"Türk* Tanrısı *üe kutsal Türk Yer ve Suları şöyle demiş*** şeklinde cümlelere de rastlanıyordu.

Türkler, "güneş"e ve güneşin doğduğu "do ğ W ya da saygı gösterirlerdi:* Daha önceleri saygı gösterilen birçok kutsal şeyler, Türkler arasından yavaş yavaş kaybolmuş ve bunların yerlerini Tanrı, Gök ve Yer almışlardı. Hiç. şüphe yok ki önceleri güneş de, bunlar gibi kutsal bir varlıktı. Bununla beraber Huni ar, güneşin doğduğu ve battığı yönlere halâ devletçe saygı gösterirlerdi. Doğu, güneşin doğduğu bir yöndü. Bu sebeple Türkler doğuya büyük bir önem verirlerdi. Batı ise, Ay'ın bir sembolü halinde idi. Türklerde güneş, aydan daha önemli idi. Uygurlara önasya menşeli dinler girdikçe, Ay Türkler arasında önem kazanmağa başlamıştı. Güneş doğarken, diz çökerek güneşe selâm vermek veya güneşten yardım dilenmek gibi istek ve saygı hareketleri, Türk tarihinde çok görülen olaylardı. Türkler bu nedenle, ölülerinin başları üe evlerinin kapılarım da, doğuya doğru çevirirlerdi, yön tayin ederken de yüzlerini yine doğuya dönerlerdi. Çinlilerin yüzleri tee güneye doğru dönük olurdu. İmparator da tahtında böyle otururdu. Yüzlerini doğuya dönen Türkler, doğu yönüne 'İleri" derlerdi. *Heri* yerine, bazan *"gündoğusu"* deyimini kullanırlardı. Eski türkçe, şimdiki Türkçemize nazaran daha sağlam ve daha iyi bir mantık üzerine kurulmuş idi. Eski türkçede yön gösteren bir *"-re"* eki de vardı. Meselâ bugün kullandığımız ileri, geri, üzere, sonra gibi sözlerimize de bu önemli ekle görülüyorlardı. Bütün bu ekler, eski Türk gramerinin sağlam mantığından bize kalanlardı. Doğunun sembolik rengi, Türklere göre

mavi veya yeşildi. Kır ve demiri kır atlar da bu yö-nün sembolü idiler.

Güney, doğudan sonra gelen ikinci ve önemli nir yöndü: Çin düşünce düzenine göre, en önemli yön güneydi. Güney, "güneşin g e z i n d i ğ i " bir yön idi. Güneş, gökte yarım bir daire çizdikten sonra batar, öyle anlaşılıyor ki Türklere göre, güneşin gökte çizdiği bu çenberin tam ortası, güney idi. Bu sebeple de Türkler güneye *"Kün ortası",* yani "gün o r t a s ı" derlerdi. Güneşe yüzlerini dönen Türklerin güney, sağlarına geliyordu. Bu sebeple Türkler güneye *"beri",* yani "sağ" da derlerdi. *Beri* sözü bugünkü türkçemizde de kullanılır. Güneyin sembolik rengi kırmızı idi. Atları ise, al ile doru atlardı.

Batı, üçüncü yöndü: Batı, yüzleri güneşe dönük olan Türklerin arkalarına düşünüyordu. Bu sebeple Türkler batıya, arka veya "arkaya" anlamına gelen, *"kurt"* deyimini kullanırlardı. Batıya, elbette "gün bat ısı" da denirdi. Batının sembolik rengi beyaz ve atları ise ak atlardı.

Kuzey, Türklerin eri son saydıkları bir yöndü: Kuzey bölgeleri devamlı karanlıkların ve gecelerin ülkeleri idiler. Bunun için, müslümanlar, kuzeye *"Zulmet diyarı"* demişlerdi. Osmanlılar da böyle derlerdi. Eski Türkler kuzeye, "s o 1" anlamına gelen *"yan"* diyorlardı. Bu söz, biraz da uzaklıkla ilgili idi. Rengi kara ve siyah atlar ise, bu yönün sembolik atları idiler.

Türklere göre, gece üe gündüz: Türklere göre güney gündüzün, kuzey ise gecenin yön-

leri idiler. Eski Türkler gece ile gündüzün tıpkı güneş gibi doğup battığına da inanırlardı. Bunun için de tam kuzeye *"Tün ortası"* ve güneye de "Kün ortası" derlerdi. Gündüz, güney, yarım küresinde; gece de kuzey yarım küresinde bir yarım daire çizdikten sonra batarlardı. Bu yarım dairelerin tam üst ortaları, gece ile gündüzün ortaları ve hem de, kuzey ile güney yönleri idiler. Dünyayı yuvarlak bir tepsi kabul edersek, bunun yarısı gece ve yarısı da gündüz idi. Tepsi, kendi ekseninde döndükçe, gece ile gündüz yer değiştiriyorlardı. Altay dağlarındaki kurganlarda bu düşünceyi temsil eden bazı resimler de ele geçmiştir.

Kuzey ve güney şeklinde söylenen deyimler, daha çok yine güneşe göre yapılmış yön* lemelerdi. Dağların güneş gören yamaçları güney ve görmeyen yerleri ise, kuzey idi. Bu deyimler, Anadolu'da da aynı anlama kullanılırlar.

— SON —